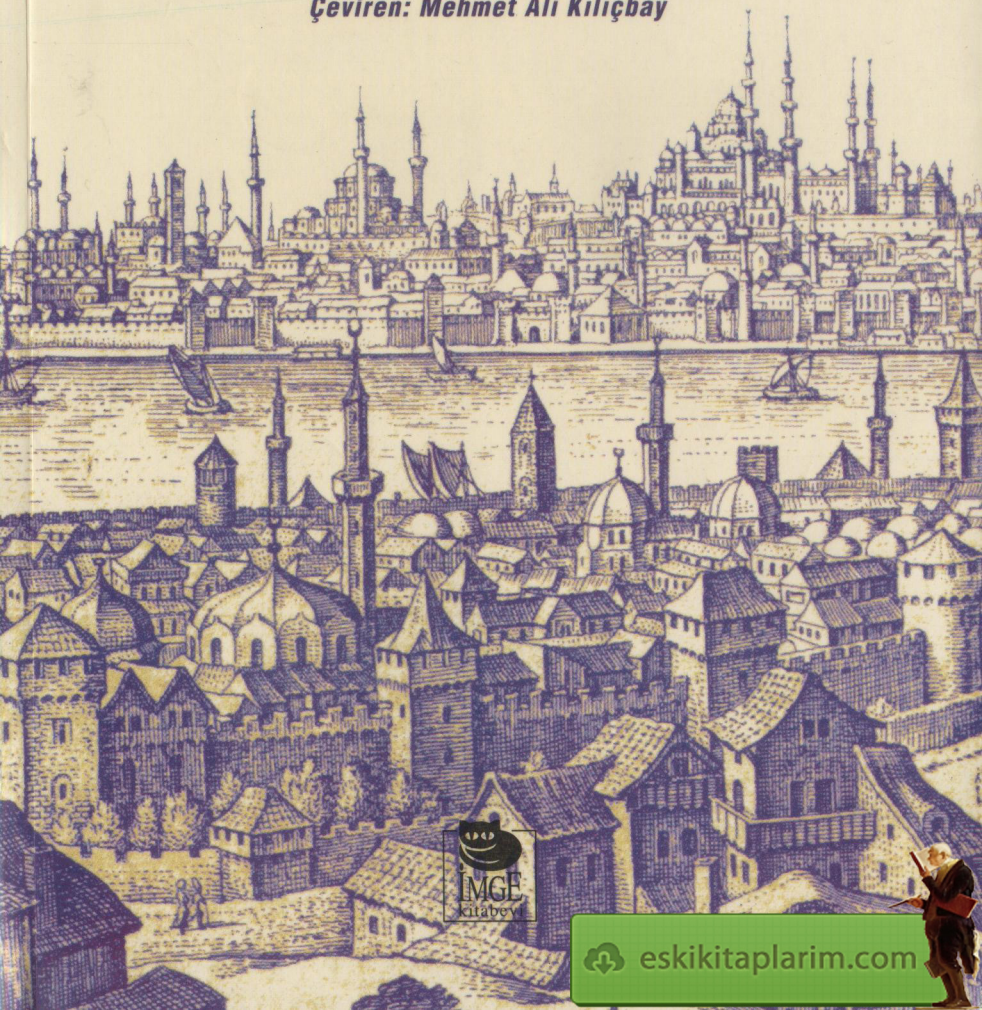
ROBERT MANTRAN

XVI-XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

İMGE Kitabevi

eskikitaplarim.com

İmge Kitabevi Yayınları: 139

Robert Mantran
XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu
© Bu çevirinin tüm hakları saklıdır.
ISBN 975-533-127-1
1. Baskı: 1995

Kapak Resmi
Pera'dan İstanbul'a Bakış, 17. yy

Dizgi
Mesut Seven

Baskı ve Cilt
Zirve Ofset 229 66 84

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (90 312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (90 312) 425 65 32

Robert Mantran

XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu

Derleyen ve Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

İMGE kitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

I. BÖLÜM
İSTANBUL

I. Osmanlı Mali Düzenlemeleri 13
- İstanbul İhtisab Kanunu 19

II. XVII. Yüzyılın Sonunda istanbul İhtisabına İlişkin Bir Belge 39
- Metin 41

III. XVII. Yüzyılda İstanbul'da Kahve 59

IV. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar 69

II. BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU, BATILILAR VE TİCARET

V. Venedik, Türklere İlişkin Haberlerin Merkezi 85

VI. İnebahtı Deniz Çarpışmasının İstanbul'daki Yankısı 91

VII. Bir Osmanlı Vakanüvisinin Gözünden İnebahtı Deniz Çarpışması 105

VIII. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Venedik Denizciliği ve Doğu Akdeniz'deki Rakipleri 111

IX. Osmanlı İmparatorluğu ve XVI.-XVIII. Yüzyıllardaki Asya Ticareti 125

X. XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Dönüşümü 137

III. BÖLÜM
ARAP ÜLKELERİYLE İLİŞKİLER

XI. Osmanlı Vergi Düzenlemeleri Basra Eyaleti 159
XII. Osmanlı İmparatorluğu İle Tunus Arasındaki İlişkilerin XVI.-XIX. Yüzyıllar Arasındaki Gelişimi 199
XIII. Türk Cezayir'i ve Sahra 215
XIV. Osmanlı İmparatorluğu'nda Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'ın Statüleri 221

ÖNSÖZ

Çalışma hayatının tümünü Osmanlı tarihine adamış olan Robert Mantran'ın makalelerinden ve çalışmalarından bir kısmını üç ana bölüm halinde sunuyoruz.

Bu çalışmaların ilk bölümü dört makaleden oluşan İstanbul konusuna ayrılmıştır. Bu kent hakkında şimdiye kadar Türkçede yayınlanan çok sayıda çalışma vardır. Ama bunların büyük çoğunluğu siyasal tarih veya sanat tarihine ilişkin eserlerdir. Gene bu çalışmaların ezici çoğunluğunun birinci kaygısı Osmanlı başkentinin ihtişamını göstermek olmuştur. Tarihin bir edebi tür olmaktan bilimsel bir disiplin olmaya doğru uzanan uzun serüveni içinde, bu tavırların eskilerde kalmış olmaları gerekirdi, ancak ne yazık ki ülkemiz tarihçi çevreleri açısından hâlâ egemen refleks olmayı sürdürüyor. İstanbul'un ihtişamının maddi temelleri sorgulanmalıydı, araştırılmalıydı; bunun ne pahasına gerçekleştiği hususu kafaları kurcalamalıydı. Oysa nüfusu 800.000'e kadar çıkmış bulunan ve modern anlamda bir endüstrisi olmayan bir kentin, ilkel tarımsal tekniklere sahip bir ülkenin içinde nasıl bu hale geldiği, nasıl iaşe edilebildiği ilk sorulması gereken sorulardır. Akdeniz dünyası sanayi devrimine kadar bir kent-devletler dünyası olmuştur; hatta denilebilir ki, gene aynı devrime kadar dünya ekonomisine kentler egemen olmuşlardır. Bunun çok açık bir nedeni bulunmaktaydı. Bu kentlerin istisnasız hepsi dünya çapında ticaret yapıyorlar ve elde ettikleri servetlerle de hem kendilerini doyurabiliyor, hem de kentlerinin ihtişamını inşa ediyorlardı. Bu kentler dünya üzerindeki ticari üstünlüklerinin tartışılır hale geldiği dönemlerde de endüstri kentleri haline gelerek, eski alışkanlıklarını sürdürmenin olanağını gene bulmuşlardır.

Oysa İstanbul, bırakın dünya ticaretini, Osmanlı iç ticaretine bile egemen olamamıştır. Öte yandan, zenaat tipi örgütlenmenin

boyutlarını hiç de aşamayan endüstrisi ihracat yapabilmenin çok gerisinde kalarak, kentin dahi ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. O zaman İstanbul'un azamet ve ihtişamının kaynağı Osmanlı despotizmi olmaktadır. Osmanlı, başkentini ülkenin tümüne dayatmış, sermaye birikimine kaynaklık edebilecek artık ürünleri kentinin iaşesinde kullanmıştır. Tarım ve endüstri devrimlerinin ıskalanmış olmasının nedenlerinden birini bu olguda aramak gerekmektedir.

Mantran yayınladığımız ilk iki makalesinde, İstanbul ekonomisinin düzenlenişine ilişkin iki belge sunmaktadır. Özel girişimciliğe ve kapitalist oluşumlara asla meydan bırakmayan bu son derece devletçi ve korumacı uygulama, Osmanlının antik geleneği sürdürdüğünün iyi örneklerinden biridir.

Üçüncü makale kahvenin İstanbul'a gelişine ilişkindir. Koskoca bir kültür ögesi haline gelen ve Batı'da adeta Türkiye'yi simgeleyen bu içeceğin etrafındaki ekonomi ile ritüeller ilgiye değecek nitliktedir. Dördüncü makale ise, kapitalistleşemeyen Osmanlı ekonomik sisteminin azınlıkları ve yabancılar aracılığıyla bağımlı hale getirilmesini incelemektedir.

Mantran'ın makalelerinin ikinci ana başlığı Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılarla olan ilişkilerine ve hem Doğu, hem de Batı yönündeki ticaretine ayrılmıştır. Osmanlıların Batı'yla olan haber alış verişlerinin önce Venedik menzilinden geçme zorunluğu, ilginç sonuçları olan bir nokta oluşturmaktadır. İnebahtı deniz çarpışmasının bozgunla sonuçlanması Batı'da büyük sevinç yaratmış, fakat Osmanlı bunu bir yılda telâfi etmiştir, ama ne pahasına? Genellikle ihmal edilen esas soru budur ve Mantran'ın çalışmasının ağırlıklı noktalarından birini bu oluşturmaktadır. Evet donanma yeniden kurulmuştur, ama ülke ekonomisi büyük yaralar almıştır, ve daha da kötüsü İspanya'nın Akdeniz'i Okyanus lehine terketmesi nedeniyle bir işe de yaramamıştır. Bu bölümde son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari ilişkilerine yönelik çalışmalara yer verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılda ulaştığı en büyük sınırları eski dünyanın ticari can damarlarının tümünü kapsamaktadır. Bundan yararlanılmamış olması çok ilginçtir. Hem Hind Yolu, hem Orta Asya İpek Yolu, hem de Kızıldeniz, İran Körfezi yolları ile Doğu Akdeniz'in bütün limanları Osmanlıların eline

geçmişken, nasıl oldu da bu devlet eski dünyanın en büyük ekonomik gücü haline dönüşmedi? Birçok nedenin arasında en basit olanı şudur, çünkü Osmanlı sadece vergi almayı düşünen bir örgütlenmeye sahipti. Kaçırılmış fırsatlar tarihine meraklı olanlar için Osmanlının ticaret tarihi soluk kesici yanlışlıkların maceralarıyla doludur.

Sonuncu bölüm ise, Osmanlı-Arap ilişkilerine ayrılmıştır. Bu bölümde Basra Kanunnamesi'ndeki ekonomik içerikli maddelerin çokluğu ve bunların yalnızca vergi bağlantıları içinde düşünülmüş olmalarıyla, Osmanlının eskiden beri varolan sistemi gene vergi endişeleriyle korumaya özen gösterdiğini gördükten başka, Kuzey Afrika ülkeleriyle kurulan ilginç ilişki ve bağları izleyebiliyoruz.

Osmanlı tarihi 600 yıla, "Yedi İklim"e yayılan devasa bir alan, ancak bunca yıllık çabalardan sonra insanlarımız bu tarihi çarpışma tarihlerini ifade eden birkaç rakam, birkaç paşa adı, birkaç padişah adından ibaret olarak algılamaktadır. Çünkü Osmanlı tarihi konusunda şimdiye kadar gösterilen çabalarda halka yer verilmemiştir. Oysa iktisat ve toplumdan söz etmeden, halktan bahsetmek mümkün değildir. Mantran'ın burada sunduğumuz makaleleri Osmanlı tarihinin ekonomik ve toplumsal boyutuna, dolayısıyla insana ağırlık vermektedir.

Mehmet Ali Kılıçbay
Ekim 1991

I. BÖLÜM
İSTANBUL

I

OSMANLI MALİ DÜZENLEMELERİ

XVI. Yüzyılın Başında İstanbul'da İhtisab Kurumu

Yokluğuna alışamadığım hocam Jean Sauvaget **Introduction à l'histoire de l'Orient musulman**[1] (Müslüman Doğu Tarihine Giriş) adlı kitabında, arşiv malzemelerinin yokluğu nedeniyle, İslam tarihinin incelenmesinin önemli ölçüde sınırlı kaldığını haklı olarak kaydetmişti; ama bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun, yönetim dairelerinin örgütlenmesi sayesinde bize, emsalsiz bir belge bütünü bırakmış olan yegâne İslam devleti olduğunu da işaret etmiştir.

Bu arşiv malzemesinin kullanımı son yıllara kadar hemen hemen tamamen ihmal edilmiş durumdaydı. Eğer Ahmed Refik[2] tarafından yayınlanan eserler ve **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası** veya **Milli Tetebbular Mecmuası**'nda yayınlanan birkaç makale hariç tutulacak olursa, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin –en azından Türkiye'de[3]– esas olarak vakanüvis veya yıllık yazarlarının anlatılarına göre oluşturulduğu söylenebilir. Kuşkusuz, olayların kronolojisi açısından vazgeçilmez nitelikte olan bu eserlerin önemi reddedilemez, ama eğer Osmanlı tarihinin akışı içinde ortaya çıkmış bulunan insani ve ekonomik sorunlarının üzerinde derinleşmek veya bunları ayrıntılar düzeyinde incelemek istenirse, her-

1 Jean Sauvaget, **Introduction à l'histoire de l'Orient musulman,** Paris, 1943, s. 19-20 ve 155-167.

2 Ahmet Refik, **Hicri IX., X., XI. ve XII. Asırlarda İstanbul Hayatı,** İstanbul, 1929-1935.

3 Türkiye'nin dışında da arşiv belgelerinin yayınlandığını ve kullanıldığını kaydetmek gerekmektedir. Örneğin, Mısır için Jean Deny, Macaristan için L. Fekete bu işi yapmışlar ve J. von Hammer kendi döneminde Viyana'da keşfettiği parçaların değerini bilmiştir.

şeyden önce öncelikli kaynaklar olan arşiv belgeleri hakkında bilgi sahibi olmak gerekir.

Fernand Braudel, **II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası** adlı kitabında, Türk tarihçilerin bize henüz Türk arşivlerinden geniş ölçüde yararlanma olanağı sağlamamış olmalarından yakınmaktaydı. Bu üzüntü fiili olarak artık geçersizdir, çünkü son on beş yıldan beri Türk bilim adamları yeni unsurları ortaya çıkartabilmek ve Osmanlı tarihinin karanlıkta kalmış bazı sorunlarına ilişkin olarak bizi aydınlatabilecek duruma gelebilmek için, bu arşivlerin devasa alanında keşif gezilerine çıkmışlardır.

Bu araştırmacıların başına, kendini yalnızca Türk İmparatorluğunun XV. ve XVI. yüzyıllardaki insani ve ekonomik sorunlarının incelenmesine adamakla kalmayıp, aynı zamanda umut verici çalışmalar yapmış olan öğrenciler de yetiştiren Ömer Lütfü Barkan'ı koymak gerekmektedir.[4] Osmanlı İmparatorluğu'nun XV. ve XVI. yüzyıllardaki tarımsal ekonomisi hakkındaki en iyi bilgileri Ömer Lütfü Barkan'a borçluyuz[5]; ayrıca iskân yöntemleri ve vergi ile gümrük rejimleri hakkındaki, birinci dereceden önem taşıyan belgelerin yayınlanmasını da ona borçluyuz.[6]

Burada, onun tarafından Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan bir belgenin[7] çevirisini yayınlıyoruz; bu belgede İstanbul ihtisabına ve narh kurumuna ilişkin, bugün bilinen en eski metin mevcuttur. Gerçekten de, metin 1501 tarihlidir, yani Fatih Sultan Mehmed'in oğlu ve halefi II. Bayezid'in saltanat dönemine rastgelmektedir. XVI. yüzyılın ortasına ve XVII. yüzyıla ait olan benzeri kanunlar, daha önceden yayınlanmış[8] ve bizi tartışmasız değerleri olan bilgilerle donatmışlardı; artık İstanbul'un ekonomik hayatını

4 Örneğin Lütfü Güçer'in **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**'nda yayınlanan, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki buğday ticaretine ilişkin incelemeleri (11. yıl, no. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950).

5 Ömer Lütfü Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar,** İstanbul, Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, 1943 ve İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan çok sayıda makale.

6 Bu konuda Ömer Lütfü Barkan tarafından yayınlanan belgeler R.Mantran ve J. Sauvaget tarafından **Réglements fiscaux ottomans; les provinces syriennes,** Şam Fransız Enstitüsü, 1951 adıyla çevrilmiştir.

7 **Topkapı Sarayı, Revan Köşkü,** Sicil No. 1935. Türkçe metin, **Tarih Vesikaları,** No. 5, Şubat 1942, s. 326-340.

8 Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye,** İstanbul, 1922 ve **Tarih-i Osmani,** Ek, İstanbul, 1329/1913.

olduğu kadar, bu kentteki fiyat değişimlerini de oldukça kesintisiz bir şekilde izlememize izin verecek bir metin dizisine sahibiz. Bu sorunları ileride ele almak kaydıyla, şu anda bu metin sayesinde Batılı tarihçilere, onların hâlâ çok az bilinen Osmanlı İmparatorluğu'nun özelliklerini ve özgünlüğünü daha iyi kavramalarına olanak verecek yeni bir unsur sunmakla yetiniyoruz.

Bu ihtisab kanunundan, Osmanlı yönetiminin belli ve uzmanlaşmış memurlar aracılığıyla esnaf ve özellikle fiyatlar üzerinde çok sıkı bir denetim uyguladığı anlaşılmaktadır. Elimizdeki belgenin metni bu konuda yeteri kadar açıklayıcıdır: bu metin aynı zamanda yönetimin başkentin iaşesi, zahire, hammadde ve kentsel faaliyetin temel unsurlarını meydana getiren çeşitli ürünlerin dağıtımı ve paylaşımı konularında son sözün kendine ait olmasını istediğini de belirtmektedir. Aslında bu düzenleme sistemi yalnızca İstanbul'a özgü değildir, ama en vurgulu ve en iyi bilinen uygulanışına bu kentte tanık olmaktayız. İmparatorluğun bütün büyük kentlerinde bu sistem uygulanmıştır. Örneğin Ömür Lütfü Barkan, Bursa ve Edirne'ye ilişkin kanunlar yayınlamıştır[9]. Daha eski olan Arap hisbe düzenlemeleri de bize aynı düzlemde bilgiler sağlamaktadırlar; bu kurumla karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır.

Eğer hükûmet oldukça katı bir biçimde olmak üzere, narh belirleyen, alış ve satış koşullarını saptayan, ürünlerin niteliğini gösteren vs... birçok emirnameden oluşan bir bütün yayınladıysa, yasaklar ve yaptırımları arttırdıysa, bunların nedeni her türlü spekülatif fiyat artışını önlemeyi, her tür ekonomik bunalım patlamasının önüne geçmeyi ve halka her koşulda iaşesini sağlamayı garanti etmeyi istemiş olmasıdır.

Devletin bu doğrudan müdahalesi XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar kesintisiz bir biçimde sürmüştür. Ekonomik bunalımlardan kaçınmak tabii ki mümkün olmamıştır, çünkü bunlar, ne kadar gelişmiş olursa olsun, bir vergi sisteminin yok edemeyeceği derin iç ve dış nedenlerden kaynaklanmaktadırlar. Bu durumda devlet yöneticileri fiyatları dönemsel olarak ayarlamak zorunda kalmışlardır. Paranın –en başta da akçenin– değerinin, özellikle XVII. yüzyılda olmak üzere düşme eğiliminde olması nedeniyle

9 **Tarih Vesikaları,** II, no. 7, Haziran 1942, s. 15-40 ve II, no. 9, Ekim 1942, s. 168-177.

bu görev daha da kaçınılmaz bir nitelik kazanmıştır. Biraz ileride, Türk ekonomisinin değişim sürecini, Türk arşivlerinde kendi bulduğumuz belgelerin yardımıyla göstermeye çalışacağız.

Kanun çıkartmak yeterli olmuyordu. Bunları uygulatma ve bu yasalara saygı duyulmasını sağlama yeteneğine sahip görevlilerin bulunması da gerekiyordu. Osmanlı yönetimi, bizzat padişahlardan başlamak üzere, her zaman bu iaşe ve fiyat sorunlarıyla meşgûl olmuş, gerektiğinde kökten tedbirler almıştır: örneğin I. Abdülhamit döneminde kasaplar emini olarak atanır atanmaz, etin okkasının fiyatının 5 guruştan 7,5 guruşa çıkartan şu paşanın macerasını hatırlayalım. Bu paşa ertesi gün padişahın emriyle azledilmiş, Yemen'e sürülmüş ve bu arada etin okka fiyatı 5 guruşa değil de, 4 guruşa indirilmiştir.

Kentin iaşesinden ve fiyat denetiminden öncelikle sorumlu olan kişi vezir-i azam idi. Birçok görevinin arasında, başkent çarşı ve pazarlarını haftada en az iki kere denetleme de bulunmaktaydı. Bu görevinde kadılar ile her büyük kentte ekonomik faaliyetlerin iyi işlemesini gözetmekle görevli olan muhtesib ona yardımcı olmaktaydılar. Demek ki kadı yalnızca bir yargıç olmakla kalmıyor, aynı zamanda yönetsel, ekonomik ve beledi sorunlara ilişkin olarak çıkardığı emirnameler gerek İstanbul'da, gerekse taşrada kadılara gönderiliyordu. Kadının belediyeye ilişkin görevlerdeki baş yardımcısı olan muhtesib (veya ihtisab ağası) esas olarak hükûmet tarafından çıkartılan yasaları uygulamakla görevliydi. Bu memur, esnaf başkan ve sorumlularıyla doğrudan temas halindeydi ve hammadde dağıtımının esaslarını, malların alım ve satış koşullarını, satış yerlerini vs., onların onayını alarak saptamaktaydı. Böylece muhtesib zenaatkârların, tüccarların ve çeşitli esnaf gruplarının içinde yer alan kalfaların "ekonomik dolaşıma" girmelerinden önce bile çok önemli bir rol oynamaktaydı. Muhtesibin yerel piyasaları örgütleme rolüne bir de denetim rolü eklenmekteydi. Bu rol, işlenen suçun ağırlığına göre yumuşak veya sert olan yaptırımların uygulanmasıyla (söz konusu kanunun okunmasıyla bu durum farkedilecektir) açığa çıkmaktaydı.

Türk arşivlerinde yürüttüğümüz bu araştırmalar sırasında, XVII. yüzyılın sonunda İstanbul'da muhtesibin hizmetlerinin düzenlenmesine ilişkin önemli bir belge keşfettik. Burada ele aldı-

ğımız ve ileride başka bir makalede, XVII. yüzyılın sonundaki fiyat denetimlerine ilişkin incelemeyle birlikte yayınlayacağımız işte bu belgedir. Böylece başkentin ekonomik örgütlenmesi gibi, henüz üzerinde pek derinleşilmemiş bu sorun ile, bazı esnaf yönticilerinin oynadıkları önemli role ilişkin bazı açıklamalar getireceğimizi umuyorum.

Osmanlı yönetimi hakkında kesin bir bilgiye, yalnızca arşiv belgelerini inceleyerek ulaşabiliriz. Gelecekte kendini bu işe adayacak Türk veya Avrupalı araştırmacıların çok sayıda olacaklarını umalım. 1948'de Paris'te toplanan XXI. Şarkiyatçılar Kongresi'nde, Osmanlı tarihine ilişkin Avrupa arşivlerinin ciddi ve derin araştırmalara konu olmaları temenni edilmişti: Bay Svoronas buna uyarak, bize daha şimdiden bir "Doğu Akdeniz'deki Fransız Konsoloslarının Mektuplarının Dökümü"nü[10] sağlamış bulunmaktadır. Bu ilk adımdır. Fakat eğer Türk arşivlerinin envanteriyle tamamlanmazsa, Avrupa arşivlerinin bu envanteri yetersiz kalacaktır. Biz kendi hesabımıza, Osmanlı arşivlerinin XVII. yüzyıl ortasındaki İstanbul kentine ilişkin olan sicil ve dosyalarını araştırdık; Osmanlı İmparatorluğu'nun zaman ve mekân içinde kapladığı yere bakılacak olursa, bu mütevazi bir katkıdır. Dört yüzyıl boyunca Cezayir'den Bağdat'a ve Arabistan'dan Tuna'ya veya Kafkaslar'a kadar olan alanda, ancak başlıca eylemlerini bildiğimiz bir iktidar hüküm sürmüştür; eğer daha iyi anlamak istiyorsak, bunun ayrıntılarını incelemek bize düşmektedir.

10 N. Svoronas, **Salonique et Cavalla 1686-1792. Inventaire de la correspondence des consuls de France au Levant,** I, Paris, 1951.

İSTANBUL İHTİSAB KANUNU

1. Büyük soğukların öncesinde ilkbahara kadar olan altı aylık dönemde, koyun etinin 250 dirhemi 1 akçeden satılsın[1], yazın ilk iki ayında koyun etinin 300 dirhemi 1 akçeden; yazın son ayıyla sonbaharın ilk iki ayında 350 dirhemi 1 akçeden ve sonbaharın son iki ayında 300 dirhemi 1 akçeden satılsın. Keçi eti her mevsimde, koyun etinin buna denk düşen ağırlığına 50 dirhem eklenerek (aynı tarifeden) satılsın. Koyun eti ve keçi eti ayrı ayrı satılsın, bunlar birbirlerine karıştırılarak satılmasın. Eğer karıştırma olursa, muhtesib[2] kadının talimatlarına göre ceza versin, ama nakdi ceza almasın. Kuzu eti (koyun etinin denk düşen ağırlığından) 50 dirhem çıkartılarak (aynı tarifeden) satılsın. Eğer bir yaşından küçük kuzular söz konusuysa, bunlar koyun etiyle birliktesatılsın.

Eğer saptanan vergiye aldırış etmeden satış yapılırsa, dirhem başına 1 akçe ceza alınsın ve ağırlığına göre satılan maddelerde hile yapanlardan 2 dirhem başına 1 akçe ceza alınsın.

2. Celebkeşân[3] İstanbul'a, kentin ihtiyaçları için, belirtilen

1 Sultan Orhan'ın bir kararnamesine göre, Osmanlılarda dirhem okkanın 1/400'üne, yani 3,138 gr'a (kabaca 3.15 gr.) eşittir; okka yaklaşık 1260 gramdır. Miskal 1,5 dirhem, yani 4,722 gr'dır; kantar 44 okka, yani 55,440 kg'dır ve çeki de 4 kantar olup; yaklaşık 220 kg'dır (Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** I. 454). 250 dirhem yaklaşık 790 gr.'a, 300 dirhem 945 gr'a ve 350 dirhem 1100 gr'a denk düşmektedir.

2 Muhtesib, pazar denetimiyle (ihtisab) özel olarak görevlendirilmiş bir memurdur, doğrudan kadıya bağlıdır. 4 rabi' 973/30 Eylül 1565 tarihli bir hüküm "naibler ve muhtesibler(in) kadı tarafından atan"dığını belirtmektedir (İstanbul Başvekâlet Arşivi, **Mühimme Defteri,** no. 5, s. 121, no. 282). Muhtesibin rolü ve önemi bu kanunda açıkça ortaya çıkmaktadır.

3 Celebkeşân güçlü bir esanf idi. Bunlar ya sürü sahibiydiler (Evliya Çelebi, **Seyahatname,** I, 562-564), ya da bazı yerlerden İstanbul'a hayvan getiriyorlardı (Belin, **Aperçu sur l'histoire économique de la Turquie,** s. 94, n. 4). Bunlar aracı veya toptancı rolü oynamakta ve kentin iaşesinde önemli bi yere sahip bulunmaktaydılar. Bu kanunun tanıklık ettiği üzere, ilke olarak sıkı bir gözetim altında tutulmaktaydılar, fakat sahip oldukları güç sayesinde yasağı çoğu zaman

mevsimde imparatorluk eyaletlerinden yazılı olarak saptanmış olan miktarda koyun getirsinler. Koyunlar celebkeşân tarafından getirilince, kadı ve muhtasibin marifetleriyle sayılsınlar; kayıtlı koyunların hepsinin tamam olarak getirilmiş oldukları doğrulandıktan sonra, bu koyunlar celebkeşân tarafından kent mezbaha ve kasaplarına teslim edilir[4]; dükkâna getirdiği koyunları celebkeşân kendi keser; bunları günün rayicinden kendi satsın. Ama kadı ve muhtesib koyun tüccarlarını, bunların kasaplarla anlaşarak bazı hilelere başvuracakları endişesiyle gözlesinler denetlesinler ve sürekli gözleri altında tutsunlar. Koyunlar satıldıktan sonra, muhtesib ve kadı celebkeşânı yerlerine göndersinler ve onlara tüm koyunlarını getirip sattıklarını belirten bir belge versinler.

Eğer celebkeşân koyunların bazılarını getirip, bazılarını getirmedilerse ceza verilsin; sonra bütün kayıtlı koyunlar onlara buldurtulsun ve emirlere uygun bir şekilde sattırılsın; ancak bunlar yapıldıktan sonra belgeleri verilsin. Kadılar ve hakimler emirlerin yerine getirildiğini gereğince kollasınlar; bunlar mevsiminde tüccarlardan koyun sağlamak zorundadırlar veya gerekirse tüccarlardan koyun toplayacak bir memur göndermelidirler; tüccarların herbiri denetlensin ve koyunları İstanbul kadısına ve muhtesibe teslim ettikten sonra belgesini alsın ve gitsin. Veyahut da koyunları saptanmış biçimde kestikten sonra satsınlar. Kadılar bu hükme aykırı davrananları cezalandırmaya ve paylamaya yetkili kılınsınlar.

Tüccar kente serbestçe koyun getirenlerden koyun almasın. Kadı ve muhtesib bunu engellesinler ve satın almalarına izin vermesinler. Eğer alırlarsa muhtesib kadının talimatına göre onları cezalandırsın, ama para cezası almasın. Deri yüzmek kasapların adetine göre saptansın. Fakat eğer koyun veya başka bir hayvanı kesen derisini yardı veya yırttıysa, verilen zarara uygun bir para cezası alınsın.

hiçe saymaktaydılar. Esnafın önemi, arşivlerde bu konuda bulunan çok sayıda emirname tarafından ortaya konulmuştur. Bkz. Ahmed Refik, **İstanbul Hayatı,** I ve II, **passim.** İstanbul'un iaşesi için gereken koyunların en büyük bölümü İmparatorluğun Avrupa eyaletlerinden, geri kalanı da İç Anadolu'dan (Karaman koyunu) ve "Türkmen ili"nden geliyordu (Bkz. 967/1559 tarihli, Diyarbakır'dan getirilen "Türkmen" koyunlarına ilişkin hükme bkz; bunlar Suriye sınırından geliyorlardı. Ahmed Refik, **op. cit.,** I, 79, no. 4).

4 Tükticilere, kurban bayramı hariç, canlo koyun satışı yasaktı, bu bayramın başında her müslüman bir koyun kurban etmek zorundaydı, Ahmed Refik, I, 89, no. 23, 975/1567 tarihli hüküm.

3. Bir müd[5] buğday alındığında, bu üç cinsten oluşmalıdır: 7 kile[6] Tekfurdağı[7] buğdayı, gene 7 kile Ahyolu[8] buğdayı ve 6 kile Selanik buğdayı. Bunların hepsi su değirmenine gönderilsin ve bundan un yapılmak gerektiğinde "değirmen hakkı" olarak 1 kile buğday alınsın; 1,5 şinik de fire sayılsın[9]. Sonra geriye kalan 18,5 kile ve yarım şinik buğday un haline geldiğinde, bu kantara getirilsin, tartıda 17,5 kile ve yarım şinik un kalır. Daha sonra un kileyle[10] ölçülürse, 18 kile ve yarım şinik verir. Hacim ölçüsü ağırlık ölçüsünden 2,5 şinik daha fazla vermiştir. Kısacası, 18 kile ve yarım şinik buğday un haline geldiğinde, kantarda tartılırsa 1 kile eksik göstermekte ve eğer hacim olarak hesaplanırsa 1,5 şinik eksik kalmaktadır[11]. Böylece uzmanlara "hacim olarak buğdaydan daha fazla un olduğu mu kabul edilir?" diye sorulduğunda, buğdayın eski ve kuru olduğu cevabını vermektedirler. Bu usulün değirmenciler arasında kural olduğu da söylenmektedir.

Daha sonra varolan resimler şunlardır: tam bir müd buğdayın değeri 376,5 akçedir. Bunu değirmene taşımak için gemiye 20 akçe, övütme için 20 akçe, gemiden değirmene ve değirmenden gemiye taşımak için 1 akçe, gemiden kantara taşımak için gene 1 akçe verilir. Ayrıca kantar resmi 4 akçedir. Bütün bu hak ve vergiler 28 akçe eder. Böylece fiyat ve vergilerin toplamı 404,5 akçe olmaktadır. (İstanbul'da) Unun kilesi 24 akçe ettiğinden 17,5 kile ve yarım şinik un 423 akçe eder. Demek ki 18,5 akçelik bir kâr vardır.

5 Müd, sıvılar ve taneliler için kullanılan bir ölçüydü. Değeri bölgelere göre değişkendi: Kütahya'da 20, Diyarbakır'da 16, Siverek'te 8 kile ediyordu. M. Z. Pakalın, **müd** md. Bu kanuna göre bir müd buğday İstanbul'da 20 kileye eşitti.

6 Kile veya kil, tıpkı müd gibi taneliler için kullanılıyordu ve çok çeşidi vardı. İstanbul müdü 18-20 okka, yani yaklaşık 25 kg'a eşitti. Bir müd buğday 20 kile olduğundan, demek ki yaklaşık 500 kg. idi.

7 Bugün Tekirdağ, eskiden Rodosto, Doğu Trakya'nın buğday çıkış limanı ve büyük buğday sevkiyat merkezi.

8 Bulgaristan'ın Karadeniz üzerindeki, Varna'ya 110 km. uzaklıkta ve Meriç ovasının mahreçlerinden Anchyalos'un Türkçesi.

9 Şinik tahıllar için kullanılan bir ölçü birimiydi. Kanun metnine göre bir şinik'in 1/4 kile'ye eşit olduğu, yani yaklaşık 6 kg. olduğu anlaşılmaktadır.

10 Burada, bir önceki gibi ağırlık olarak değil de, bir hacim ölçüsülye hesaplandığını anlamak gerekir.

11 Bu pasajın açıkça ortada olan karmaşıklığına rağmen, rakamlar doğrudur. Bundan "hacim" cinsinden ölçümün, "ağırlık" cinsinden ölçüme nazaran daha verimli olduğu sonucunu çıkartmak gerekir.

Bu undan yapılan ekmeğin iyi ve has olması uygundur. Şu anda piyasada iyi ekmek yoktur. Oysa buğdayın kilesi "silme" ve unun kilesi "tıka basa doldurmadan" ölçülmüştür. Bu koşullarda, buğdaydan daha "gevşek" olarak ölçülen un daha fazla olmalıdır. Fakat unun kilesinin "sıkılaştırılmadan" tartılmasının gerektiği iyi bilindiğinden böyle tartılmaktadır.

Un haline getirilmiş bir müd buğdaydan ekmek yapıldığında 468 akçe eder: bir müd buğday un haline gelince fiyatı ve vergileri toplamı 448 akçeye çıkar. Daha sonra ekmek olup satıldığında, kepek fiyatıyla birlikte 475 akçeye çıkar. Böyle bir müd 26 akçe kâr getirir[12]. Fakat 10 akçeye yarım akçe "tavaflık"[13] olduğundan, kâr 2,5 akçe azalır. Eğer tavaflık 10 akçeye 1 akçe olursa 21 akçelik bir kayıp olur. Hazırlanan ekmek has, pişmiş ve hatasız olmalıdır; ama pazarlarda bu iyi ekmekten bulunmamaktadır. Eğer teslimatçıya vermek zorunlu olmasaydı kayıp olmazdı. Yarım şinik fire tartıda 3,5 okka vermiştir ki, bu sonunda 5 okka olarak hesaplanmaktadır. Kadim kanun kile başına 2.. dirhem[14] tuz olmasını saptamıştır, aksi hüküm geçerlidir. Ne değiştirilsin, ne de farklılaştırılsın.

Muhtesib un tartımında kullanılan ağırlıkları kadının talimatına göre denetlesin. Hile ve tağşiş olmadığı sürece, un alan ve satan kimselere zarar ve zahmet verilmesin.

4. Muhtesib kadının talimatıyla, gıda maddelerini, balı ve dışarıdan gelen diğer yiyecek maddelerini, nereden gelirlerse gelsinler gerektiği gibi denetleyecektir. Bunların geldikleri yer konusunda aldanılmasın ve vergiden daha fazlası istenmesin. Vergi

12 Burada bir rakam hatası var gibi görünmektedir. Eğer kâr 26 akçeyse, satış hasılatı 475 değil de 474 akçe olmalıdır. Yarım akçelik değirmen hakkı hesabı ekmeğin 468 akçesi üzerinden yapılmalıdır, bu da 23,4 vermektedir (hesap kolaylığı için 23,5 olarak yuvarlanmıştır), toplam olarak 444 + 23,5 = 471,5 akçe verir. Demek ki 474 akçelik satış hasılatına göre 2,4 akçe kâr vardır. 1 akçelik değirmen hakkı üzerinden hesap yapılırsa, 448 + 46,8 = 494,8; kabaca 495 akçe vermektedir, demek ki 21 akçelik bir kayıp vardır.

13 Arapçada **tavaf,** özel olarak "dönüş, dönme" anlamına gelmektedir. Tavvaf-ı serkeş seyyar sebze ve meyva satıcısı anlamına gelmekteydi. Demek ki tavaflık'ın bir hammaliye, bir taşıma hakkı olduğunu düşünmek gerekir. Metne göre bu hak zorunlu olarak tahsil ediliyor ve ekmeğin maliyetine ekleniyora benzemektedir. XVI. yüzyılın ortasına ait bir Basra kanunu, "gözetim vergisi", "dolaşma vergisi" olarak anlaşılması gereken **tavafiye** adında bir vergi içermektedir.

14 Metinde bir boşluk var. Herhalde 200 dirhem tuz söz konusudur, yani 25 kg. un için yaklaşık 630 gr. ki, bu normal bir oran olarak gözükmektedir.

hesabı geldiği yere göre yapıldıktan ve herşey bittikten sonra, muhtesib kadının talimatlarına göre satış fiyatını, 10'a mal olan için en fazla 11-15 arasında saptasın[15].

5. Ahçılar, kelleciler (koyun)[16], kebapçılar ve börekçiler[17] yiyecekleri iyi pişirtsinler; satıcılar bunları iyi pişirtsinler ve tabaklarını temiz suyla yıkasınlar ve onları temiz bezlerle silsinler. Bir tabağı veya bir çanağı, başka bir tabağı veya çanağı yıkamak için daha önce kullanmış oldukları suyla yıkamasınlar. Kazanları ve kevgirleri kalaysız kalmasın; bunları gerektiğinde kalaylatsınlar. Muhtesib bunlara karşı gelenleri kadının talimatıyla cezalandırsın, para cezası almasın.

6. Ayakkabıcılar kırmızı, nar rengi veya erguvan[18] renginde ayakkabıların alâsını 30-33 akçeden, ortasını 28-30 akçeden ve düşüğünü de 26-28 akçeden satsınlar. Rus derisinden[19] sarı çizmelerin alâsı 27 akçe, ortası 26 akçe, düşüğü 24-25 akçe olsun. Daha önce sayılanlardan başka renkte olanların (alâsı) 24-25-26 akçeye, ortası 22-23 akçeye satılsın. İç ediklerin (ev ayakkabısı)[20] alâsı 15-16-17 akçeye, ortası 13-14 akçeye, düşüğü 12-13 akçeye satılsın. Şirvan terlikleri marokenden olsun ve alâsı 20 akçeye, ortası 18 akçeye, düşüğü 15 akçeye satılsın. Şirvan ve İran Sagri[21]

15 Yani ürünün satış fiyatı çeşitli vergilerin bindirildiği alış fiyatından % 10-50 daha yüsek olacaktır.

16 Koyun kellesinin Doğuluların beslenmesindeki büyük yeri bilinmektedir, bkz. Mantran ve Sauvaget, **Réglements fiscaux otomans**, s. 19. 968/1559 tarihli bir hüküm kebapçıların dışında kelle satışını yasaklamıştır, Ahmet Refik, **op. cit.**, I, 39, no. 21.

17 Börek, Orta Doğu'nun başta gelen yiyeceklerinden biridir.

18 Ayakkabı rengi, giyenin dinine göre değişmekteydi. "Bunların rengi giyenin zevkine göre değişmektedir, sarı, mavi, siyah vs... Türkler ve Frenkler olağan olarak sarı, Ermeniler kırmızı, Rumlar menekşe ve Yahudiler siyah giymekteydiler", Le Bruyn, **Voyage an Levant,** 291-292. Tournefort, **Relation d'un voyage du Levant,** II, 96-97'de şöyle yazmaktadır: "Yalnızca yabancı hristiyanların sarı ayakkabı giymelerine izin verilmektedir, çünkü padişahın uyruğu olan hristiyanlar ve museviler kırmızı, menekşe veya siyahlarını giymektedirler."

19 Bu cins deri metinde bulgari olarak anılmaktadır. Söz konusu olan, Rus derilerinin tarzında hazırlanan kırmızı veya sarı bir deridir. Bulgari terimi genişleyerek, Rusya derilerini de belirtir hale gelmiştir.

20 Türklerin çeşitli durumlarda giydikleri çeşitli ayakkabı ve terlikleri vardı: çizme bizim bot ve potinlerimizin karşılığıydı; iç edik ayakkabı veya çizmenin içine giyilen esnek bir cins şosondu. Paşmak bizim sandalın eşdeğerlisiydi ve bizim **"babouches"** kelimemizin türediği papuç iyi bilinmektedir.

21 Sağrı: at, deve veya eşek derisinden kaba deri. Sağrı esas olarak hayvanın karnının yan tarafını ifade etmektedir. Bianchi ve Kieffer, **Dictionnaire turc-français.**

paşmaklarının alâsı 27-28 akçeden, ortası 25-26 akçeden, düşüğü 23-24 akçeden satılsın. Şirvan paşmaklarından daha düşük değerde olan veya kaba deriden yapılmış olan paşmaklar niteliklerine göre satılsınlar. Hizmetçi veya uşakların giydikleri diğerleri ise değerlerine göre satılsın, (ettiklerinden) daha pahalıya satılmasınlar. Eğer çok pahalıya satılırlarsa muhtesib ceza versin. Deşti veya Şirvani[22] olmayan iç edikler ve terlikler 20 akçeye satılsın.

7. Kırmızı, kiraz, erguvan ve sarı renkli papuçların[23] alâsı 18-19-20 akçeye, ortası 16-17 akçeye, düşüğü 14-15 akçeye satılsın. Diğer renklerden olanların alâsı –manda derisinden– 15-16-17 akçeye satılsın. Yeniçeri papuçlarının dışındaki papuçların alâsı 9-10 akçeye, ortası 7-8 akçeye, düşüğü 5-6 akçeye satılsın.

Kısacası, çizmeciler, ayakkabıcılar ve paşmakçılar tarafından imal edilen mallar iyi olsunlar, hatalı hiçbir şey imal etmesinler. Değeri beş akçe ve daha yukarı olan paşmak, çizme ve papuçlar için (en kısa kullanım süresi olarak) akçe başına iki gün hesaplanır[24]. Buna dikkat edilsin. Herhangi bir çizme, papuç, paşmak vs. yırtılırsa ve akçe başına iki gün hesabına uymazsa veya dikişleri çözülürse, onu diken suçludur. (Ayakkabıların) değerine eşit bir para cezası alınsın. Eğer deri veya kösele delinirse debbağ suçludur, eğer dikişi sökülürse imalatçı suçludur; eğer bıçak yarık açmışsa imalatçı suçludur.

8. Manda derisinin alâsı 60-80 akçeye, ortası 40-60 akçeye, düşüğü 20-40 akçeye satılsın. Her kategorideki "yağlı" derinin değeri 10 akçe fazla olsun. Perdahlanmış manda derisinin alâsı 190-200 akçeye, ortası 180-190 akçeye, düşüğü 160-180 akçeye olsun. Keçi derisi işlenerek maroken yapılırsa, kavuniçi, nar kırmızısı ve kırmızı renkte olanlarının alâsı 20 akçeye, ortası 19 akçeye, düşüğü 18 akçeye satılsın. Elde edilenin en iyisi 22-25 akçeye satılsın. Kırmızıdan elde edilen erguvan renkli olanının[25]

22 Bu cinslerin neler olduklarını saptayamadım.

23 Kanun metni cümlenin bu bölümünü "olmayan" biçiminde, olumsuz olarak ifade etmektedir. Fakat, izleyen cümle ("diğer renklerde") ve özellikle aynı kanundaki başka bir pasajdan ötürü (aynı terimleri olumlu haliyle tekrarlıyor) bu bölümü olumlu biçimde okumakta tereddüt edilmemelidir. Böylece nüsha çoğaltanın basit bir hatası söz konusudur.

24 Yalnızca bir imalat garantisi söz konusudur, ama çok kısıtlı olarak. Burada Tournefort'un şu işaretini hazırlatmakta yarar vardır: "Terlikleri ancak yaz için iyidir, çünkü bir damla su bile onları kirletmektedir", **op. cit.**, II, 96-97.

25 Evliya Çelebi Hasköy'de 50 dükkânda tabaklanmış deri boyandığını bildirmektedir, **Seyanatname,** I, s. 413.

alâsı 25 akçeye, ortası 22 akçeye, düşüğü 18 akçeye olsun. (Esnafa) dağıtılacak diğer renklerden marokenlerin alâsı 18-19 akçeye, ortası 17-18 akçeye, düşüğü 15-16 akçeye satılsın. Esnafa dağıtılacak meşinin alâsı 5,5-6 akçeye, ortası 4-4,5 akçeye, düşüğü 3-3,5 akçeye satılsın[26].

Paşaların ve kazaskerlerin önerileriyle bu kanun sonradan eklenmiştir, aynen öyle olsun[27]: Bu Padişahın emriyle yazılmıştır-Tanrı yardımcısı olsun.

Boğdan ve Eflâk koyun derileri ve "yumuşak" koyun derilerinin herbiri 2,5 akçe olsun. Zaguriye[28] ve Sofya koyun derilerinin herbiri 2 akçe olsun ve Dobruca koyun derilerinin herbiri 1,5 akçe olsun. Ham keçi derisinin alâsı 6 akçe, ortası 5 akçe, düşüğü 4 akçe olsun. Ham öküz derisinin alâsı 30-40 akçe, ortası 20-30 akçe, düşüğü 10-20 akçe olsun. Ham manda derisinin alâsı 100-120 akçe, ortası 80-100 akçe, düşüğü 50-80 akçe olsun. Tabaklanmış öküz derisinin alâsı 60-80 akçe, ortası 40-60 akçe, düşüğü 20-40 akçe olsun. Yağlanmış deri her kategoride 10 akçe daha pahalı olsun. İşlenmiş manda derisinin alâsı 190-200 akçe, ortası 180-190 akçe, düşüğü 160-180 akçe olsun. İşlenmiş ve maroken haline gelmiş keçi derisinin kırmızı, nar kırmızısı ve kavuniçi renkte olanının alâsı 20 akçe, ortası 19 akçe,düşüğü 18 akçe olsun. Bunların en iyilerinin herbiri 20-22 akçeden satılsın. Kırmızıdan elde edilmeyen erguvan renklisi 17-20 akçeye satılsın; kırmızıdan elde edilen erguvan renklisinin alâsı 25 akçeye, ortası 22 akçeye, düşüğü 18 akçeye satılsın. Esnafa dağıtılacak diğer renklerden marokenin alâsı 19-20 akçe, ortası 17-18 akçe, düşüğü 15-16 akçe olsun; ancak bunların en iyileri 20-21 akçeye satılsın. Esnafa dağıtılacak meşinin alâsı 5,5-6 akçe, ortası 4-4,5 akçe, düşüğü 3,5-4 akçe olsun. Maroken ve meşin toptancıları 10'a[29] malolanı 10,5'tan

26 Çeşitli derilere ilişkin bu paragraf hakkında, İstanbul'da gerekli ayakkabılar için lâzım olan derinin ihracını yasaklayan 989/1581 tarihli bir hükmü kaydedelim, Ahmet Refik, I, 120, no. 32.

27 Metin bu ek'in başlangıçtaki kanuna eklendiği tarih hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Bu ek bazı ilâve kesinlemeler getiriyorsa da, eski düzenlemeleri hiç değiştirmemektedir.

28 Bugün Arnavutluk ile Yunanistan sınırının iki yanında yer alan Epir'in bir parçasının adı. Burası Osmanlı döneminde Yanya eyaletine bağlıydı. Zaguriyeliler İstanbul ve Üsküdar'da küçük işler yapmakla tanınmaktaydılar: seyyar satıcı, çerçi, küçük zenaatkâr. Bu arada yaşlılar ve kadınlar ülkede kalıp, çiftlik işleriyle uğraşmaktaydılar.

29 Yani % 5'lik bir kârla

satsınlar; daha pahalıya satmasınlar. İnek derisinin alâsı 30 akçe, ortası 25 akçe, düşüğü 22 akçe olsun. Ham kayış derisinin alâsı 35 akçe, ortası 32 akçe, düşüğü 30 akçe olsun. Hangi cinsten olursa olsun, bütün ham deriler debbağlara satılsın. Debbağlardan başkasına satılmasın.

Debbağlar derileri tabaklama işini bitirdikten sonra, bunları hangi türden olurlarsa olsunlar, kentin (deri) işçilerine satsınlar, toptancılara veya başka esnafa satmasınlar[30]. Ama eğer dericilerin talebi karşılanırsa, toptancılarada satsınlar[31]. Toptancılar tabakhanelere gelmesinler ve avans olarak para vermesinler. Debbağlar "papuççulara ve diğer (imalatçılara) sırayla deri veriyoruz" demesinler. İsteyen herkese lâzım olduğu kadar versinler, itiraz etmesinler[32].

Ayakkabıcılar kırmızı, nar kırmızısı ve erguvan renkli çizmelerin alâsını 30-33 akçeden, ortasını 28-30 akçeden, düşüğünü 26-28 akçeden satsınlar; Rusya derisinden sarı çizmelerin alâsı 27 akçeden, ortası 26 akçeden, düşüğü 24-25 akçeden satılsın. Bu iki rengin dışındakilerin alâsı 25-26 akçeye, ortası 23-24 akçeye, düşüğü 21-22 akçeye satılsın. Eviçi ayakkabıların en iyileri 15-16 akçeye, ortaları 13-14 akçeye, düşükleri 12-13 akçeye satılsın. Şirvani denilen maroken terliklerin alâsı 20 akçeye, ortası 18 akçeye, düşüğü 15 akçeye olsun. Kaba Şirvan veya İran derisinden paşmakların alâsı 27-28 akçeye, ortası 25-26 akçeye, düşüğü 23-24 akçeye olsun. Şirvani veya kaba deriden paşmaklardan daha düşük değerde olan paşmaklar değerlerine göre satılsın. Hizmetkârların giydikleri diğerleri değerlerine göre satılsın; (ettiklerinden) daha pahalıya satılmasın. Eğer çok pahalıya satılırlarsa muhtesib ceza versin. Eviçi ayakabıları ve deşti veya şirvani olmayan terlikler 20 akçeye satılsın.

Papuççular kırmızı, nar kırmızısı veya erguvan papuçların alâ-

30 Hariç: burada "kentin dışında" olarak değil de, "(dericiler) esnafının dışında" olarak anlamak gerekmektedir.

31 Metinde "satun alalar" diye geçmektedir ki, bunun hiçbir geçerli anlamı yoktur. Nüsha çoğaltanın hata yaptığını düşünmek ve satalar diye okumak gerekir; bu, cümlenin genel anlamına uygundur.

32 Debbağlar İstanbul'da özel ve güçlü bir esnaf oluşturmaktaydılar: Fatih Sultan Mehmed İstanbul debbağlarına ayrıcalıklar tanımıştı, onlarda merkezi yönetime karşı bağımsızlıklarını göstermek için bunlardan yararlanıyorlardı. Debbağların büyük bölümü Yedikule, Kasımpaşa ve Üsküdar'da yer almaktaydı, Evliya Çelebi, **op. cit.**, I, s. 391, 422 ve 594.

sını 18-19-20 akçeye, ortasını 16-17 akçeye, düşüğünü 14-f5 akçeye satsınlar. Diğer renkten olanlarını, manda derisinden olmaları koşuluyla 15-16-17 akçeden satsınlar. Yeniçeri papuçları dışındaki papuçların alâsı 9-10 akçeye, ortası 7-8 akçeye, düşüğü 5-6 akçeye satılsın.

Çizmeciler, terlikçiler ve papuççular tarafından imal edilen mallar iyi olsun, hatalı birşey imal etmesinler. Değeri 5 akçe ve daha yukarı olan terlik, çizme, papuç vs. için, (en kısa kullanma süresi olarak) akçe başına iki gün hesaplansın, buna dikkat edilsin. Herhangi bir çizme, paşmak, papuç vb. akçe başına 2 gün hesabıyla belirlenen sürenin bitiminden önce yarılır veya sökülürse...[33] suçludur. (Malın) değerine eşit bir para cezası alınsın. Eğer deri veya maroken delinirse debbağ suçludur, eğer sökülürse imalatçı...

Kaba deri satıcıları ham at derisinin ortalama değerini 15 akçe olarak saptamışlardır. Eğer deri işlenirse alâsı 30-40 akçeden, ortası 20-30 akçeden, düşüğü 10-20 akçeden satılsın. Ham katır derisi 25-40 akçeden alınır; eğer işlenmiş ve boyanmışsa alâsı 60-80 akçeden, ortası 50-60 akçeden, düşüğü 40-50 akçeden satılsın. Eşek derisi katır derisi gibidir.

9. Eyerciler "Osmanlı" Çağatayi ve "Şarki" denilen eyerlerin –mükemmel, kırmızı renkli, iyi parlatılmış ve tablbaz eyerlerinden değişik olması koşuluyla[34]– alâsını 550-600 akçeden, ortasını 450-500 akçeden, düşüğünü 350-400 akçeden satsınlar. Beyaz "Osmanlı" eyerlerinin –mükemmel ve süslü olmaları koşuluyla– alâsı 500 akçe olsun. Başka renkten "şarki" eyerler mükemmel olmaları koşuluyla 400 akçe olsun. Güllü denilen[35] "Şarki" eyerler mükemmel olmaları koşuluyla 250 akçe olsunlar. Tablbaz eyerlerinden değişik kırmızı maroken eyerlerin alâsı 120 akçeye, ortası 110 akçeye, düşüğü 100 akçeye satılsın. Çift çatılı ve altı deri eyerlerin kırımzı ve erguvan dışındaki renkten olanları, mükemmel olmaları

33 Daha yukarıda yapılan benzeri işaretler sayesinde, metindeki boşluk kolaylıkla doldurulabilir: onu diken suçludur.

34 Tablbaz: süvari trampetçisi, ama aynı zamanda av esnasında eğerine bağlı bir cins davulu çalarak av hayvanlarını ürküten kişi de olabilir, Bianchi ve Kieffer, **op. cit.**

35 Bu kelime "pembe renkli" veya "güllerle süslü" olarak iki şekilde anlaşılabilir. Bu pasaj ile Galland'ın şu satırları arasında bağlantı kurmak uygun olacaktır: "Ekselansları (Nointel markisi) **Sarujané**'yi (Saraçhane) gördü, burası içinde çok sayıda eyer, dizgin işleyen ve diğer nakış işlerini yapan dükkânın bulunduğu kapalı büyük bir yerdir" (**Journal,** I, s. 212).

koşuluyla, alâsı 100-110 akçeden, ortası 90 akçeden, düşüğü 80 akçeden satılsın. Akıncı[36] eyerleri, mükemmel olmaları koşuluyla 90 akçeden olsunlar. Çekme[37] denilen, kaba deriden eyerlerin mükemmel olmaları ve tablbaz eyerlerinden farklı olmamaları koşuluyla, alâsı 250 akçeden satılsın. Özel olarak altınla süslenmiş, çok sağlam deriden yapılmış ve çok özen gösterilmiş[38] eyerler, aynı olsalar bile uygun görülenden satılsınlar.

10. Siyah ve kırmızı deriden, kemikle süslü, delikli ve örgülü dizginlerin alâsı 90 akçeden, kenarı dikilmiş olanı 80 akçeden, kırmızı deriden yalnızca kemik süslü olanı 60 akçeden olsun. Çift kat ve örme şakaktan[39] dizginlerin alâsı 70 akçeden, ortası 60 akçeden, düşüğü 50 akçeden satılsın. Şakaktan Moğol dizgininin alâsı 50 akçe, ortası 48 akçe, düşüğü 42 akçe olsun. Şakağı olmayan deri dizginin alâsı 38 akçe, ortası 35 akçe, düşüğü 30 akçe olsun. Rusya derisinden ve şakaktan dizginin alâsı 45 akçe, ortası 43 akçe, düşüğü 40 akçe olsun. Sade Osmalı dizgininin alâsı 10 akçe, ortası 9 akçe, düşüğü 8 akçe olsun. Çift katlı eski Osmanlı dizgininin alâsı 20 akçe, ortası 18 akçe, düşüğü 17 akçe olsun. Saray dizgininin[40] alâsı 25 akçe olsun. Güllü[41] ve demir tabakalı deri dizginlerin alâsı 45 akçe ortası 30 akçe, düşüğü 25 akçe osun.

11. Çift kat ve zincirli yularların alâsı 14 akçeye, ortası 12 akçeye, düşüğü 10 akçeye olsun. Basit yuların alâsı 7-8 akçeye, ortası 5-6 akçeye, düşüğü 4 akçeye olsun.

Muhtesib bu narha uymayanları gerektiği gibi cezalandırsın.

12. Fırıncılar[42] hazırlayacakları (ekmeği) temiz ve narha uy-

36 Hafif süvari eri.

37 Çekme: bu tür eyerin neye denk düştüğünü anlayamadım.

38 Bu konuda Saint Maurice'in dediklerine bkz., **La Cour ottomane,** zikr. Galland, **op. cit.,** I, s. 212, n. 2.

39 Şakak kelimesi atın yanağının şakaktan ağza kadar olan kısmını ifade etmektedir, Şemseddin Sami, **Kamus-i Türki.**

40 Metinde **tamağ oyanın** ibaresi geçmektedir: Tamağ hiç kuşkusuz damak'tır. Herhalde bunu "gem" olarak anlamak gerekir.

41 Gül motifleriyle süsleme o dönemde çok revaçtaya benzemektedir, bkz. yukarıda, n. 35.

42 İstanbul fırıncıları XVII. yüzyılın ortasında 999 dükkânda 10.000 kişidirler, Evliya Çelebi, s. 535-536; Grelot, **Relation d'un voyage de Constantinople,** s. 365-366 bunların sayılarını 700 olarak tahmin etmektedir. Bunlar basık ve yuvarlak bir ekmek yapmaktadırlar. "Yedikleri bütün ekmek Fransızların zevkine göre iyi değildir ve tahta bir tabak biçimindeki basıt ve yuvarlak çörekler gibidir; ancak sıcakken veya en fazlasından piştiği gün iyidir ve beyaz değildir", Grelot, **ibid.** Le Bruyn, **op. cit.,** 426'da daha az katıdır: "Ekmeğe gelince,

gun olarak pişirsinler. Eğer ekmeğin içinde toprak olursa veya kötü pişmişse[43] falakaya yatırılsınlar. Eğer ağırlığı eksik olursa dayak atılsın ve para cezası alınsın. Her fırıncı önceden 2 aylık veya en azından 1 aylık un bulundurmalıdır. Piyasaya un gelmezse bu durum müslümanları sıkıntıya sokmasın[44]. Eğer yasaya uyulmazsa ceza verilsin. Fırıncılar olanakları oldukça sali ekmek[45] satsınlar.

Muhtesib zahire pazarını her hafta denetlesin. Zahire fiyatları getirilene ve satılana göre düşsün veya artsın; bunların miktarı denetlensin.

13. Ahçılar ve kelleciler (koyun) yiyecekleri ve kelleleri temizce hazırlasınlar. Bunların dükkânlarında kâfirler bulunmasın, domuz yağıyla hiçbir şey pişirmesinler. Haşlanmış, kızartılmış veya kızgın yağda pişirilmiş yemekler tam pişmiş olsunlar; kötü pişirilmesinler. İyi pişirilmiş 8 porsiyon işkembe çorbası 1 akçeye olsun ve işkembe yemeği 1 akçeye olsun.

14. Bakkallar, ıtriyatçılar, dokumacılar, külahçılar 10'a malolanı 11'e satsınlar[46]. Daha pahalıya satarlarsa muhtesib onları tutuklasın ve cezalandırsın. Ama diğerlerinde olduğu gibi bu konuda da kadının talimatına göre davranılsın.

15. Hıyar, karpuz, kavun, ayva, elma, kiraz, bakla, üzüm, bezelye, mercimek ve benzeri diğer zahire mevsimine göre saptanan narhtan ve kadının talimatına göre satılsın. Muhtesib eksik ağırlık olmamasını gözetsin. Hata yapanı uygun şekilde cezalandırsın.

hergün yumuşak ve taze ekmekleri olmaktadır ve onun iyice hafif olması için çok ekşi bir maya kullanmaktadırlar. Bu ekmeği olağan olarak yuvarlak ve yaklaşık bir parmak kalınlığında, basık olarak yapmaktadırlar. Biçiminin uygun olmasından ötürü onu çoğu zaman et tabağı olarak kullanmakta ve böylece ikisini de yemektedirler. Bu ekmek cinsi İstanbul'da hemen tamamiyle yok olmuştur, ama yalnız Anadolu'da değil, Yakın Doğu'nun diğer ülkelerinde de sıklıkla görülmektedir".

43 Kötü pişmiş ekmek hk. bkz. 1100/1689 tarihli bir hüküm, Ahmed Refik, III, 4, no. 8.

44 Fırıncılar madrabazlara (buğday toptancıları) ve un tüccarlarına bağımlıdırlar. Evliya Çelebi XVII. yy'ın ortasında bu madrabazları eleştirmektedir: "Deniz ticareti yapan reislerin iflasına neden oluyorlar; getirdikleri buğdayı bunlardan ucuza alıyor ve depoluyorlar. Kuraklık ve kıtlık en yüsek dereceye çıktığında dirhemle satıyorlar. Bunlar sinsi, nefret edilecek adamlar, istifçilerdir", s. 551.

45 Bazı koşullarda kötü mayalı veya kötü pişmiş ekmek kent muhtaçlarına düşük fiyattan satılmaktaydı. Buna ancak bolluk dönemlerinde ve özel bir hükümle izin verilmekteydi. Bkz. Edirne Kadısına 20 Muharrem 1017 (1607) tarihli hüküm; **Mühimme Defteri,** no. 81, s. 197, no. 245.

46 Yani % 10'luk bir kâr.

16. Terziler. Basit yünlü kumaştan, kenarı bastırılmış kaftanların alâsı 20 akçeden, ortası 18 akçeden, düşüğü 15 akçeden satılsın. Verev dikilmiş yünlüden olanları 25 akçe olsun. Şam kumaşından veya kadifeden mirahuri[47] kaftan 25 akçe, yünlü mirahuri kaftan 35 akçe, fıstık yeşili yünlü kaftan 35 akçe olsun. Şam kumaşından veya kadife[48] fistan diğerleri gibi 25 akçe olsun. Kadın derlik'i[49] 15 akçe olsun. Etekli kaftanın alâ ve benzersizi 50 akçeden, ortası 45 akçeden, düşüğü 40 akçeden olsun. Şam kumaşı ve kadifeden geniş veya dar yakalı[50] kadın kaftanı 30 akçeye, Fas yününden bitişik dikişli kaftan[51] 25 akçeye olsun. Başka kumaştan ve bitişik dikişli kaftalar 20 akçeye olsun. Çocuk kaftanları ve orta veya düşük kaftanlar daha ucuz olsun.

Fiyata göre diksinler, daha pahalıya dikmesinler; muntesib çok pahalıya dikeni kadının önüne götürsün ve aşırı istediğini kanıtladıktan sonra ayak tabanına bir veya iki kere vurulsun ve halka teşhir edilsin; uymayanlardan para cezası alınsın.

17. Dülgerler ve ustabaşıların yevmiyesi yazın 10 akçe ve 2 akçe gıda, kışın 8 akçe ve 2 akçe gıda olacaktır[52].

18. Yünlü kumaş satıcılarının kumaşlarının bir "boy" ve iki

47 Padişah ahırlarının yöneticisi mirahur (mirahır, mirahor) kelimesinden elde edilen sıfat. Muhtemelen başlangıçta ona tahsis edilmiş olan bir kumaş cinsi söz konusudur.

48 Bu çeşitli kumaşlar hk. Mantran ve Sauvaget, **op. cit.**, 10, n. 3.

49 Bu kelime için tatmin edici bir anlam bulamadım, der/ter ile bağıntı kurarak, bir cins gömlek olduğunu düşünmek gerekir.

50 **doğnuk** yerine, yuvarlak ve buradan genişleyerek sıkışık anlamına gelen **top**'un zıddı olan, geniş, gevşek anlamındaki **dağınık** olarak okumanın doğru olacağını düşünüyorum. Karineye dayalı çeviri.

51 Şam'da alınan gümrük vergilerine ilişkin bir kanunun tanıklık ettiği üzere, Fas yünü Orta Doğu'da bilinmekteydi, Mantran ve Sauvaget, s. 25.

52 İnşaat işçileri yevmilerini yiyecek dahil veya hariç alabilirlerdi. 993/1585 tarihli bir hüküm işçilerin Nisan'dan Ekim'e kadar 12 akçe, Ekim'den Nisan'a da 10 akçe yevmiye alacaklarını bildirmektedir, Ahmed Refik, I, s. 72, no. 10. Ancak iki yıl daha eski tarihli başka bir hüküm, ünlü Mimar Sinan'a yönelik olarak, Mehmet Paşa Camiinin inşaatında çalışan ustaların 16 akçe ve diğer işçilerin 8 akçe yevmiye alacaklarını emretmektedir, Ahmet Refik, I, 73, no. 11 ve 12. 1018/1609 tarihli başka bir hüküm, Edirne'deki bir han inşaatında çalışan ustaların 24 akçe, nitelikli işçilerin 20 akçe ve diğerlerinin 10 akçe yevmiye alacaklarını bildirmektedir, Ahmed Refik, II, 36, no. 69. Bu ücret artışlarını, Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başında hüküm süren ekonomik bunalımla ilişkilendirmek gerekir. Bu konuda bkz, Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Gelişme Döneminde Türkiye'nin Ekonomik Durumu, **Belleten,** c. XIII, no. 51.

"eteği" olsun[53]; yakada bir arşından bir kerah eksik olmasın[54]. Bedeni adete göre olsun, kenarı eksik olmasın. Eğer müslümanlar yakayı keserlerse, yahudiler de kessinler[55]. Ve eğer uzmanlar burada herhangi bir neden bulurlarsa, muhtesib sert bir şekilde cezalandırsın[56].

19. Kuyumcular basit işlerde dirhem başına 1 akçe, süsleme işinde dirhem başına iki akçe; basit altın işçiliğinde miskal[57] başına 3 akçe, meneviş işinde miskal başına 5 akçe hesabından çalışsınlar; gümüşü erittirsinler ve küçük büyük eşya demeden tam çalışsınlar. Bakır katmasınlar, muhtesib böyle yapanı gereğince cezalandırsın.

20. Keçeciler. Kenarı iyi bastırılmış ve uzunluğu 12 karış[58] ve eni 8 karış olan siyah battaniyeler 30 akçe olsun. Uzunluğu 10 karış, eni 6 karış olan battaniyeler 28 akçe olsun. Kenarı bastırılmamış ve uzunluğu 9 karış, eni 6 karış olanları 20 akçeye satılsın. Siyah torbaların alâsı[59] 5 akçe, ortası 4 akçe, düşüğü 3 akçe olsun.

21. Nalbantlar. 100'ü 70 akçeye satın alınmış olan nallar vardır, bu cins nallarla (at) nallandığında 5 akçe olsun. Bazıları 60 akçeye satın alınmıştır; (at) bunlarla (nallandığında) 4,5 akçe olsun. 55 akçeye alınanlar 4 akçe olsun. Hayvan nallandıktan sonra,

53 Bu ölçü Türklerin kaftan adındaki elbiselerine tekâbül etmektedir: uzunluk kaftanın bedeni için ve iki etek de kollar içindi.

54 Arşın veya zira, esnaf grubuna göre değişen dirsek boyudur. Kumaş satıcılarında, burada olduğu gibi ipekli kumaşlarda 65 cm., pamuklu ve yünlü kumaşlarda 68 cm. idi. Arşın veya zira duvarcılar ve mimarlarda 70-76 cm. idi, Bianchi ve Kieffer. Girah veya kerah arşının 1/16'sı, yani 4 cm'den biraz fazla idi.

55 Gayrimüslimlerin kıyafetleri konusundaki bilgiler çelişkilidir: XVI. ve XVIII yüzyıllara ait hükümler birçok kere yenilenmişlerdir ve hıristiyanlar ile yahudilerin müslümanlar gibi giyinmelerinin yasak olduğunu göstermektedirler, Ahmed Refik, I ve II, **passim,** bu da onların müslümanlarla aynı biçimde giyinme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Zaten Thévenot da bunu doğrulamaktadır: "Yahudiler Türkiye'de Türkler gibi giyiniyorlar ... fakat zorunluk gereği mor bir serpuş takıyorlar", **op. cit.,** s. 158. P. Masson, **Histoire du commerce français dans le Levant,** I, 168'de zikredilen, Osmanlı İmparatorluğu iskelelerindeki Frenk kıyafetleri hakkındaki işarete de bakz.

56 Hüküm kumaş satış fiyatlarını saptamamaktadır. Bu boşluk, ne yazık ki çok sonraki bir tarihe ait olan (990/1982) ve çeşitli kumaş fiyatlarını belirleyen bir belge tarafından kısmen doldurulmuştur, Ahmet Refik, I, 124-125, no. 41

57 Miskal için bkz. n. 1.

58 Metin iki (karış) demektedir; içerik oniki olarak düzeltilmesini gerektirmektedir.

59 Bugün Anadolu'da heybe olarak kullanılan keçe torbalar söz konusudur.

çivilerin kötü çakılmasından ötürü topallarsa, tedavi bedeli nalbanttan alınsın. Nalbantlar katırı 4 akçeye, eşeği 3 akçeye nallasınlar, manda nalının çifti 4 akçe olsun.

22. (Kumaşlar). Şam kumaşı, tül, kadife, yünlü, tafta ve hafif kumaşların boyu ve eni eksik olmasın[60]. Eğer eksik olursa suçlu cezalandırılsın. Bezin boyu 5 arşın olsun. Eğer eksik olursa muhtesib cezalandırsın ve para cezası alsın.

Boyacılar da gözetim altında tutulsun. Kötü boyamasınlar; eğer böye boyarlarsa gereğince cezalandırılsınlar.

23. Tahtaların ve ağaçların uzunluğu denetlensin. Köylerde satış yapılmasın; (odun) getirilsin ve eski örfe göre satılsın. Muhtesib (suç işlenmesi halinde) müdahale etsin ve cezalandırsın[61].

24. Kazancılar eski bakırdan hiçbir şey yapmasınlar. Her ne imal ederlerse, narh hesap yapıldıktan sonra saptansın, daha fazla ödetmesinler.

25. Bıçakcılar ve kılıççılar. (Çelikten) "damaskalı" (telkâri) olduğunu söyleyerek "Frenk" tarzında yapmasınlar, aynı şekilde "Frenk" olduğunu söyleyip "damaskalı" yapmasınlar. Herbirini ayrı ayrı satsınlar. Tam çalışsınlar. Muhtesib bunlara uymayanları tutuklasın ve cezalandırsın. Kilit işleri iyi yapılsın, kötü işçilik olmasın. Kılıç kınlarının alâsının 70 akçeden, ortasının 50 akçeden, düşüğünün 40 akçeden satılması hükmedilmiştir.

26. Kile, arşın ve dirhem gibi ölçüler denetlensin. Hatalı ölçüleri olanlar cezalandırılsın.

27. Hallaçlar. Önceki kanunnamede pamuğun 150 dirhemini 1 akçeden satıyorlardı. Şimdi pamuk geldiği yere göre 1 veya 2 akçeye satılsın. Daha pahalıya satılmasın.

28. Sirkeye ve yoğurda su katılmasın.

29. İpekli dokumacıları gözetim altında tutulsun, kötü işçilik

60 İstanbul'da satılan parça kumaşların uzunluklarına ilişkin olarak, yeteri kadar açık bilgi bulamadım.

61 Tahta hem ev, hem de gemi yapımında en çok kullanılan malzemelerden biri olduğu için, teslimatı, ticareti ve satışı çok katı düzenlemelere tabiydi. Buna ayrıca odun kömürünü ve ısınmada kullanılan odunu da eklemek gerekir. Çeşitli eyaletlerin odun teslimatına ve İstanbul'a taşınmasına ilişkin çok sayıda hükümde, odun ticaretinin nasıl düzenlendiğinin kanıtlarını buluyoruz. Tahta esas olarak Karadeniz ve İzmit bölgesinden, ısınma odunu ise esas olarak İzmit'ten gelmekteydi .(Türk arşivlerinde bulduğum çeşitli hükümlere dayanıyorum.).

olmasın. İpek ipliği pamuk ipliği gibi işlem görsün. Kentte yapılan astar (kumaşı) 8 arşın olsun; daha küçük olmasın, öyle olursa ceza verilsin.

30. Esirciler sattıkları esirlerin yüzlerine pudra ve allık sürmesinler. Satış için giydirdikleri elbiseleri satıştan sonra geri almasınlar. Yaşlı esirleri sakalını kesip, yüzünü traş edip satmasınlar. (Buna) karşı gelen olursa, muhtesib gerektiği gibi cezalandırsın[62].

31. Bir alıcının elinde herhangi bir mal bulunduğunda, eğer onun sözlerine güvenilmiyorsa ("şöyle veya böyle aldım"), yani malı satın aldığı kişinin hatasını örtmek istiyorsa, bu mal ondan alınsın ve tartılsın, eğer eksikse, satıcıdan dirhem başına 1 akçe alınsın, hatalı iş yapan da kovuşturulsun ve kadının talimatına göre cezalandırılsın.

32. Çarşı esnafının elindeki yiyecekler, içecekler, elbiseler ve tahıllar[63] denetlensin ve teftiş edilsin. Eğer teraziler, ağırlık veya uzunluk ölçülerinde hile varsa, muhtesib cezalandırsın.

33. Hamamcılar. Her hamam denetlensin. Sıcak ve soğuk suyla yıkansın ve temizlensin; tellâklar becerikli ve çevik olsun. Usturalar keskin olsun, usturalar kimsenin canını yakmasın; hizmetkârların peştemalları temiz olsun. Müslümanlara verilmiş olan peştemallar kâfirlere verilmesin.

34. Mumhaneler denetlensin[64].

35. Kalaycıların çalışması gözetim altında tutulsun. Kap kacakları tam kalaylasınlar. Muhtesib kötü çalışanları cezalandırsın.

36. Değirmenciler 1 müd buğdayı 5 akçeye öğütsünler, daha fazla istemesinler; daha fazla alırlarsa muhtesib cezalandırsın.

37. Üzümün okkası 1 akçeden, şurubun iki okkası 1 akçeden satılsın.

38. Muhtesib terazilerin doğru olup olmadığını denetlesin.

39. "Bedesten"[65], bit pazarı ve tellâlların bulunduğu yerler

62 İstanbul'da esas olarak Yahudilerin elinde olan esir ticareti edebiyata malzeme sağlayacak niteliktedir.

63 Elbiselerin gıda maddeleri arasına katılması biraz garip gözükmektedir, ama metin kuşkuya yer bırakmamaktadır. Elbise sözünden daha çok, kanunun birçok paragrafında karşımıza çıkan "elbiselik" kumaşı anlamak gerekir.

64 Mumhaneler, birçok belgede görüldüğü üzere, hammaddelerini geniş ölçekte kent mezbaha ve kasaplarından sağlıyorlardı. Ahmed Refik, **passim.**

65 Burası İstanbul Büyük Çarşı'sının, aynı zamanda "bezzazistan" veya "bezes-

subaşının[66] yetkisindedir; eğer tellâllar yalan duyuru yaparlarsa cezalandırılsınlar.

40. Çarşıdaki satıcılar mala gitmesinler[67]; eğer böyle yaparlarsa ağır şekilde cezalandırılsınlar, ama para cezası alınmasın.

41. 8 gemiden biri Galata'ya verilsin. Galata'daki narh İstanbul'dakinin aynı olsun[68].

ten" de denilen merkezi bölümüdür. Burada esas olarak değerli mal ve eşyalar satılmaktaydı; seyyahlar burayı sıklıkla tasvir etmişlerdir.

66 Subaşı kentin polis şefiydi, görevi esas olarak geceleri olmak üzere, halkın güvenliğini sağlamaktı. Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye,** 900-915. Onun ve adamlarının hoş olmayan bir ünleri vardı. "(Subaşının) askerleri 200 kişidir. Bunlar acımasız kişilerdir; ellerinde kocaman bir sopa vardır..." Evliya Çelebi, I, 517. "Halkın ve esnafın asayişini sağlamak ve geceleri kenti gözlemek için görevli bir subaşıları var, bu olağan olarak çok kötü bir adamdır ve kısa zamanda herkesin sırtından zenginleşir", Gédoyn, **Journal et Correspondance,** 130.

57 İstanbul'a gelen mallar depolanmakta, sonra esnafa paylaştırılmaktaydı.

68 Belgelerden anlaşıldığı üzere, tüketim maddelerinin boşaltıldıkları iskelelerin hemen hephsi Haliç'in İstanbul tarafındaki kıyılarında yer almaktaydılar: Yemiş, Cibali, Balıkpazarı, Unkapanı vb. Zaten nüfusun çoğunluğu İstanbul'da yaşamakta, Galata'da esas olarak kâfirler bulunmaktaydı: Frenk, Yahudi, Rum veya Ermeni ve müslümanlar burada azınlıktaydılar. 8 gemiden biri gibi bir oran Galata ile İstanbul nüfusu arasındaki yaklaşık farka göre oluşturulmuş olmaktadır. 1478 Mart başında yapılan, çeşitli İstanbul semtlerindki sayıma, yani Fatih Sultan Mehmet'in giriştiği iskân hareketinden sonraki sayıma ilişkin rakamları örnek olarak veriyoruz. Bu sayım sonuçlarını içeren belge I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde gerçekleştirilecek iskândan önceki durumu göstermektedir (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, no. E 9524).

İstanbul-Hane	:	Müslüman	8.951
		Hristiyan	3.151
		Yahudi	1.647
		Kırımlı	267
		Ermeni	372
		Karamanlı	384
		Çingene	31
		Toplam	**14.803**
Dükkân			3.667
Hane ve dikkân toplamı			18.470
Galata-Hane	:	Müslüman	535
		Hristiyan	592
		Frenk	332
		Ermeni	62
		Toplam	**1.521**
Dükkân			260
Hane ve dükkân toplamı			1.781
İstanbul ve Galata hane toplamı			16.324
İstanbul ve Galata dükkân toplamı			3.927
		Genel Toplam	**20.251**

Bu rakamlara göre, bu dönemde Galata ile İstanbul arasındaki oranın 1'e 10 olduğu sonucuna varılabilir.

42. Gemiler her ne satarlarsa satsınlar, bu muhtesibin gözetimi altında olsun. Eğer gizlice satılırsa, muhtesib ağır ceza versin, ama para cezası almasın.

43. Kantara arabayla bal veya zeytinyağ gelirse, eğer çarşıda satış yapan tüccar arabadaysa indirilsin. Mal burada üç gün kalsın, sonra burada satılsın. Arabaya binmek isteyen olursa dövülsün, ama para cezası alınmasın.

44. Kaybettikleri mallar tellâllara ödettirilsin.

45. Arabacılar uygun olandan daha fazlasını almasınlar. Çok uzak mesafe için 2 akçe, orta mesafe için 1,5 akçe, yakın mesafe için 1 akçe alınsın. Daha altı için 5 pul[69] veyahut yarım akçe alınsın. Daha fazla alınırsa ceza verilsin.

46. Bacakları kötü durumda olan atlar çalıştırılmasın. Atların, katırların, eşeklerin bacakları denetlensin; yükleri denetlensin, çok fazla yüklenmesin, çünkü bu anlatılamaz bir canavarlıktır. Eğer aşırı yüklü bir hayvan görülürse, sahibine çatılsın. Böyle davranırken görülen gereği gibi cezalandırılsın. Hamallar çok ağır yük taşımasınlar. Bu iyi biline.

47. Hayvanlar için belli miktarda arpa, saman veya darı alınırsa, satıcıya kilesine 2 pul ödensin, daha pahalıdan ödenmesin. Bir müd 5 akçeden alınsın.

48. Tefeciler 10'a 12'den daha fazlaya borç vermesinler[70]; daha yüksek hadden borç verilirse muhtesib onları gerektiği gibi cezalandırsın.

49. Hayvanlar mezarlıklara salınmasın. Bir kadının mezarını kazan göğsüne kadar kazsın; bir erkeğin mezarını kazan beline kadar kazsın.

50. Kadı yalancı şahitlik yapan veya sahte belge kullanan veya benzeri şekilde davranana karşı çok sert olsun. Muhtesib ona en ağır cezayı versin.

69 Akçenin 1/8'i değerinde alt bir para birimi, Akdağ, 527-528. 6 pul 3/4 akçe etmektedir. Metinde yalnızca ve kelimesinin olmasına rağmen, bunu veya olarak anlamak gerekir.

70 Yani % 20 faiz. Faizin müslümanlara şeriat tarafından yasaklandığı bilinmektedir. Tefecilerin çoğu Yahudidir, ama Müslümanların da şeriatı kılıfına uydurarak bu mesleği yaptıkları olmaktadır. XVIII. yüzyıl için bkz. Gibb ve Bowen, **İslamic Society and the West**, I, 1, 301.

51. Çiviler, kalaslar, tahtalar ve diğerleri dikkatle denetlensin.

52. Cüzzamlılar kentten kovulsun; bunlar kentte oturmasınlar.

53. Ramazanda oruç tutmayanlara herkesin içinde ceza verilsin.

54. Muhtesibe hekimleri, eczacıları ve cerrahları denetleme ve gözetim altında tutma emri verilmiştir.

55. İbadet görevini yerine getirmeyene ibadet et denilsin. İmamın onun ibadetini yapmadığına tanıklık etmesi üzerine cezalandırılsın[71].

56. Tarakçılar dişsiz tarak satmasın; tarakları dişli ve iyice düzgün olarak satsınlar. Nemli tarak satmasınlar, kurutup satsınlar [72].

57. Yukarıda sayılanlara uymayan her kim olursa cezalandırılsın.

58. Yukarıda sayılan malların dışında, diğer esnaf grupları için, mallarının maliyeti ve ödedikleri vergiler hesaplansın ve satış fiyatı 10'a malolan 11 olmak üzere saptansın. Çok yorucu meslekler veya güç üretimler için satış fiyatı 10'a 12 olarak saptansın. Bu had aşılmasın.

59. Muhtesib beraberinde kadı olduğu halde her meslek grubunu her ay teftiş etsin; onları denetlesin ve gözetim altında tutsun. Muhtesib narhtan daha yüksek satanı her kim olursa olsun herkesin içinde cezalandırsın[73].

60. Keçeciler yünün okkasını 1 akçeye satsınlar, daha pahalı satmasınlar. Egrim keçe 8,5 akçe olsun, daha pahalı satılmasın. Eğer böyle yapılırsa muhtesib gerektiği gibi cezalandırsın. Matara keçenin onu (parça) 30 akçedir, tanesi 4 akçeye satılsın. 10'u 55

71 İhtisaba ilişkin bu 53 ve 55 numaralı paragrafların bu kanunda yer alması ilginçtir. Bu kanunun yasalara ters düşenlere verilecek bedeni ve nakdi cezaları zikrettiğini unutmayalım, bu iki paragraf metne bu amaçla dahil edilmişlerdir.

72 Söz konusu olanlar kamıştan yapılan dokumacı taraklarıdır. Bunların dişleri birbirlerinden iyice ayrık ve ipliği kopatmamak üzere iyice perdahlanmış olmalıydı. Ayrıca bu kamışlar tarak imal edilen yerlere yaş olarak getirilmemeliydi.

73 Başkent çarşı ve pazarların her hafta (genelde çarşamba veya cuma divanından sonra) yanında İstanbul Kadısı olduğu halde teftiş etmek ve ticari örflere ve fiyatlara uyulup uyulmadığını denetlemek vezir-i azamın görevleri arasında yer almaktaydı, Gibb ve Bowen, s. 112. Bu teftiş, çok daha derin olan muhtesib ve kadınınkinin dışındaydı.

akçeye olan kalın keçenin (tanesi) 6,5 akçeye satılsın, 7 akçeden satılmasına engel olunsun.[74]

61. Daha önce söylenenlerin dışında, muhtesib satıcıların bütün alım ve satımlarını gözetim altında tutsun. Saptanan fiyatın üzerinde satılırsa ceza verilsin.

62. Muhtesib yukarıda sayılanların dışındaki bütün malları, Yüce Tanrının yarattığı herşeyi denetlesin ve gözetim altında tutsun. Bu gereklidir ve hüküm böyledir.

74 Deste kelimesi (burada onar olarak çevrilmiştir) bir grup eşyayı veya nesneyi ifade etmektedir. Maliyet ve satış fiyatını hesaba katarak, onluk veya onar olarak çeviriyorum.

II
XVII. YÜZYILIN SONUNDA İSTANBUL İHTİSABINA İLİŞKİN BİR BELGE

Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtisabın ve tüccarlardan alınan vergilerin örgütlenmesine ilişkin araştırmalar yakın tarihli değillerdir. Osman Nuri'nin **Mecelle-i Umur-u Belediye**'si[1] 1922 tarihlidir; yazar bu eserinde ihtisaba önemli bölümler ayırmış, buralarda çok sayıda belgeye dayanmıştır; fakat ancak İstanbul ve Ankara arşivlerinde korunmakta olan belgelerin sistematik bir şekilde araştırılmalarıyla doldurulabilecek boşluklar gene de kalmıştır.

Şimdiye kadar yayınlanmış olan metinler bize muhtesib veya ihtisab ağasının İstanbul'daki görevleri hakkında bazı ilginç bilgiler sağlamış durumdadırlar.[2] Ama bunlar sınırlı devrelere ilişkindirler. İstanbul arşivlerinde bizzat yürüttüğümüz araştırmalarda, XVII. yüzyıla ilişkin olarak, Osmanlı başkentindeki ihtisab örgütlenmesine dair belli sayıda belge bulduk.

Burada bu belgelerden birini ve çevirisini yayınlıyoruz: bu belgede dükkânlardan alınan vergilerin (yevmiye-i dekâkin) çeşitli kesimler halinde "topografik" dağılımı yer almaktadır. Bu metin bize muhtesib servislerinin iç örgütlenmesi konusunda değerli işaretler sağlamanın dışında, toplanan vergilerin büyüklüğü ve bu dönemde İstanbul'un atıf noktaları olan mahalle ve yerler hakkında hiç de ihmal edilemeyecek bilgiler sağlamaktadır. Kuşkusuz bu belge tek başına sınırlı bir yarara sahiptir, fakat ileride belirlemeye

1 Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye,** c. I, İstanbul, 1338/1922.

2 Örneğin **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası,** Ek, 1330/1914; **Milli Tetebular Memuası,** c. 3, 1331/1915, s. 497 vd.; Osman Nari, **op. cit.,** s. 366-370, 404 vd.; Ömer Lütfü Barkan, **Tarih Vesikaları,** c. I, no. 5, Şubat 1942, s. 326-340. Bu sonuncu metin Robert Mantran, "La Police des marchés de Stamboul au début du XVIe siècle", **Cahiers de Tunisie,** C. XIV, 1956, s. 213-241'de çevrilmiş ve şerhedilmiştir.

çalışacağımız yönetsel ve ekonomik bir bütünün ve çerçevenin içine yerleştirilmesi gerekmektedir.

Gerekli inceleme araçlarının hepsine şu anda sahip olmadığımız için, bu metni tarihsel veya kentsel topografyaya ilişkin açıklamalar getirmeden, olduğu gibi yayınlamakla yetiniyoruz, oysa bu açıklamaları beklemek meşrudur, bu da ileride yapılacak bir araştırmanın konusu olacaktır. Bu belgenin yayınlanmasının bile, İstanbul'un iktisat tarihiyle ilgilenenlere daha şimdiden yararlı bilgiler sağlayacağını düşünüyoruz.

Nihayet belirtelim ki, bu belge Başvekâlet arşivinde, Kâmil Kepecioğlu tarafından tasnif edilen belgeler arasında **Kâmil Kepecioğlu Fihristi, Baş Mukataa Kalemi, no. 5026, s. 1-8** referansıyla yer almaktadır.

METİN

صورت دفتر مقاطعات احتساب استانبول وتوابعها بر موجب تحریر جدید ابراهیم افندی سنة ۱۰۹۳ .

قول تحت القلعه

تحریر استانبول احتسابی طرفندن میری اولنان دکاکین اون بش قول اصبار اولونیه اولکیسی تحت القلعه قولیدر حمام قربندن صدر علی سراینه آندن تحت القلعه قربنده اودون قپوسی داخا صفافلر ایچندن تحت القلعه‌دن زندان قپوسی داخلنه اندن کبه‌جیلردن رستم پاشا جامعنـــه اندن تحت القلعه ایچندن درت یول اغزینه اندن قاطر خانك قربنده نهایت بولور .

رسوم تحصیل عن قول مزبور

برای میری	فی یوم	برای مصارف وسائره
۲۷۰	۳۲٦	٥٦

ذکر اولنان تحت القلعه قوللق اولان بطال دکانلردن ماعدا اولان دکاکیندن بهریوم جمع وتحصیل اولنان اوچیوزیکرمی التی اقچه رسومك ایکیوزیتمش اقچه سی میری ماعدا اللی التی اقچه سی قول اوغلانلرینك معیشتلری وسائر مصارف ایچوندر .

قول اکسك

ذکر اولنان ۱۵ قولك ایکینجیسی اکسك قولیدرکه ایازمه قپوسی خارجنده اولان ایازمـــه قربندن ابتدا اولنوب اندن کراسته‌جیلر سوقندن اودون قپوسی خارجنه اندن زندان قپوسی خارجندن اخر حله (؟) محکمه‌سنه اندن سبزه خانه قربندن یمش اسکله سنه اندن احتساب چارطاغی قربنده حصیر اسکله سنه

اندن بالق پازاری خارجندن کرك قربنه اندن امین اوکندن باغچه قپوسی خارجنده نهایت بولور .

المحصول عن قول اکسك

برای میری	فی یوم	برای مصارف وسائره
٤٨٠	٥٨٣	١٠٣

مذکور قولده بطاللردن ماعـــدا دکاکیندن بهر یوم تحصیل اولنان بشیوز سکسان اوچ اقچه نك درتیوز سکسان اقچه سی میری ویوز اوچ اقچه سی قول اوغلانلرینك معیشتلری ومصارفی ایچوندر .

قول طراقلی

مذکور ١٥ قولك اوچنجیسی طراقلی قولیدرکه دایه خاتون محله سندن ابتدا اولنوب اندن خواجه پاشایه اندن میدانجقدن باغچه قپوسی داخلنده خاصکی حمامنه اندن پرمق قپودن آلاجه حمامه اندن والده سلطان چارشوسی قربنه اندن تحمیص اندن والده سلطـــان جامعی شریفی قربنده بالق پازاری داخلنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	فی یوم	برای مصارف وسائره
١٩٠	٢٧٢	٨٢

مذکور قولده بطاللردن ماعدا دکانلردن بهر یوم جمع وتحصیل اولنان ٢٧٢ اقچه رسومك ١٩٠ اقچه سی میری و ٨٢ اقچه سی قول اوغلانلری معاش وسائر مصارف ایچوندر .

قول آیا صوفیه

ذکر اولنان ۱۵ قولك دردنجیسی ایا صوفیـــه قولیدرکه آت میدانی قربندن ابتدا اولنوب اندن پیك خانه یوقوشنه اندن قدیرغه لیمانه اندن طراقلی حمامندن چاتلادی قپوسی خارجنه اندن نخلبند سوقنه اندن کر التندن عربه‌جیلر کارخانه سنه اندن والده عمارتندن آخور قپوسی خارجنه اندن بیرام پاشا سرایندن قبه صقال محله سنه اندن ارسلان خانه دن سرای همایون قربنه اندن جبه خانه دن ایا صوفیه سوقنه اندن پرویز اغا جامعندن دیوان یولنه اندن آخی حمام قربندن چغال اوغلی سراینه اندن آلای کوشکی قربنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	فی یوم	برای مصارف وسائره
۳۹۰	٤۹٦	۱۰٦

مذکور ایا صوفیه قولنده بطال دکانلردن ماعـــدا دکاکیندن بهر م جمع وتحصیل اولنـــان ٤۹٦ اقچه نك ۳۹۰ اقچه سی میری و ۱۰٦ اقچه سی قول اوغلانلرینك معیشت و مصارفیچوندر .

قول طاوق پازاری

مذکور ۱۵ قولك بشنجیسی طاوق پازاری قولیدرکه پرمق قپودن ابتدا اولنوب محمود پاشا حمامنه اندن کورکجیلر ایچنده خواجه خانی قربنه اندن محمود پاشا جامع شریفی قربنده بویاجیلره اندن طاوق پازارینه اندن وزیر خانی قربنـــده دکیلی طاشه اندن پیکخانه یوقوشنه اندن دیوان یولندن صرمه‌کش خانه یه اندن قلفاتجیلردن یول کچن اوطه لری قربنه اندن طراقجیلردن والده خانی قربنده مرجان چارشوسنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
۳۹۰	۵۲۰	۱۳۰

مذکور طاوق پازاری مولانه اولان بطال دکانلردن ماعدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنان ۵۲۰ اقچه نك ۳۹۰ اقچه سی میری و ۱۳۰ اقچه سی قول اوغلانلرینك معیشت ومصارفیچوندر .

قول قاضیعسکر

مذکور ۱۵ قولك التنجیسی قاضیعسکر قولیدرکه سیرك باشندن ابتدا اولنوب چینیلی حمام قربندن کر التنه اندن قرق چشمه دن ایتمکجی اوغلی مدرسه سنه اندن وفا میداننده سلیمانیه قربنه اندن کر التندن وزنه جیلره اندن مراد پاشا تربه سی قربندن عجم اوغلانی میدانسه اندن اسکی اودهلر باشندن چقور چشمه‌دن قاضیعسکر حمامنه اندن میت قپوسندن شهزاده باشنه اندن ابراهیم پاشا حمامی قربندن سراج خانه باشنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
۳۰۰	٤٠٦	۱۰٦

مذکور قاضیعسکر قولنده اولان بطال دکانلردن ماعدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولان ٤٠٦ اقچه نك ۳۰۰ اقچه سی میری و ۱۰٦ اقچی سی قول اوغلانلرینك معیشت ومصارفی ایچوندر .

قول لنقه

ذکر اولنان ۱۵ قولك یدینجیسی لنقه قولیدرکه اوزون چارشودن ابتدا اولنوب اسکی سرای قپوسی اوکندن سلطان بایزید حمامنه اندن اوقجیلر باشندن

ضربخانه یه اندن قوشبازلردن پرمق قپویـــه اندن بیت پازارندن کدك پاشایه اندن صوق چشمه‌دن بالی پاشایه اندن پایزن خانی قربندن قوم قپو خارجنـــه اندن کلنجك چارشوسندن نشانجی یه چاوش باشندن مصلی قربنده صوق چشمه ده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
٤٨٠	٦٩٧	٢١٧

مذکور لنقه قولنده اولان بطال دکانلردن ماعدا دکاکیندن بهر یوم جمـــع وتحصیل اولنـــان ٦٩٧ اقچه نك ٤٨٠ اقچه سی میری و ٢١٧ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معیشت ومصارفی ایچوندر .

قول یدی قله

ذکر اولنان ١٥ قولك سکزنجیسی یدی قله قولیدرکه داود پاشا سوقندن ابتدا اولنوب اندن قوللق قربندن یکی محله‌یه اندن بوستانجیلردن التی مرمره انـــدن یول کچن جامعندن سیلوری قپوسنه اندن قوجه دیبکدن اغا چایرندن قوجه مصطفی پاشایه اندن عمارت قربندن عیسی قپوسندن صولی مناسترہ اندن داوجیلردن میر آخوره اندن ارغاد بازارندن یدی قله خارجنه اندن چقور چشمه دن حـــاجی قادری محله سندن نارلی قپویه اندن صماتیه قپوسندن اغاحمامنه اندن چنار قربندن داود پاشا قربنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
٧٠٠	٨١٤	١١٤

مذکور یدی قله قولنده اولان بطال دکانلردن ماعدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنـــان ٨١٤ اقچه نك ٧٠٠ اقچه سی میری و ١١٤ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

قول قرمان

ذکر اولنان ۱۵ قولك طقوزنجیسی قرمان قولیدرکه سراج خانه باشندن ابتدا اولنوب اندن یکی اوده‌لر باشندن صاری کوزه(؟) اندن مالطه دن علی پاشا جامعنه اندن بیوك قرمانه اندن آراسته باشندن کوچك قرمانه اندن ات پازارندن شروب(؟) خانی قربنده سیرك چارشوسنه اندن کپکجیلردن افرازیه یه اندن اوتلوقجی یوقوشی قربندن قاضی چشمه سی قربنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
۳٤	٤۰٦	٦٦

مذکور قرمان قولنده اولان بطال دکانلردن ماعـــدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنـــان ٤۰٦ اقچه نك ۳٤۰ اقچه سی میری و ٦٦ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معیشت ومصارفیچوندر .

قول باب ادرنه

ذکر اولنان ۱۵ قولك اوننجیسی ادرنـــه قپوسی قولیدرکه اوتلوقجی یوقوشی باشندن ابتدا اولنوب اندن یدی قله قاپلی فروندن سلطـــان سلیم حمامنه اندن چهارشنبه پازارندن احمد اغایه اندن دیر [1 mot] دن سلطان حمامنه اندن صاله طومرقدن ادرنه قپوسنه اندن اجی چشمه‌دن صارمشقدن پنجبه پازارینه اندن یکی باغچه دن علی پاشایه اندن التی آی چشمه سندن قره کروکه اندن زنجیرلی قپودن کسکن ده ده دن سلطان سلیم جامع شریفی قربنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
٤۸۰	٦۳٤	۱۵٤

مذکور ادرنه قپوسی قولنده اولان بطال دکانلردن ماعدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنان ٦٣٤ اقچه نك ٤٨٠ اقچه سی میری و ١٥٤ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

قول بلاط

ذکر اولنان ١٥ قولك اون برنجیسی بلاط قولیدرکه یکی قپو خارجندن ابتدا اولنوب اندن فنار قپوسی خارجنه اندن بلاط قپوسی خارجندن میدانجغه اندن ابی ایوب انصاری — رضی الله عنـــه العادل — قپوسندن چنکانه محله سنه اندن بلاط سوقنه اندن نارین قربندن اکری قپویه اندن عوض جامعی قربندن لونجه یرندن کسمه قپایه اندن تخته مناره قربندن فنار قپوسی داخلنده نهایت بولور .

	المحصول عن قول مزبور	
برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
[illegible] عامره	٧٣٧	٢٠٧

[illegible] بلاط قولنده اولان بطال دکانلردن ماعـــدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولان ٧٣٠ اقچه نك ٥٣٠ اقچه سی میری و ٢٠٧ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

قول اون قپانی

ذکر اولنان ١٥ قولك اون ایکینجیسی قبـــان دقیق قولیدرکه اسکی عمارت محله سندن ابتدا اولنوب قاضی چشمه سنه اندن مفتی حامندن مصطفی پاشا سوقنه اندن حوضلی حامندن اوسکوبلی سوقنـــه اندن اون قبانه اندن صاغریجیلردن قیومجیلردن عزبلره اندن حیدار پاشا حامی قربنه اندن عربه جیلردن سیرك التنـــه اندن حاجی (؟) قادین حامندن کوچك پازاره اندن آقـــار چشمه دن آیازمه داخلندن قنطارجیلرده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
۳۹۰	٥٦١	۱۷۱

ذکر اولنان قبان دقیق قولنده واقع بطال دکانلردن غیری دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنان ٥٦١ اقچه نك ۳۹۰ اقچه سی میری و ۱۷۱ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

قول رآه جدید

ذکر اولنان ۱٥ قولك اون اوچنجیسی رآه جدید قولیدرکه اوردك قصاب محله سندن ابتدا اولندی اندن لطفی پاشایه اندن شاه خوبان سیرك (؟) قربندن قالای جیلر کوشکنه اندن میدان قپوسندن درت یول آغزینـــه اندن چاوش مسجدی قربندن منلاکورانی یه اندن قاضیعسکر جامعندن چاپه دلسزدن معحونجی یه اندن اوده باشندن کوچك حمامدن التی مرمره اندن یکی قپودن طوپ قپوسنه اندن آرپه حمامی قربندن شهر امینه اندن فنا ... تکیه سندن سیدی خلیفه محلـــه‌سندن داود پاشایه اندن حاصکی جامعندن عورت پازارندن بیرام پاشا تربـــه سنه اندن خسرو پاشا تربه سنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
٥۲۰	۷۲۷	۲۰۷

ذکر اولنان رآه جدید قولنده بطال دکانلردن غیری دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنـــان ۷۲۷ اقچه نك ٥۲۰ اقچه سی میری و ۲۰۷ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

قول آقسرای

ذکر اولنـــان ۱۵ قولك اون دردنجیسی آقسرای قولیدرکه حورحور چشمه سندن ابتدا اولندی اندن آقسرایه انـــدن قزل مصلقدن لاله لی چشمه یه اندن قوسقه قربندن ضربخانه یه اندن لنقه دن دریا یکی قپوسندن . . . خارجنه اندن جلاد چشمه سندن داود پاشا اسکله سندن داود پاشا قپوسی خارجنده نهـــایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
۳۸۰	۵۵۱	۱۷۱

ذکر اولنان آقسرای قولنده اولان بطال دکانلردن غیری اولان دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنان ۵۵۱ اقچه نك ۳۸۰ اقچه سی میری و ۱۷۱ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

قول جُبّ علی

ذکر اولنان ۱۵ قولك اون بشنجیسی جب علی قولیدرکه دفتر عتیقده سلخانه قولی دیو مقید ومسطوردر آیا قپوسی خارجندن ابتدا اولنوب جب علی اسکله‌سنه اندن تفنك خانه‌دن اون قبانی خارجنه اندن زیتونجیلردن ایازمـــه قپوسی خارجنده اولان ایازمه قربنده نهایت بولور .

المحصول عن قول مزبور

برای میری	رسوم فی یوم	برای مصارف وسائره
۱۹۰	۳۵۷	۱۶۷

ذکر اولنان جب علی قولنده اولان بطال دکانلردن ماعدا دکاکیندن بهر یوم جمع وتحصیل اولنان ۳۵۷ اقچه نك ۱۹۰ اقچه سی میری و ۱۶۷ اقچه سی قول اوغلانلرینك جهت معاش ومصارفی ایچوندر .

برای میری یه	جمعا تحصیل دکاکین قولها مذکوره	برای مصارف وسائره
خارینهٔ عامره	رسوم فی یوم	من وجه معاش غلامان
فی یوم	۸۰۸۷	قول فی یوم
٦٠٣٠		۲۰۵۷

ذکر اولنان قوللردن بهر یوم جمع وتحصیل اولنـــان سکز بیك سکسان یدی اقچه رسومك التی بیك اوتوز اقچه سی میری ایچون قید اولنوب وایکی بیك اللی یدی اقچه سی قول اوغلانلرینك معاش ومصارفی ایچوندر .

دفتر جدید موجبنجه تحریر اولنان ۳۱۷۰ عدد دکاکینده بطالیه دن غیری قول اوغلانلرینك بهر یوم جمع وتحصیل ایلدکلری ۸۰۸۷ اقچه نك ٦٠٣٠ اقچه سی میری ایچون احتساب صندوقنه تسلیم اولنوب ماعـــدا ۲۰۵۷ اقچه سی قرق نفر قول اوغلانلرینك وجه معاشلرینه واون نفر متقاعدلرینك بهر یوم اون اقچه متقاعد وظیفه‌لرینه وچارطاق خدامنك طعامیه وچارطـــاق کراسنه واستانبول افندیلریله قول کزن خدامه خرج وصرف اولنه ومتقاعدلرندن بری موت اولدقده وظیفه سی میری مالنه اولوب من بعد مالنده قول اوغلانلرینه تقاعـــد وظیفه سی ویرلیه وقول اوغلانلری بهر یوم جمع وتحصیل ایلدکلری اقچه یی صندوق امینـــهٔ تسلیم ایلدکلرنده رآیج فی الوقت پاره سی اولدقده جفا اولنیه وبر قاچ یوز رایج خرده اقچه سی اولورسه دد آلنه ومیری اقچه نك تحصیلی قول اوغلانلرینك عهـــده لرندن در میری یه نقصان کلورسه نقصانی جمله سندن مطالبدر ودفتردن زیاده قول اوغلانلری دکاکیندن بر اقچه وبر حبه زیاده آلمیه‌لر وآلدرلیه اکر ایجلرندن بری تجاوز ایدرسه محکمه راسی ویرلدکدنصکره بری آخره توجیـــه اولنه وقول اوغلنلری ارالرنده دفتردن زیاده تجاوز ایده نه سکوت ایدوب حاکم الوقته اعلام ایتمزلر ایسه جمله سنه جزا ترتیب اولنوب خدمتلری اخره توجیه اولنه .

METNİN ÇEVİRİSİ

(Bu metin Mantran tarafından Fransızcaya çevrilmiştir, onun yorumlarını aktarabilmek için biz de Fransızcadan Türkçeye çeviriyoruz. Metnin aslını görmek isteyenler burada verdiğimiz tıpkıbasıma bakabilirler).

İstanbul ihtisab iltizamı ve bağlantılarının İbrahim Efendi'nin yeni defterine uygun kopyası. Yıl 1093/1682.

TAHTAKALE KESİMİ (kol)

İyi korunan İstanbul ihtisabı tarafından mali kesimler halinde gruplanan dükkânlar on beş grup oluşturmaktadırlar. Birinci kesim (kol) (sınırları) Süleymaniye hamamının yanında (başlayan), sonra Paşakapısına uzanan; buradan Tahtakale yakınında Odunkapısı'na varan Tahtakale kesimidir; buradan Ayakkabıcılar mahallesi ve Tahtakale ile Zindankapı'yı dışarıda bırakmaktadır; buradan Keçeciler mahallesinden Rüstem Paşa camiine; buradan Tahtakale'nin içinden Dörtyol'a uzanmakta, Katır Hanı yakınlarında sona ermektedir.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 326

Masraflar vs. : 56 Hazineye: 270

Bu Tahtakale kesiminde metrûk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 326 akçedir, bunun 270 akçesi hazine ve 36 akçesi kol oğlanları (bu kesimde çalışan ve vergileri toplayan görevliler) ve masraflar içindir.

EKSİK KESİMİ (?)

Belirtilen on beş kesimden ikincisi, Ayazmakapı'nın dışındaki Ayazma'nın yakınlarından başlayan Eksik kesimidir; buradan Keresteciler Çarşısından itibaren Odun Kapısını kapsamaktadır; buradan Zindan Kapının içinden Yeniden Evlilik Mahkemesine (?) ulaşmakta, buradan Sebze pazarının, Yemiş iskelesinin yakınlarına gitmektedir; buradan Hasır iskelesinde ihtisab çardağının civarına; buradan Balıkpazarının dışından Gümrüğe ulaşmakta; buradan Eminönü'nden, Bahçekapı'nın dışında sona ermektedir.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 583
Masraflar vs.: 103 Hazineye: 480

Bu kesimde, iptal edilenlerin dışındaki dükkânlardan toplanan vergilerin toplamı 583 akçedir, bunun 480 akçesi hazine ve 103 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

TARAKLI KESİMİ

Belirtilen onbeş kesimin üçüncüsü Daye Hatun mahallesinde başlayan Taraklı kesimidir buradan Hoca Paşa'ya gider; buradan Meydancık'tan geçerek Bahçekapı'nın iç yanındaki Haseki hamamına gider; buradan Parmakkapı'dan Alaca Hamam'a; buradan Valide Sultan çarşısının civarına; buradan Koca Dibek'e gider; buradan Valide Sultan camiinin yanındaki Balık Pazarında sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 272
Masraflar vs.: 82 Hazineye: 190

Bu kesimde metrûk olanları hariç ,dükkânlardan toplanan vergilerin toplamı 272 akçedir, bunun 190 akçesi hazine, 82 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

AYASOFYA KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin dördüncüsü, Atmeydanı'nın yanından başlayan Ayasofya kesimidir; buradan Peykhane yokuşuna gider; buradan Kadırga limanına; buradan Taraklı hamamı ile Çatladıkapı'yı kapsar; buradan Nalband çarşısına gider; buradan Kemeraltı'ndan geçerek Arabacılar'a gider; buradan Valide imareti üzerinde Ahırkapı'yı kapsar; buradan Bayram Paşa Sarayı üzerinden Kaba Sakal mahallesine ulaşır; buradan Topkapı Sarayının yakınında padişahın hayvanlarının bulunduğu yerden; buradan Cebehane'den Ayasofya çarşısına gider; buradan Perviz Ağa camiinden Divanyoluna gider; buradan Ahı hamamının yakınından Cağaloğlu konağına gider; Alay Köşkü civarında sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 496
Masraflar vs. 106 Hazineye: 390

Bu Ayasofya kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 496 akçedir, bunun

390 akçesi hazine ve 106 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

TAVUK PAZARI KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin beşincisi Parmakkapı'dan başlayan Tavuk Pazarı kesimidir; buradan Mahmud Paşa hamamına gider; buradan Hoca Hanı civarında Kürkçüler çarşısının içine; buradan Mahmud Paşa camii şerifi civarında Boyacılar mahallesine; buradan Tavuk pazarına; buradan Vezir Hanı civarında Dikilitaş'a; buradan Peykhane yokuşuna; buradan Divanyolu'na, Sırmakeshane'ye; buradan Kalfatçılar mahallesinden Yeniçeri odaları civarına; buradan Tarakçılar mahallesine gider, Mercan çarşısında Valide Hanı civarında soṇa erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 520

Masraflar vs.: 130 Hazineye: 390

Tavuk Pazarı kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 520 akçedir, bunun 390 akçesi hazine ve 130 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

KADIASKER KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin altıncısı Seyrek'ten (Zeyrek) ve Çinili hamam civarından başlayıp Kemer Altı'na giden Kadıasker kesimidir; buradan Kırk Çeşme'den Ekmekçioğlu hamamına, buradan Vefa meydanının Süleymaniye civarına; buradan Kemeraltı'ndan Vezneciler'e; buradan Murad Paşa türbesinden Acemi Oğlanlar meydanına; buradan Eski Odalardan ve Çukur çeşmeden Kadıasker hamamına; buradan Meyit kapısından Şehzadebaşı'na; buradan İbrahim Paşa hamamına gider, Saraçhane başında sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 406

Masraflar vs.: 106 Hazineye: 300

Bu Kadıasker kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 406 akçedir, bunun 300 akçesi hazine, 106 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

LANGA KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin yedincisi Uzun Çarşı'dan başlayan

ve buradan Eski Saray Kapısı'ndan Sultan Bayezid hamamına giden Langa kesimidir; buradan Okçular başının uç tarafından Darphane'ye; buradan Kuşbazlar mahallesinden Parmakkapı'ya; buradan Bit Pazarı'ndan Gedikpaşa'ya; buradan Soğukçeşme'den Balipaşa'ya; buradan Payzen Hanından Kumkapı'nın dışına; buradan Gelincik çarşısından Nişancı'ya gider ve Çavuşbaşı'ndan Musallı yakınında Soğukçeşme'de biter.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 697

Masraflar vs.: 217 Hazineye: 480

Langa kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 697 akçedir, bunun 480 akçesi hazine ve 217 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

YEDİKULE KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin sekizincisi Davud Paşa çarşısından başlayan Yedikule kesimidir; buradan Yeni Mahalle'deki Kulluk civarından geçer; buradan Bostancılar başından Altı Mermer'e; buradan Yol Geçen camiinden Silivrikapı'ya; buradan Koca Dibek'ten ve Ağa Çayırından Koca Mustafa Paşaya; buradan İmaret ve İsa Kapısı yakınlarından Sulumanastır'a; buradan Davulcular mahallesinden Emir Ahır'a; buradan Irgat Pazarından Yedikule'nin dışına; buradan Çukurçeşme'den ve Hacı Kadri mahallesinden Narlı Kapı'ya; buradan Samatyakapı'dan Ağa Hamamına; buradan Çınar'a gider, Davud Paşa civarında sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 814

Masraflar vs.: 114 Hazineye: 790

Bu Yedikule kesiminden, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 814 akçedir, bunun 700 akçesi hazine ve 114 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

KARAMAN KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin dokuzuncusu Saraçhanebaşı'nda başlayan ve buradan Yeni Odaların ucundan Sarı Göz'e(?) giden Karaman kesimidir; buradan Malta'dan Ali Paşa camiine; buradan Büyük Karaman'a; buradan Arastebaşı'ndan Küçük Karaman'a; buradan Et Pazarı'ndan Zeyrek çarşısına, şurup hanının yanına; bura-

dan Kepekçiler mahallesinden Efraziye'ye; buradan Otlukçu Yokuşuna gider, Kadı Çeşmesi'nde sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 406
Masraflar vs.: 66 Hazineye: 340

Bu Karaman kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 406 akçedir, bunun 340 akçesi hazineye ve 66 akçesi bu kesimde çalışan kol oğlanları ve masraflar içindir.

EDİRNEKAPI KESİMİ

Belirtilen on beş kesimden onuncusu, Otlukçu Yokuşu'ndan başlayan Edirnekapı kesimidir; buradan Yedikule'deki Kanlı Fırın'dan Sultan Selim Hamamı'na gider; buradan Çarşamba pazarından Ahmed Ağa'ya; buradan ....'dan Sultan Hamamına; buradan Salma Tomruk'tan Edirnekapı'ya; buradan Acı Çeşme ve Sarmaşık'tan Perşembe pazarına; buradan Yeni Bahçe'den Ali Paşa'ya; buradan Altı Ay Çeşmesi'nden Karagümrük'e; buradan Zincirlikapı'dan ve Keskin Dede'den geçer, Sultan Selim camii şerifinde sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 654
Masraflar vs.: 154 Hazineye: 480

Bu Edirnekapı kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 634 akçedir, bunun 480 akçesi hazine ve 154 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

BALAT KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin onbirincisi Yenikapı'nın dışından başlayan Balat kesimidir; buradan Fener Kapısının dışından gider; buradan Balat Kapısından Meydancık'a; buradan Eyüp Kapısından –Tanrı ondan razı olsun, Adil!– Çingene mahallesine; buradan Balat çarşısına; buradan Narin'den Eğrikapı'ya; buradan İvaz camii ve Lonca Yeri'nden Kesme Kaya'ya; buradan Tahta Minare civarına gider; Fener kapısının içinde sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 737
Masraflar vs.: 207 Hazine (ve) iç hazineye: 530

Bu Balat kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 737 akçedir, bunun 530 akçesi hazine ve 207 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

UNKAPANI KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin onikincisi Eski İmaret mahallesinden başlayan Kapan-ı Dakik kesimidir; buradan Müftü hamamından Mustafa Paşa çarşısına; buradan Havuzlu hamamdan Üsküplü çarşısına; buradan Unkapanı'na; buradan Sağrıcılar mahallesinden ve Kuyumcular mahallesinden Azebler mahallesine; buradan Haydar Paşa hamamı yakınlarından Zeyreğin üst tarafındaki Arabacıhane mahallesine; buradan Hacı Kadın hamamından Küçük Pazar'a; buradan Akar Çeşme'den ve Ayazma içinden geçer, Kantarcılar mahallesinde sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 561

Masraflar vs.: 171 Hazineye: 390

Bu Kapan-ı Dakik kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 561 akçedir, bunun 390 akçesi hazine ve 171 akçesi bu kesimde çalışan kol oğlanları ve masraflar içindir.

RAH-I CEDİD KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin onüçüncüsü Ördek Kasap mahallesinden başlayan Rah-ı Cedid kesimidir; buradan Lütfü Paşa'ya gider; buradan Şah Hoban Seyrek(?) civarından Kalaycılar Çardağına; buradan Meydan Kapısından Dört Yola; buradan Çavuş camiinden Molla Gürani'ye; buradan Kadıasker Camiinden ve Çapa Dilsiz'den Macuncular'a; buradan Odabaşı'ndan ve Küçük Hamam'dan Altı Mermer'e; buradan Yenikapı'dan Topkapı'ya; buradan Arpa Hamam'ndan Şehremini'ne; buradan ... tekkesinden ve Seyid Halife mahallesinden Davud Paşa'ya; buradan Haseki camii ve Avret Pazarı'ndan Bayrak Paşa türbesine gider; buradan Hüsrev Paşa türbesinde sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 727

Masraflar vs.: 207 Hazineye: 520

Bu Rah-ı Cedid kesiminde, metruk olanları hariç, dükkân-

lardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 727 akçedir, bunun 520 akçesi hazine ve 207 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

AKSARAY KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin ondördüncüsü Horhor Çeşme'de başlayan Aksaray kesimidir; buradan Aksaray'a; buradan Kızıl Musluk'tan Laleli Çeşmesi'ne; buradan Koska'dan Darphane yakınlarına; buradan Langa ve Derya Yeni Kapısı'ndan ...'ya; buradan Cellad Çeşmesi'nden ve Davud Paşa iskelesinden geçer, Davud Paşa kapısında sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 551

Masraflar vs.: 171 Hazineye: 380

Bu Aksaray kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 551 akçedir, bunun 380 akçesi hazine ve 171 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

CİBALİ KESİMİ

Belirtilen on beş kesimin onbeşincisi, eski defterde Salhane kesimi adı altında zikredilen Cibali kesimidir; Aya Kapısının dışından başlar; buradan Cibali iskelesine; buradan Unkapanı kapısının dışındaki Ayazma'da sona erer.

Bu kesimden gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı: 357

Masraflar vs.: 167 Hazineye: 190

Bu Cibali kesiminde, metruk olanları hariç, dükkânlardan gündelik olarak toplanan vergilerin toplamı 357 akçedir, bunun 190 akçesi hazine ve 167 akçesi kol oğlanları ve masraflar içindir.

Bu kesimlerdeki dükkânlardan hergün
alınan vergilerin toplamı: 8087

Masraflar vs için ve kol oğlanlarının yevmiyeleri: 2057

Hazine ve İç Hazine için günde 6080

Belirtilen kesimlerden hergün toplanan vergilerin toplamı 8087 akçedir, bunun 6030 akçesi hazineye kaydedilmektedir ve 2057 akçesi yevmiyeler ve masraflar içindir.

Kol oğlanlarının metruk olanları hariç, 3170 dükkândan hergün topladıkları ve yeni defter usulüne göre kaydedilen 8087 akçeden 6030 akçe hazine için ihtisab sandığına konulmuştur; 2057 akçe kırk kol oğlanının yevmiyeleri, on emeklinin gündelik ücretleri, çardak hizmetkârlarının ücretleri, çardak kirası ve Istanbul Efendileriyle birlikte kesimlerde dolaşan hizmetkârlar için kullanılmıştır. Emeklilerden biri öldüğünde ücreti hazineye geçer; emekli ücretleri kol oğlanlarına verilmesin; kol oğlanları hergün topladıkları tutarları sandık eminine teslim ettiklerinde; eğer bu para has paraysa kırılma olmasın; düşük değerli birkaç yüz akçe varsa onlar alınsın. Hazine parasının tahsili kol oğlanlarının görevleri arasındadır. Hazinenin eksiği olursa, bu eksik (kol oğlanlarının) hepsine tamamlattırılır. Kol oğlanları dükkânlardan defterde yazılı olandan ne bir akçe, ne bir pul fazla alsınlar, ne de aldırsınlar. Eğer bunlardan birisi yetkilerini aşarsa, mahkeme tarafından cezalandırıldıktan sonra başka bir göreve aktarılsın; ve eğer kol oğlanlarının içinde deftere aykırı olarak yapılanlara ses çıkartmayanları ve kadıyı bundan haberdar etmeyeleri olursa, ceza hepsine verilsin, görevleri başkalarına verilsin.

III
XVII. YÜZYILDA İSTANBUL'DA KAHVE

Kahve tüketiminin Arabistan'daki kökenlerine inmeden bu işin Güney Arabistan'da XIV. yüzyılın sonlarına doğru, meyva biçiminde değil de içecek olarak tüketildiği ve kahvehanelerin (**buyût al-kahwa**) açıldığı ve sofular için bunun bir skandal nedeni olduğu Mekke'de XV. yüzyılın sonuna doğru iyice yerleşik hale geldiği bilinmektedir. Aynı zihniyet, Mekke **sahib-ü şurid**'si (polis şefi) Haydar Bey'i de kahvenin haram ilân edilmesini sağlamasından sonra (917/1511), harekete geçirmiştir; kahvenin satış ve kullanımını yasaklamış, satıcıları cezalandırmış ve stokları yaktırmıştır. Fakat 1512'de Hayri Bey'in yerine bir başkası atanınca kahve tüketimi yeniden başlamıştır. Kahve Mısır'da XVI. yüzyılın ilk on yılı süresince tanınmaya başlamış ve burada da fukaha (fıkıh âlimleri) onun kullanımına karşı tavır almışlarsa da, pek başarılı olamamışlardır. Üstelik bu âdet Suriye'ye, Irak'a, İran'a ve Mısır'ın Osmanlı tarafından fethinden sonra da Türkiye'ye geçmiştir[1]. Ancak eğer Osmanlı vakanüvisi İbrahim Peçevi (1574-1649)'nin anlattıklarına inanmak gerekirse, ilk kahvehaneler İstanbul'da ancak 962/1554-55'te açılmışlardır. Bu tarihe kadar kahve yalnızca Mekke'den dönen hacıların anlattıklarından tanınmaktaydı ve belki de kahve tüketimi İstanbul'a ulaşmadan önce Anadolu'da yavaş yavaş yayılmıştı. Ancak her halükârda, Kahire'deki bilinen ilk kahve tüketimi ile İstanbul'da işaret edilen ilk kahve tüketimi arasındaki 50 yıllık ara (hatta hiçbir belge bugüne kadar İbrahim Peçevi'nin işaret ettiği tarihten öncesi için kahve konusunda bir şey söylemese bile), çok uzundur. I. Süleyman'ın saltanatı döneminde (muhtemelen 1554-55 yılları civarında) kahveden bir vergi alınmıştır. Müslüman tüccarlardan okka başına 8 akçe olarak alınan bu vergi,

1 **E.I.**, "Kahwa" maddesi.

kâfir tüccarlardan okka başına 10 akçe olarak tahsil edilmekteydi. Edirne'de de 6 akçelik ek bir gümrük resmi alınmaktaydı.[2]

Kahvenin Osmanlı başkentine gelişi ve tüketiminin yaygınlık kazanması konusunda İbrahim Peçevi **Tarih**'inde bilgi verilmektedir:[3]

Sene 1554 M. 962 H.: Tarihine gelinceye kadar İstanbul'da ve bütün Rum diyarında kahve ve kahvehane yok idi. Bu sene başında Halep'ten Hakem adında bir adam ile Şam'dan Şems adında birisi gelerek Tahtakale'de (Tahtül-kale) bir büyük dükkân açtılar. Orada kahve satmağa başladılar. Keyiflerine düşkün bazı sefa ehli insanlar ile okur yazar makulesinden zarif kimseler orada toplanmağa başlamıştı. Bu dükkânın içinde yer yer toplanarak; kimi kitap ve güzel şeyler okur, kimi tavla ve satranç oynar, kimi yeni söylenmiş gazeller getirerek şiirden ve edebiyattan bahs eder, bazıları da biraz daha fazla para sarf ile ahbaplarını toplayarak ziyâfet tertip ve sefa ederlerdi.

O dereceye geldi ki: Mazuller, kadılar, müderrisler, işi gücü olmayan bir takım insanlar (Böyle bir eğlenecek ve gönül dinlendirecek yer olmaz) diyerek kahvehaneye dolmaya başladılar, oturacak yer bulunmaz oldu. O kadar şöhret buldu ki, mansıp sahibi bazı insanlardan başka bir takım kibarlar da gelmeğe başladı. İmamlar, müezzinler, mavi cübbeli sofular, ve halk kahvehaneye mübtelâ oldu. Mescidlere kimse gelmez oldu. Bu hal karşısında ülema, kahvehane için; (kötülük yeridir, oraya gitmekten ise meyhaneye varmak daha iyidir) dediler ise (Her ne ki kömür derecesine vara, yâni yakılırsa kömür ola, o haramdır) diye fetvalar verdiler. Merhum III. Murat zamanında halka büyük tenbihler yapıldı. Lâkin dinleyen olmadı. Bazı yarân (koltuk kahvesi) diye çıkmaz sokaklarda bazı dükkânların altına arka kapıdan işlediler. Subaşılar, Asesbaşılar bunları men'edemedi. Hattâ manav İvaz efendi İstanbul kadısı iken kahvehanede ocak ve kazan yakıldığı zaman fincanlara (Yalaklerin yalaklerin) diye işâret edildiğini naklederler. Ama bundan sonra kahve işi öyle aldı yürüdü ki artık tenbihlerden vazgeçildi. Vâizler ve müftüler (kömür haddine gelmezmiş, içmesi

2 R. Mantran, **İstanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle,** Paris, 1962, s. 209-210.

3 İbrahim Peçevi, **Tarih,** İstanbul, 1293/1866 basımı, c. I, s. 362-64.

câizmiş) demeğe başladılar. Ulemadan, meşayihten, vüzeradan ve kibardan içmeyen kalmadı. O dereceye vardı ki büyük vezirlerden bazıları gelir olmak üzere kahvehaneler yaptırdılar. Bunlardan günde birer ikişer altın kira alırlardı.

1589-1592 ve 1593-1598 arasında müftü olan Bostanzade Mehmed Efendi ayrıntılı ve nâzım bir fetva yayınlayarak kahve tüketimini onaylamıştır, fakat diğer ulemâ hasmâne tutumlarını sürdürmüş ve kahvehanelerde hükümet işlerinin yorumlanması, otoriteler nezdinde endişe yaratarak onların bu gibi yerler hakkında kararlar çıkarmalarına yol açmıştır, ama bunlar da başarılı olamamışlardır.

XVII. yüzyılda Avrupalı seyyahlar Türklerin kahveye düşkünlüklerini zengin bir edebiyat halinde zikretmişlerdir. Bunlardan biri olan Pietro della Valle "Türklerin rengi siyah olan başka bir içeekleri daha vardır ve bu yazları çok ferahlatıcıdır, kışın da oldukça iyi ısıtmaktadır, fakat özü hep aynı kalmakta ve hep aynı içecek olmaya devam etmektedir. Ateşten geçtiği için sıcak olarak ve uzun aralıklarla, yemekten önce değil, tıpkı bir sonralıkmış gibi ve arkadaşlar arasında rahat bir şekilde olmak üzere, yudumlanarak içilmektedir. Eğer iyi hatırlıyorsam, bu içecek Arabistan'da Mekke civarında yetişen ve meyvasına kahve adı verilen bir ağacın tane veya meyvalarından yapılmakta ve içeceğin adı da bu meyvadan gelmektedir... Kahve burada o kadar büyük bir miktarda tüketilmekte ki, söylendiğine göre kahve vergisi padişah adına toplanan çok büyük bir miktara ulaşmaktadır"[4] ve du Loir "Ona daha küçük bir fincan içinde, rengini ve adını bir Mısır tanesinden alan kızıl bir su olan kahve getiriyorlar, bu tane kaynatılmakta ve bir buğday tanesi büyüklüğünde olmaktadır. Bu içecek ancak çok sıcakken iyidir. Lezzetli, biraz duman kokulu olmakta, fakat miğde üzerinde harika bir etkisi bulunmakta ve buharın beyne çıkmasını engellemektedir."[5] Nihayet Thévenot: "... Fakat onlar için çok alışılmış bir başka (içecekleri) var. Buna kahve adını veriyor ve günün her saatinde içiyorlar... Bu içecek acı ve siyahtır ve biraz ya-

4 Pietro della Valle, **Il Pellegrino... Soritte dell'anno 1614... al 1626.** Roma, 1650, Fr çev. **Voyages de Pietro della Valle, Gentilhomme Romain, dans la Turqie, La Palestine, l'Egypte La Perse, les Indes Orientales et Autres Lieux.** Paris, 1661, c. I, s. 78-79.

5 Du Loir, **Les Voyages du Sieur du Loir...,** Paris, 1634, s. 169-170.

nık kokmaktadır... Bu içecek dumanların miğdeden başa yükselmesini önlemektedir... ve bu nedenle uyumayı engellemektedir...; miğdeyi rahatlattığı ve hazmetmeye yardım ettiği için de iyidir; nihayet, Türklere göre kahve bütün ağrılara iyi gelmektedir; bazıları kahvenin içine kuru karanfil veya kakûle adını verdikleri taneleri katmakta, bazıları da şeker koymaktadır... Kahve en çok Türklerde içilmektedir, günde en azından iki veya üç fincan kahve içmeyen zengin veya fakir hiç kimse yoktur ve kahve kocanın karısına sağlamak zorunda olduğu şeylerden biridir..."[6] demektedir.

Ancak bu kahve tutkusu, Osmanlı yöneticilerinin her zaman hoşlarına giden bir şey değildi. Eğer vakanüvis Naima'ya inanmak gerekirse, 1633'te İstanbul'u kül eden büyük yangın halk arasında, kahvehanelerde yüksek sesle ifade edilen, bir memnuniyetsizliğe yol açmıştı. Bu durumda padişah IV. Murad (1623-1640) kahve ve tütünü yasaklayan bir ferman çıkardı ve emirler büyük sertlikle uygulandı.[7] İstanbul'daki ve imparatorluğun diğer bütün kentlerindeki kahvehaneler I. Murad'ın ve selefi I. İbrahim'in saltanatları döneminde kapalı kaldılar, bunlar ancak IV. Mehmed'in saltanatı döneminde yeniden açılabildiler.[8]

XVII. yüzyılda İstanbul'daki kahve ticaretine ilişkin olarak, devrin vakanüvisleri ve belgeleri tarafından çeşitli bilgiler sunulmaktadır. Bu yüzyılın ortasına doğru İstanbul'un çok önemli bir tasvirini bize bırakmış olan Evliya Çelebi, esnaf arasında; 55 dükkânları olan ve sayıları 100 olan kahve tüccarlarıyla, 300 depoları olan ve sayıları 500 olan kahve toptancılarını zikretmektedir; bu sonuncular büyük toptancılar olup, bunların Mısır ve Yemen'deki San'a'da ortakları bulunmaktadır.[9]

O dönemin bir başka vakanüvisi olan Eremya Çelebi İstanbul'u tasvir ettiği eserinde, 1657'de başkentte Girit Seferi nedeniyle yapılan esnaf alayından söz ederken, bunların arasında kahveci esnafını[10] zikretmektedir; aynı şekilde, kahve ticaretiye uğraşan

6 A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* c. I ve II, İstanbul, 1942, *passim;* P. Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Nacsos,* Paris, 1968.
7 Na'imâ, **Tarih,** İstanbul, 1283/1866 basımı, c. II, s. 168-69.
8 J. von Hamıner, **Histoire de l'Empire Ottoman,** Dochez çevirisi, c. II, I. XV. VII., s. 454.
9 Evliya Çelebi, **Seyahatname,** c. I, s. 554, 602.
10 Eremya Çelebi, **İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul,** İstanbul, 1952, s. 309.

esnaf belgelerde de görülmektedir. Örneğin Paris Ulusal Kütüphanesi Türk Belgeleri arasında olanları gibi.[11]

Bu kahve ticareti, Evliya Çelebi'nin "Mısır ve Akdeniz tüccarları" adını verdiği kimselerin elinde olan, önemli bir trafiğe can vermiştir. Evilya Çelebi bu tüccarları şöyle tasvir etmektedir: "600 depoları vardır. IV. Murad'ın saltanatı döneminde Hotin Savaşı'nın olduğu yılda (1030/1621) en büyük tüccarlardan biri olan Hacı Kasım, Bal Kapanı'ndaki 7 deposunun kilitlerine kurşun döktürtmüştür... 'Afet' tüccarları olan Hacı Enver, El-Hac Ferhad, El-Hac Nimetullah'ın her birinin 10 kalyonu ve 7 evi bulunmaktaydı; bunların dışında her biri 40 ilâ 50.000 kiseye sahibe benzeyen çok sayıda büyük tüccar daha bulunmaktadır; bunları herbirinin Hind, Yemen, Arabistan, İran ve Frenk diyarında çok sayıda kuruluşları bulunmaktadır..."[12] Diğer yandan, Mısırlı tüccarların Tahtakale'deki Katır Hanı'nda toplandıkları bilinmektedir.[13] Bu Mısırlı tüccarlar Mısır'dan gelen veya Mısır'dan transit geçen bazı malların taşınma ve satış tekeline sahiptirler ve kahve de bu malların arasındadır: "Büyük Senyör'ün... Mısırlı uyrukları bol miktarda şeker, pirinç, kahve, keten ve diğer malları, burada tüketilmek üzere getirmektedirler. Bunlar ülkelerine yalnızca nakit para götürmekte ve bunları kendi ülkelerinin tekne ve gemileriyle taşımaktadırlar."[14] Eremya Çelebi'ye göre, bunlar İstanbul'a Mısır'dan şeker, hurma, kenevir, pirinç, kamış, kahve ve kına getirmektedirler.[15] Ama, Mısır'dan bir başka mal ithal sistemi daha bulunmaktadır; bu sistem padişah hazinesine gönderilen ve "Kahire Kervanı" adını alan gemi konvoyuyla taşınan ayni ve nakdi vergilerden oluşmaktadır. Özel tüccar tekneleri de bu konvoya katılabilirlerdi. Bu konvoy Fransız Elçisi Nointel'i özellikle etkilemiştir: "Bir başka gün Mısır mallarının yıllık olarak gelmesi görülmüştür; bu bir deniz kervanıdır, 13 tane tüccar gemisi tek sıra halinde birbirlerini izlemektedir, her gemide toplar bulunmakta ve Mısır sayka ve uzun ka-

11 B.N., **Fonds Turc,** ek 881, fo 13, vo ve **Ancien fonds Turc,** 40, fo13 2o ve vo.
12 Evliya Çelebi, 553, 17. yüzyılda bir kise 40.000 akçe veya 500 guruş etmektedir.
13 Evliya Çelebi, s. 325.
14 **Mémoire de Roboly,** Archives Nationales, B1 376, fo 44-46, 10 Ağustos 1669.
15 Eremya Çelebi, s. 11.

yıkları bunlara refakat etmektedirler; bu tekneler pirinç, kahve, hurma, safran, karabiber, tarçın, Hind cevizi, sinameki, Arabistan macunu ve tatlandırıcıları şeker, şerbet, buhur... ile yüklenmişlerdir."[16] Fransız Ulusal Arşivi'nde muhafaza edilen bir belgede, gene Nointel şunları yazmaktadır: "Kahve kervanı olarak adlandırılan ve İskenderiye ve civarındaki limanlarda yüklenen kervan, 5 aylık bir yolculuktan sonra Kente (İstanbul'a) geldi... Bu kervan toplarla iyice silahlanmış 13 gemiden oluşmaktadır... Bunların yüküne gelince, öncelikle saraya yönelik ve Mısır Paşası tarafından yollanan hediyelerden oluşmaktadır; bunlar şeker, kahve, şerbet ve pirinçten meydana gelmektedirler.. Şu anda İstanbul'da 500.000 kileden fazla pirinç bulunduğu ve bunun 4 ay süresince tüketildiği konusunda beni temin ettiler, ayrıca bu kervan ile çok bol miktarda keten, kahve ve şeker getirildiği söylendi."[17]

Padişah ve sarayda yaşayanlara yönelik kahvenin teslim edildiği sarayın dışında, İstanbul'da kahve tüccarı esnafın temsilcilerinin mal aldıkları hanlar ve depolar bulunmaktaydı; bazen kahvenin Mısır Çarşısı dışında satılması yasaklanmışa benzemektedir.[18] Kahve Mısır Çarşısı'nda kahvecilere satılmaktaydı. Kahvecilerin mesleklerini icra ettikleri kahvehaneler hakkında Thévenot kısa bir tasvir bırakmıştır: "Birçok, halka açık kahvehane bulunmakta; buralarda kahve büyük kaplarda pişirilmektedir. Bu yerlerde din ve nitelik farkı olmaksızın her cinsten insanla karşılaşmak mümkündür; ve buralara girmekte utanılacak hiçbir şey yoktur; çoğu kimse buraya sohbet etmeye gitmektedir; hatta binanın dışında yoldan geçenleri görmek isteyenlerin ve açık havada olmayı tercih edenlerin oturdukları üzeri örtülü kerevetler bulunmaktadır. Çoğu zaman kahvehanelerde birçok kemancı, flütçü ve sazcı bulunmakta, bunlar günün büyük bölümünde çalıp söylemektedirler. Bunlar kahvehane sahibi tarafından müşteri çekmek üzere tutulmuşlardır."[19] Başkentin çeşitli semtlerinde kahvehanelerin bulunduğu bilinmektedir: Musahipzade Celâl'e göre, bazı esnaf Çelebi Alâeddin (Balık

16 Nointel, Lyonne'a 24 Temmuz 1671 tarihli mektup, Albert Vandal, **Les Voyages de Marquis de Nointel,** Paris, 1900, s. 69'da.
17 A.N. B1 376, fo 276, İstanbul, 4 Temmuz 1672.
18 Osman Nari, **Mecele-i Umur-u Belediye,** c. I, İstanbul, 1387/1922, 800/801'de zikredilen 1131/1719 tarihli ferman.
19 Thévenot, s. 63-64.

Pazarı), Mısır Çarşısı, Çavuşhane, Beyazıd ve Galata kahvehanelerinde toplanmaktaydı.[20] Salâh Birsel de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, özellikle Tophane ve Ayasofya'da olmak üzere, birçok meydan ve sokak üzerinde kahvehanelerin bulunduğunu bildirmektedir; aynı şekide Kadırga'da (bu dönemin en büyük kahvehanesi bu semtteydi) ve Haliç'teki Çardak İskelesi'nde de birçok kahve bulunmaktaydı. Boğazın başlıca iskelelerinde (Beykoz, İncirköy, Kanlıca, Hamam İskelesi, Çengelköy, Beylerbeyi ve Üsküdar) de kahvehaneler bulunmaktadır; en eskileri, XVII. yüzyılda da varolan Beylerbeyi'ndekidir. İstanbul'daki eski kahveler Süleymaniye Camii yakınındaki Tiryaki Çarşısı'ndakilerle Esir Pazarı ve Tavuk Pazarı'ndakilerdir.[21]

Ne yazık ki, İstanbul'a getirilen kahvenin ve tüketiminin miktarı hakkında çok az şey bilinmektedir. XVII. yüzyıl sonuna ait bir belge de, her yıl Mısır'a 32.000 ilâ 40.000 ferde[22] geldiğini, bu balyalardan 15.000 ilâ 20.000'inin İstanbul ve imparatorluğun diğer eyaletlerine gönderildiği, sevkiyatın çoğunun gemilerle yapıldığı bildirilmektedir.[23] Matbah-ı Âmire'ye ilişkin bir başka belge, Matbah-ı Amire Emini el-Hac Mehmed Efendi tarafından 1105 Zilkade ile 1106 Şevval (Haziran 1694'ten Mayıs 1695'e) arasında yapılan bir yıllık alımları bildirmektedir ve bu alımlar arasında 2424 okka (3100 kg. civarında) kahve de gözükmektedir.[24]

1109/1697 yılında hazinenin âcil nakit ihtiyacı içinde olması nedeniyle, Hristiyan alıcıların ödedikleri 8 akçelik resme ilâveten okka başına 5 para tutarında ek bir vergi daha alınmıştır. Bildirildiğine göre, İstanbu'a gelen kahve belli bir hana indirilmek zorundadır ve perakendecilere satış buradan yapılmaktadır; gayet açık bir şekilde hüküm altına alındağı üzere, başka herhangi bir yerde satış yapmak yasaktır. Yukarıda adı geçen bu resm-i miri, yalnızca İstanbul'a yeni gelen kahveyi değil, padişah fermanının yayınından sonra, toptancı ve perakendecilerin ellerindeki stokları da kapsamıştır. Bu resim tutarı 14.000 kise kadar görünen eski verginin

20 Musahipzade Celâl, **Eski İstanbul Yaşayışı,** İstanbul, 1946, s. 45.
21 Salâh Birsel, **Kahveler Kitabı,** İstanbul, 1975.
22 Ferde 100 okkaya eşit olup 128 kg. civarında bir ağırlık olmaktadır.
23 Türk Arşivleri, Kâmil Kepecioğlu, Anadolu Muhasebesi, Kahve Rusumu, 4518, c. 1-2 (yıl 1108/1697).
24 Aynı yerde, Matbah-ı Amire, s. 39 (1106-7/1694-95).

üstüne 3.000 kise kadar bir ilâve sağlayacaktır. Bu verginin toplanması işi gümrük emini ve adamlarına verilmiştir.[25]

Diğer yandan, aynı yıla ait benzeri bir belge, toplanan kahve resminin her 100 akçesinden altısının emine (gümrük), bir akçesinin kadıya 1/2 akçesinin kâtibe (emininkine?), 1/2 akçesinin kâtibe (kadı'nınkine?), bir akçesinin sarrafa(?), bir akçesinin yazıcılara, yani toplam olarak on akçesinin verileceğini belirtmektedir.[26]

Bütün bu bilgiler, ne yazık ki, çok kısmidir ve İstanbul'a gelen kahve miktarıyla tüketim miktarı ve bunlardaki değişmeler hakkında fikir edinmemize izin vermemektedirler; ancak bu rakamların zaman içinde artarak ilerlemiş olmaları muhtemeldir, zira bu durum Osmanlı hükûmetinin ihtiyaç halinde bu ürünü daha fazla vergilendirme konusunda tereddüt etmemesini açıklayacaktır. Evliya Çelebi bize kahve toptancıları ve tüccarları hakkında –yaklaşık– rakamlar veriyorsa da, kahveciler hakkında hiçbir şey söylememektedir. Şurada burada sıklıkla gidilen yerlerin (büyük ticaret, çarşı ve gezinti yerleri) dışında hiçbir yer adı zikredilmemiştir; nihayet seyahatnamelerden açıkça ortaya çıktığı üzere, kahve kullanımı evlere –en azından ekâbir evlerine– girmiştir, "Türk kahvesinin" kullanımı Osmanlı başkentinde ve muhtemelen İmparatorluğun diğer yerlerinde iyice alışılmış bir hale gelmişe benzemektedir.

Aydınlatılmayı bekleyen bir problem daha bulunmaktadır; bu da kullanılan malzemenin kökeni ve imalâtına ilişkindir. XVII. yüzyılın ortasında Thévenot bu malzemenin ve kahve hazırlanışının bir tasvirini yapmaktadır: "... ondan içmek istediklerinde, sırf o iş için yapılmış ve ibrik adını verdikleri bir kap almakta, bunu suyla doldurarak kaynatmaktadırlar; kaynadığında suyun içine hemen hemen üç fincan için bu tozdan tepeleme bir kaşık dolusu ilâve etmektedirler; bu da kaynadığında çabucak ateşten çekmekte veya karıştırmaktadırlar; aksi takdirde taşacaktır, çünkü çok hızlı yükselmektedir; ve böylece 10 veya 12 taşımlık kaynamadan sonra, boyalı bir tahta tepsiye dizdikleri porselen fincanlara dökmekte ve size kaynar halde getirmektedirler."[27] Malzeme nereden gelmektedir? Kullanılan bakır araçların (değirmen, cezve) Anadolu

25 Aynı yerde, 4518, s. 1-2
26 Aynı yerde, s. 3
27 Thévenot, s. 64.

veya İstanbul'da imâl edilmiş olmaları muhtemeldir, çünkü bu maden Anadolu'da üretilmekte ve geniş ölçekte kullanılmaktadır. Fincanlara gelince, bunlar muhtemelen İran yoluyla Çin'den gelmişler ve sonra da ülke içinde üretilmeye başlamışlardır; ama bunlar Çinlilerinki gibi olamamıştır. Fincan kullanımı herhalde çok yaygındır ve bir kervan yolculuğundaki elzem malzeme arasında o da sayılmaktadır: "... kahve koymak için bir deri torba, pişirmek için küçük bir cezve, Doğu Akdenizlilerin âdeti üzerine ziyarette bulunanlara kahve ikram etmek üzere fincanların konulacağı bir muhafaza..."[28]

Kahve için gerekli malzeme Osmanlı başkentinden Batı Avrupa'ya geçmiştir. Monsieur da La Haye'in refakatinde gittiği İstanbul'dan dönerken, Sieur de la Roque, beraberinde kahveyle birlikte, onu pişirmek ve içmek için gereken araçları da getirmiştir; çok güzel olan eski porselen fincanlarıyla ve altın, gümüş ve ipekle işlenmiş muslin peçetelerinden özellikle gurur duymaktadır; ancak bunlar gündelik kullanım eşyaları olmaktan çok, koleksiyon parçalarıdır."[29] Bu malzemenin Fransa'daki kullanımına dair, yakınlarda yayınlanan bir kitapta da bazı bilgiler vardır.[30] Fakat, burada söz konusu olan, açıklamalar yerine, farkına varışlardır.

Bu küçük incelemenin sonunda bazı noktalar ışığa çıkartılabildiyse de, çok sayıda noktanın hâlâ karanlıkta kaldığını da farketmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bizzat kendinden başlamak üzere, eğer bu içeceğin tutulmasını ve yayılmasını anlamak ve kahvenin Türk iç ticaretiyle uluslararası ticaret içindeki yerini görmek istiyorsak, Türk arşivlerinde olduğu kadar, Avrupa arşivlerinde de çalışmalar yapmak gerekmektedir. André Raymond'un çalışmaları sayesinde XVIII. yüzyılda Kahire'deki kahve ticaretinin önemi hakkında bilgi sahibi olmamıza karşın, özelikle XVIII. yüzyıl bakımından aynı şeyi Osmanlı başkenti için söylemek mümkün değildir; oysa XVII. yüzyıl, Arabistan kahvesi ticaretinin en büyük dönemini meydana getirmektedir. Bu araştırma, yararsız olmanın çok uzağındadır.

28 La Boullaye-le-Gouz, **Les Voyages et Observations du Siuer de la Boullaye-le-Gouze Gentilhomme Angevin,** Paris, 1653, s. 60-61.
29 Jean Leclani, "Le Café el les Cafés à Paris", **Annales (E.S.C.),** 1951, s. 1-14.
30 Hélene Desmet-Gregoire **Le Divan Magique, l'Orient Turc en France au XVIIIe Siècle,** Paris, s. 75 vd.

IV

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da AZINLIKLAR, MESLEKLER VE YABANCI TÜCCARLAR

I

Egemen çevreye, yani Türk ve Müslüman çevresine ait olmayan nüfus unsurlarının İstanbul'daki varlıkları, Osmanlı döneminin bir icadı değildir.

Kent, başkent ve özellikle de ticari merkez rolünden ötürü, daha Bizanslılar döneminde ve bilhassa Komnenos ve Paleologos'lar hanedanları döneminde Batılı kolonilerin (Cenevizliler, Venedikliler, Amalfililer, Pizalılar, Katalonyalılar, Provanslılar vb.) varlığına olduğu kadar, Doğu Akdeniz kökenli kimselerin de (Ermeniler, Araplar, Türkler, Gürcüler, Yahudiler [bu sonuncular kendilerini Venedik veya Ceneviz uyruğu olarak kabul ettirebilmenin peşindeydiler[1]] kentteki varlıklarına alışmıştı. İtalyanlarla Rumlar veya Yahudiler arasında çoğu zaman sıkı ilişkiler vardı ve Venedik balyozları çoğu kere Yahudileri, Gasmulleri (Latin ve Rum melezlerini) ve hattâ Rumları Venedik tâbiyetine almaya uğraşmışlardı. XIV. yüzyıl Venedik Romania'sında, Yahudi cemaati Osmanlıların bir milletine tekabül edecek şekilde ayrı bir "ulus" olarak kabul edilmekteydi ve bu cemaat sürekli ve yıllık bir ödentide bulunmak zorundaydı: Yahudilere bireysel veya kollektif düzeylerde çeşitli vergiler konulabilmekteydi;[2] İstanbul'daki Balyozların çıkarttıkları kararlarla Venedikli sayılan Rumlar da vardı, bunlar "Beyaz Vene-

1 **L. Bréhier,** ***Le Monde Byzantin,*** c. III, *La Civilisation Byzantine,* Paris, 1950, 85-86; G. Bratianu, *Le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe Siècle,* Paris, 1929, 89, 101-105.

2 F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne,* Paris, 1959, 227, 298-301, 406-409.

dikliler" (**Veneti Albi**) adıyla tanınmaktaydılar.[3] 1261'den itibaren Galata'ya yerleşmiş ve burada Rumlarla olduğu kadar, kentin diğer nüfus unsurlarıyla da sürekli temas halinde olan Cenevizliler için de aynı durum söz konusuydu.

Cenevizlilerin, sonra da Venediklilerin, VIII. Michael Paleologos ve ardıllarından, kelimenin kullanılmaya başlamasından önce, kapitülasyon" olarak sayılabilecek, özellikle lütufkâr iskân ve ticaret koşulları elde ettikleri de bilinmektedir; fethin hemen arkasından Padişah II. Mehmed de zaten önce Cenevizlilere, sonra da diğer İtalyan tüccar kolonilerine olmak üzere, tanınan bu kolaylıkları yenilemiştir.[4]

Diğer yandan, İstanbul'u bir başkentin tüm faaliyetleriyle donatmak isteyen II. Mehmed, yerli Rum halkının büyük bir bölümü Edirne, Bursa, Filibe ve Gelibolu'ya aktarılmış olan, ama fetih öncesi Yahudi unsurlarının Balat mahallesinde oturmaya devam ettikleri kenti yeniden şenlendirmek üzere tedbirler almıştır; kentin diğer etnik unsurlarından yerlerinde kalanları buradan uzaklaştırmışa benzememektedir. Böylece, meydana gelen boşlukları doldurmak üzere, çok lütufkâr yerleşme koşulları sunarak (bedava verilen evler, geçici vergi muafiyeti, iş araçları sağlanması, vb.). Mora, İzmir bölgesi, Trabzon (buranın fethinden sonra) Rumlarından, Selânik Yahudilerinden ve tabii ki Anadolu Türklerinden bir kısmını İstanbul'a getirmiştir. Gönüllü iskân memnuniyet verici sonuçlar sağlamadığından, padişah bu durumda daha köktenci yollara başvurmuş; İstanbul'a nakledilecek kişiler, zenaat ve ticaretin çeşitli dallarındaki niteliklerine göre belirlenmiştir. Bu örnek XVI. yüzyılda I. Selim'in Tebriz, Şam ve Kahire fetihleriyle, I. Süleyman'ın Balkanlar ve Orta Avrupa fetihlerinde tekrarlanmıştır.[5]

Fakat, İstanbul'u müreffeh bir kent haline getirmek için, onu yeniden iskân etmek, imparatorluğun başkenti ve ekonomik merkezi haline getirmek yeterli olmuyordu; aynı zamanda onu Akdeniz ticaretinin merkezlerinden biri, Müslüman dünyası ile Avrupa

3 F. Thiriet, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise Concernant la Romanie,* c. III, Paris - La Haye, 1961, n° 2994, s. 206.

4 F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son Temps,* Paris, 1954, 127.

5 Ö. L. Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" (2) *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 13. cilt, n° 1-4, 1951-52, 56-78 (Âşıkpaşazade ve Neşrî tarihlerinde atıflarla birlikte.

dünyasının bir mübadele yeri haline de getirmek gerekiyordu. Osmanlıların bu alanda çok az geleneğe ve çok az uzman kişiye sahip olduklarını inkâr etmek mümkün değildir. Demek ki, ekonomik alanda bilgilere sahip ve yabancı tüccarlarla ilişkileri olan kimselere başvurmak gerekmekteydi: İstanbul Rumları kentten uzaklaştırılmış olduklarından ötürü Batılılarla temas halinde olan bölgelerin Rumları, uluslararası ticarette uzman Ermeniler ve yerlerinde kalmış olan İstanbul Yahudilerine ilâveten, Selânik Yahudileri de kente getirilmişlerdir. XV. yüzyılın iyice sonlarıyla, XVI. yüzyılın başlarında İspanya ve Portekiz Yahudi ve Araplarının ülke dışı edilmeleri, bunlardan çoğunun Osmanlı başkentine yerleşmelerini sağladı, bunlar bu kentte zenaat ve ticaret faaliyetlerini güçlendirdiler ve İmparatorluğun mâli işlerinde önemli bir yere sahip oldular; XVI. yüzyılda Dona Gracia Nassi ve özellikle de "Naksos beyi" Don Joseph Nassi'nin oynadıkları rol bilinmektedir.[6] İberya yarımadası kökenli bu Yahudilere katılmak üzere, İtalya Yahudilerinden bir kısmı ile XV. yüzyılın sonunda Orta Avrupa'dan kovulan Eskenazi Yahudilerinden küçük bir grup daha gelmiştir; İstanbul Yahudi cemaati XVII. yüzyılda Ukrayna ve Polonya'dan gelen başkalarının da katılmalarıyla güçlenmiştir.[7]

II

Azınlıklar İstanbul'da belli yerlerde oturmaktadırlar. Patrik veya hahambaşı gibi dinsel önderlerinin otoritesi ve sorumluluğu altında bir mahalle kilisesi veya havrasının civarında ya da çalışma yerlerinin yakınında, grup halinde yaşamaktadırlar. Evliya Çelebi yeni gelenlerin yerleşim mahallelerini işaret etmiş ve mahalle adlarının çoğunlukla bu göçmenlerin geldikleri yer adlarından türetildiğini bildirmiştir;[8] fakat, gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu Galata tarafları hariç, İstanbul'daki azınlık yerleşimleri asla büyük yoğunlaşmalar halinde olmamışlardır: XV. yüzyılın sonunda Galata'da 535 Müslüman hanesine karşılık, 592 Hristiyan, 332 Frenk ve 62 Ermeni hanesi bulunduğu hesaplanmıştır. O tarihlerde Galata'da

6 A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, c. I ve II, İstanbul, 1942, *passim;* P. Grunebaum-Ballin, *Joseph Naci, duc de Nacsos*, Paris, 1968.
7 A. Galante, *op. cit.*, 192-94.
8 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 114.

Yahudi bulunmamaktadır;[9] bunlar XVI. ve XVII. yüzyıllarda Galata'ya da yerleşecekler ve bu tarihten önce de Haliç'teki Hasköy'e yerleşeceklerdir.

Bu dönemde Galata aşağı yukarı İstanbul nüfusunun onda birini temsil etmektedir; XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu oranın aynı kalmış olması muhtemeldir, fakat gene bu yüzyıllarda, Galata'nın azınlık ve Frenk mahallesi olma karakteri de daha belirginleşmiştir; burada oturan Müslümanlar mahallenin batı ucunda yoğunlaşmışlardır ve bunlar ya çoğunlukla Galata'ya tayin edilmiş devlet memuru Türkler, ya da İspanya'dan sınırdışı edildikten sonra veya Mısır ve Suriye'den göç ederek gelip eski Saint Paul Kilisesi'nden camiye tahvil edilen Arab camii civarında yerleşmiş olan Araplardır. Evliya Çelebi'ye göre, XVII. yüzyılda Galata'da 17 Müslüman mahallesi, 70 Rum mahallesi, 3 Frenk mahallesi, 1 Yahudi mahallesi, 2 Ermeni mahallesi bulunmaktadır; buranın nüfusunu 200.000 kâfir ve 60.000 Müslüman olarak bildirmektedir ki, bu çok mübalağalıya benzemektedir;[10] o dönemde Galata (ve Pera)'nın nüfusu 100.000'e ulaşmışa benzemektedir. Avrupalı seyyahlar gayrimüslim nüfusun büyüklüğü karşısında çok şaşırmışlardır:

"Bu kent veya dış mahalle, Türkten fazla Hristiyan ve Yahudilerle iskân edilmiştir...[11] Bütün Frenk tüccarları, yani Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar, Venedikliler, Cenevizliler ve diğerleri, elçiliklerinin yakınlığı ve gemilerinin bu iskeleye yanaşmaları nedeniyle, Galata'da oturmaktadırlar; buradaki Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerin de nüfusu fazladır ve bunların kendi kilise ve havraları vardır."[12]

Fiilî olarak, Müslümanların Galata'daki üç camilerine karşılık, Rumların çok sayıda kiliseleri, Yahudilerin iki havraları, Ermenilerin üç kiliseleri vardır; Latinler de kendi hesaplarına burada beş kiliseye sahiptirler. Diğer yandan, XVII. yüzyılda Galata'da, sahiplerinin çoğunun Rum veya Frenk olduğu 3.080 dükkân, 8 çarşı, bir yağ pazarı, bir bedesten, bir balıkhane, bir gümrük binası, bir yağ kapanı, kentin güvenliğini sağlayan yeniçerilere ait bir kışla ve

9 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ms n° E 9524 (Mart 1478).
10 Evliya Çelebi, 431.
11 G. Wheler, *A Journey in Greece*, Fr. çev, 1689, 190.
12 F. Petis de la Croix, *Extrait du Journal de F. Petis de la Croix*, c. I, 169-170.

"İstanbul'un bütün kopuklarının toplandıkları" 200 meyhane[13] sayılmaktadır. Öte yandan Evliya Çelebi buradaki çeşitli meslek gruplarını saymaktadır: denizciler, tüccarlar, zenaatkârlar, marangozlar, kalafatçılar; meyhaneciler (Rum veya Yahudi), satıcılar (Ermeni), simsarlar (Yahudi).[14] Galata iskelesinin "Frenk" teknelerinin yanaştığı iskele olması olgusundan ötürü, Batılı tüccarlara ait dükkân ve depoların dışında, burada tabii ki azınlıklara ait dükkânlar da bulunmakta ve bu dükkânların çoğunu özellikle denizcilik mesleği ve malzemesine ilişkin her alanda iş yapanlar işletmektedirler.

Denilebilir ki, Galata uluslararası bir liman, ihracat ve ithalât limanı olup, başkentin iaşe limanı değildir: daha XVI. yüzyılda 8 iaşe gemisinden yalnızca bir tanesi Galata'ya yanaşmaktaydı.[15]

Galata'ya egemen tepelerde yer alan Pera mahallesi XVII. yüzyıl boyunca yabancı elçiliklerin yerleşimine tanık olmuştur; daha önceleri Rum ve Frenk tüccarları burada güzel konutlar yaptırmışlardır: "Pera evleri güzeldir, bu evlerde hemen yalnızca muteber Rumlar oturmaktadırlar";[16] "Pera evleri güzeldir özellikle Hristiyan elçiliklerine ait olanları. Burada halka karışmak istemeyen muteber Rumların dışında hemen kimse oturmamaktadır...";[17] "bu mahallenin evleri güzel ve iyi inşa edilmiştir ve çoğu da taştandır; aynı zamanda burası kibar kişilerin, Frenk tüccarlarının ve muteber Rumların mahallesidir".[18]

Galata ve Pera yabancılarla azınlıkların ayrıcalıklı temas yerlerini meydana getirmektedirler: birinciler nisbi olarak azdırlar, ama uluslararası ticaretin vazgeçilmez unsurlarıdır; ikinciler ise her türden meslekî ve toplumsal ortamlara mensupturlar; bazıları tüccarların, toptancıların, armatörlerin meydana getirdikleri ve özellikle yabancıların kendilerine daha yakın hissettikleri Rumlardan oluşan şu ticaret burjuvazisine mensupturlar. XV. ve XVI. yüzyıllarda hâlâ az sayıda olan Ermeniler ön plânda gözükmemektedirler. Ya-

13 Evliya Çelebi, 431-432.
14 Evliya Çelebi, 431.
15 R. Mantran, "Police des Marchés d'Istanbul au Début du XVie Siècle", *Cahiers de Tunisie*, XIV, 1956, 238.
16 J. Thévenot, *Voyages de M. Thévenot au Levant et en Asie*, Paris, 1664, 41-52.
17 C. Le Bruyn, *Voyage au Levant*, Fr. çev. Delft, 1700, 172.
18 L. d'Arvieux, *Mémoires*, c. IV, 1735, 492.

hudilere gelince, bunlar Osmanlı yönetimi ile yabancı tüccarlar arasındaki aracılık görevlerini ve bilhassa da gümrük, mallar ile teknelerden alınacak vergiler vb. gibi alanlarda olanlarını ellerine geçirmişlerdir.

Bunlar aynı zamanda banker ve sarraftırlar ve bu konumları nedeniyle yabancılarla sıkı temas halindedirler.

Gayrimüslimlerin İstanbul esnafı arasında belli sayılarda yer aldıkları bilinmektedir. Yalnızca yabancı tüccarlarla ticaret yapabilenleri saymak kaydıyla; ham deri, tabaklanmış deri ve yün gibi Batıyla mübadelenin tabanını oluşturan alanlardaki esnaf zikredilebilir;[19] parşömen[20] ve ihracı yasak olmasına rağmen maroken imalâtçı ve satıcıları (Yahudi);[21] kürk tüccarları (Rum);[22] ipek tüccarları (Ermeni)[23] ve saten satıcıları (Yahudi);[24] mücevher satıcıları (Yahudi ve Rum)[25] ve inci satıcıları (Yahudi).[26] Bu sınırlayıcı olmayan sayma, Rumların çoğunlukta oldukları denizciliğe ilişkin esnaf gruplarını eklemeyi gerektirmektedir. Rumlar gemi inşa, onarım, donatım, teçhizatı alanlarında olduğu kadar, tekne yönetimi ve tayfa kitlesi alanlarında da çoğunluğu meydana getirmektedirler.

Tüketici bir sıralamaya kadar gitmeksizin, azınlıkların Avrupalılarla temas kurma konusunda daha iyi konumda oldukları farkedilebilir, çünkü dışarıyla yapılan ticarete konu olan malların çoğu onların denetimi altındadır. Bunun dışında, ticari mübadeleler, Osmanlı hükûmeti hesabına vergi düzenlemleri ve tarhına konu olmaktadır; bu alanda oluşturulan mukataa sorumluları genelde Türkler olmaktaysa da, Yahudiler onlarla yabancı tüccarlar arasında, özellikle malî sorunlara ilişkin konularda, aracı olarak ortaya çıkmaktadırlar;[27] Yahudiler ve Rumlar tercüman olarak da

19 Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi. XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, 28.
20 Evliya Çelebi, 595.
21 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1337/1922, 668-669'da zikredilen belgeler.
22 Evliya Çelebi, 593.
23 Bu konuda *Mühimme Defterleri*'nde çok sayıda atıf bulunmaktadır.
24 Evliya Çelebi, 615.
25 Evliya Çelebi, 571.
26 Evliya Çelebi, 571.
27 W. Lightgow, *The Totall Discourse of the Rare adventures e Painfull Peregrinations*... ed. Glasgow, 1906, 148; H.A.R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, *Islamic Society in the 18th Century*, c. I, 309-10, c. II, 23-24; A. C. Wood *A History of the Levant Company*, London, 1935, 214. Venedik Arşivi'nde İstanbul'a ilişkin belgeler arasında çok sayıda atıf bulunmaktadır.

aracılık işi yapmaktadırlar; kendiliğinden anlaşılacağı üzere, bu durum sayesinde avantajlar da sağlamaktadırlar. Mukataacılar ve onlara bağlı olarak çalışanlar, mübadelenin artmasında veya en azından gelişmesinde büyük çıkarları bulunmaktadır; Osmanlı yönetimine ulaşabilmedeki zorluklar İmparatorluk iskelelerindeki yabancı ticaretin gelişmesinden onların da çıkarı olan aracı grupların birbirlerinin üstüne yığılmalarını teşvik etmektedir. Kapitülasyonların teyid edip, genişlettiği bu sistem böylece azınlıklar ile yabancı tüccarlar arasındaki temasları teşvik etmiştir.

III

Fakat aynı zamanda, ihmal edilmeleri mümkün olmayan insanî ve psikolojik faktörler de vardır. Öncelikle, Rum ve Ermenilerin Hıristiyanlığı Latinlerinkinden farklı da olsa, Hristiyanlar arasında daha doğrudan, daha kolay edinilen intibalara dayalı ilişkiler kurulmaktadır; üstelik, Yunan uygarlığı Batı uygarlığının temelleri arasında yer aldığından, teorik olarak, mümkün bir anlayış iklimi içinde bulunulmaktadır; öte yandan evlilikler dinsel ve kültürel bağları güçlendireye katkıda bulunmaktadırlar.[28] XVI. yüzyılda Ermeniler Batılılarla olan ilişkilerde küçük bir yere sahiplerse de, bu tarihten sonra bu ilişkiler artmaya başlayacak ve karma evlilikler nadir olmaktan çıkacaktır.

Yahudilerle olan temaslar tamamen değişiktir; Yahudiler bir miktar küçümseme konusu, hattâ sınırdışı edilen unsur olmakla birlikte, Batılılar tarafından uzun zamandan beri tanınmaktadırlar, bu tanışma hem Batının bizzat kendinde, hem de bazı Akdeniz limanlarında olmaktadır, örneğin Britanya tüccarlarının sıklıkla geldikleri Livorno limanında olduğu gibi:[29] ama ilişkiler sadece ticari ve mâli sorunlarla sınırlı olarak kalmaktadırlar.

Batılı tüccarların ihtiyaçtan ve yakınlık duygusundan ötürü azınlıklarla birlikte daha rahat ettiklerini inkâr etmek mümkün değildir. Bu azınlıklardan bazıları onların dilini konuşmakta, mesleklerini iyi bilmekte câri ve beklenmeyen sorunları çözmede ehil olmaktadırlar. Bunun tam zıddında olarak, yabancıların Türklerle

28 Y. Debbasch, *La Nation Française en Tunisie, 1577-1835*, Paris, 1959, 43.
29 R. Mantran, *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*, Paris, 1962, 572.

temasları enderdir; her şey bu konuda engel çıkartmaktadır: dil, din, uyarlık ve bir miktar karşılıklı küçümseme. Belki de anlayışsızlık iklimi belli bir ölçüde vazgeçilmez aracılar olma rollerini muhafaza etmek isteyen azınlıklar tarafından canlı tutulmaktadır.

Bu vazgeçilmezlik kavramı Batılıların diplomatik düzeyinde ve konsolosluk işlerinde, Venedikliler için hariç olmak üzere, gene ortaya çıkmaktadır; uzun zamandan beri Doğu Akdeniz limanlarına ve Osmanlı başkentine yerleşmiş, ticaretteki değişmelerden haberdar veya Osmanlı otoriteleriyle ilişki kurabilen yurttaşlara sahip olan Venedikliler, en azından Osmanlılarnla barış halinde oldukları zamanlar aracılara ihtiyaç duymamaktadırlar. Savaş zamanında onlar da aracılara –bunlar çoğunlukla Yahudi olmaktadır– başvurmak zorunda kalmaktadırlar.

XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'da elçilik açabilmiş olan diğer devletler yerel tercümanlara (**dragoman**), yerel uygulamalar hakkında bilgi sahibi kâtiplere başvurmak zorunda kalmışlardır, başlangıçta resmî diplomatik temsil, tüccar çevreler tarafından güçlü bir şekilde etkilenmiştir, çünkü temsilcilerin seçimi –özellikle İngiliz ve Fransızlarınki– ticaret kumpanyalarına bağımlı olmaktadır. Ancak, XVII. yüzyılın akışı içinde konsoloslar ve elçiler hükûmetleri tarafından resmen maaş verilen memurlar haline gelmişlerdir.[30] Bu koşullar altında, konsoloslar ve elçilerin tüccarlara bağımlı olmalarında, onların yöntemlerini izlemelerinde ve onların da aracılara başvurmalarında şaşılacak hiçbir şey yoktur. Fransız elçiliğinin tercümanları yerel ve azınlık kökenlidirler (bu işte Rumlar, sonra da Ermeniler istihdam edilmişlerdir), ancak daha sonra bu usûl terkedilerek, yalnızca İstanbul'da meskûn Fransız ailelerine mensup kimseler veya Fransız anavatanından gelen kimseler elçilik tercümanı olarak kullanılacaktır.[31] Buna karşılık, diğer limanlardaki konsolosluklara tercüman sağlanması çok büyük bir sıklıkla azınlıklar ve özellikle de Rumlar arasında yapılacaktır.

İstanbul'da yabancılarla azınlıklar arasındaki yakınlaşma, birincilerin tamamının, ikincilerin de büyük miktarının, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren seyyah ve kronikçilerin İstanbul'dan ayrı

30 *Ibid.*, 547.
31 P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIe Siècle*, Paris, 1897, 454-55.

bir kent sayarak iyice tanımladıkları Galata-Pera'da oturmaları olgusu sayesinde kolaylaşmaktadır, burada zaten az sayıda olan Türkler,[32] Padişah sarayında hizmet etmek üzere eğitim gören iç oğlanlarının okulu olan Galata Sarayı'nın 1675'de kapatılması ve iç oğlanlarının Haliç'in öteki kıyısında yabancılardan uzağa nakledilmeleri üzerine, daha da azalmışlardır.[33]

Türklerin ticaretten genel olarak hoşlanmayışları, bir yandan limanlarda yabancı ticarethanelerin gelişimi ve diğer yandan da Rum, Yahudi ve Ermeni aracıların rollerinin artmasını teşvik etmiştir. Ancak, Türkler iç ticaretin tamamen dışında değillerdir ve zımmî adı verilen gayrimüslüm Osmanlı teb'asıyla birlikte, hiçbir sorun çıkmaksızın, yanyana faaliyet göstermektedirler. Buna karşılık, Padişah uyruğu olmayan gayrimüslimlerle, yani dar-ül harb'e mensup olan insanlarla temas kurmak, Türklere dinsel emirlere aykırı görünmüşe benzemektedir. Kâfirlerin İstanbul'a veya diğer limanlara gelmeleri, onların daha aşağı olmalarının işaretidir: Türk, "düşmanı"nın ayağına, hattâ barış haline olduğu düşmanının ayağına mal satmaya gidecek kadar alçalamaz; Osmanlı zihniyeti içinde, kâfir onun ülkesinde ticaret yapabilmek için yalvarmakta ve Türk, yüceliği içinde ona bu işi yapabilmek iznini vermektedir; ve bu izin iki taraf arasındaki bir anlaşmanın ürünü olmak yerine, yalnızca Türk tarafından, sınırları iyice belirli serbestliklerin tanınması halinde tecelli etmektedir, en azından başlangıçta bu kapitülasyonların sınırları belirlidir.

Türklerin bu tutumu böylece, yabancılarla azınlıkların temasını teşvik etmektedir ve bu konuda bundan daha etkili olan husus, bir yabancının tekbaşına ve doğrudan, ticarî mübadele sürecindeki çok sayıda yönetsel ve mâli aşamaları aşmasının fiili olarak olanaksız olmasıdır. Türkler de kendi cephelerinden bu alanda Rumlara ve özellikle bu ekonomik örgütlenme içinde bazı resmî ve yarı-resmî –örneğin gümrük mukataalarında olduğu gibi– görevleri ellerinde tutan Yahudilere yaslanmaktadırlar.

Yahudilerin konumu incelenecek olursa, onların gümrük vergilerini çoğunlukla resmen veya bir Türk memurun kanadı altında,

32 Evliya Çelebi, 431'de kâfir mahallelerinde gece bekçisi bulunmadığını bildirmektedir.

33 M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1946-54, "Galata" maddesi.

iltizama aldıkları farkedilmektedir, bu durumda yabancı tüccarlar gemi kaptanları işlerini onlarla yürütmek durumundadırlar; bu gibi kimseler her zaman bir veya birçok Yahudiyle ilişki halindedirler. Diğer yandan, İmparatorluk uyrukları,yabancılarınkilerle aynı vergilere tâbi olmadıklarından ötürü, sonuncuların fazla vergi ödemekten kurtulmak için onların adları altında ticaret yapmak üzere Yahudilerle anlaşmalar olaylarına rastlanmıştır;[34] elçiler ve konsolosların durumu da aynıdır, çünkü onların adlarına ticarî belgelerde rastlanmakta, bunlar **cottimo** vergisi ödemektedirler.[35]

Bazı Yahudilerin mâlî durumları o kadar sağlamdır ki, yabancı tüccarlar nakit sıkıntısı halinde, onların gözlerini yerinden uğratan faiz hadlerinden şikâyet ede ede, onlara başvurmaktadırlar.[36] Bu yerel avantajlardan hareketle İstanbul Yahudileri uluslararası ticarete atılabilmişlerdir, aynı zamanda Batı'yla muhafaza ettikleri sıkı bağlarda (daha önce zikrettiğimiz Dona Gracia Nassi ve Don Joseph Nassi örneklerine bakılabilir) bu konuda etkili olmuşlardır. Venedik belgeleri XVII. yüzyılda Yahudi tüccarları zikretmektedir ve bunların "Semavi Cumhuriyet"in uyrukları olup olmadıkları sorulabilir; üyelerinin bazıları ve diğerleri Venedik'te mûkim bazı Yahudi ailelerinin balyozun otoritesine tâbi oldukları düşünülebilir: Franko'ların, Jesurum'ların, Naom'ların durumu öyle olabilir. Aynı şekilde, aynı aileden olup da İstanbul'da oturanların Padişahın, Venedik'te oturaların da Semavî Cumhuriyet'in uyrukları olmaları da mümkündür. Bu durumda olağanüstü bir şey yoktur, ama bu durumun Venedik yöneticileri tarafından iyi tanınan birkaç Yahudi ailesine uygulandığının XVII. yüzyılda Venedik kançılaryasının tercümanları arasında çeşitli kereler görüldüğünü de kaydedelim.

Venedikliler ile Türkler arasındaki savaş dönemleri de, Yahudilerin işine yaramıştır: Girit Savaşı ve Kutsal Liga Savaşı sırasında Venedikli tüccarlar, ya yabancı gemiler kullanarak (İngiliz, Fransız) ya da Yahudi tüccarların (bazen de Fransızların) adını

34 Fransız ve İtalyan arşivlerinde İngiliz ve Venediklilere ilişkin bu konuda çok sayıda atıf bulunmaktadır.

35 Balyozların acı acı şikâyet ettikleri bu sistemi en çok Venedikliler uygulamaktadırlar. Örnek olarak bkz. Alvise Contarini, *Relazione..., in* Barozzi e Berchet, *Le Relazioni... degli Ambasciatori Veneziani nel Secolo Decimosettimo,* sei Va, Turchia, Venezia, 1871-72.

36 Alvise Contarini, 387:, Gibb ve Bowen, 1/1, 301.

kullanarak, İstanbul'la ticaret yapmaya devam etmişlerdir, tabii ki adlarını ödünç verenler bu durumdan çıkar sağlamışlardır.[37] Nihayet, XVII. yüzyılda İstanbul Yahudilerinin akrabalarının ve acentelerinin bulunduğu Livorno limanının önemi bilinmektedir; İstanbul Yahudileri, İngiliz ve Hollandalıların yardımlarıyla burayı, Batı Avrupa ile Osmanlı ticaretinin büyük merkezi haline getirmeye uğraşmaktadırlar. Ancak her halükârda farkına varılması gereken nokta, "uluslararası" ticaretle uğraşan İstanbul Yahudilerinin az sayıda oldukları, bunların gemilerinin bulunmadığı ve tekne kiralamak –çoğunlukla İngiliz veya Venedik tekneleri– veya yabancı tüccarlarla ortaklık kurmak zorunda olduklarıdır.

Rumlara gelince, bunlar ticarete ilişkin yönetsel işlemlere daha az doğrudan bağlıya benzemektedirler. İç pazarda iyi bir konuma sahip olarak Rumlar, Batılılar hesabına eyaletlerde alım ve satım yapmakta, Karadeniz kıyılarından –yabancılara yasak– elde edilen her türlü malı onlar hesabına edinmekte veya hattâ buğday gibi ihracı yasaklanmış ve Ege Adalarının kaçak ticaretinin merkezi olduğu malları da, onlar hesabına toplamaktadırlar.[38] Rumlar aynı zamanda sikke kaçakçılığı içinde de yer almaktadırlar ve Ege adalarında, Sakız ve diğer adalarda yabancılarla akçe takasına girişmektedirler:[39] büyük İzmir pazarının yakınlığı önemli bir faktördür ve İstanbul kendi hesabına ihmal edilemeyecek bir toptan ticaret merkezini temsil etmektedir. Rumların tekne sahibi olmaları ve İmparatorluk içinde büyük ölçüde yayılmış olmaları onları avantajlı hale getirmektedir; Padişahın uyrukları olmalarına rağmen, birçok alanda çok sayıda hizmet sundukları Avrupalılara karşı kendilerini hiç de daha az yakın hissetmemektedirler. Bu konumlarından ötürü ayrıcalıklar elde etmeye çabalamaktadırlar, ancak Avrupalılar bu ayrıcalıkları onlara resmen XVIII. yüzyıldan önce tanımayacaklardır: bu tarihten sonra içlerinden bazıları elçilerin "himayesi altında" (**barataire**'ler) olacaklardır.

Bir kısım ailelerinin fetihten hemen sonra Tokat, Sivas ve Doğu Anadolu'nun diğer birkaç kentinden İstanbul'a nakledildiği

37 Archivio dello Stato, Venezia, Archivio proprio, *passim.*
38 F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranén à l'Epoque de Philippe II*, Paris, 1949, 81-83, 283, 461-62.
39 T. Stoianovitch, *L'Economie Balkanique aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Tez, Paris, 1952, 97.

Ermenilere gelince; bunların sayıları XVII. yüzyılda o kadar ciddi bir şekilde artmışa benzemektedir ki, Sultan IV. Murad, 1635'te Kayseri ve diğer bazı bölgelerden gelenlerin yerlerine gönderilmelerini emretmiştir. Bu emir tam anlamıyla uygulanmışa benzememektedir.[40] Bu Ermeni akını, onların Doğu ve Akdeniz ticaretinde giderek daha önemli bir yere sahip olmaya başladıkları döneme tekabül etmektedir.[41] Erzurum ve Doğu Anadolu'dan İran'a yönelik transit ticareti yöntemeye başlamalarından itibaren, Ermeniler yavaş yavaş İran'dan İstanbul'a ulaşan ticaret yolunun bütün menzillerine yerleşmişlerdir. Gerçekten de onlara, tarımsal üretim merkezleri olan Sivas ve Tokat'ta, yün ve tiftik merkezi olan Ankara'da, ipek ve tütün merkezi olan Bursa'da, İstanbul'un Asya'daki köprü başı ve Ermenilerin yabancı tüccarlarla bağlantılı olarak gitgide daha büyük rol oynamaya başladıkları Anadolu ve İran ticaretinin son noktası olan Üsküdar'da rastlanmaktadır. Bazı Ermeniler ticaret ve maliye alanlarında önemli konumlara gelmişlerdir, çünkü sarraf ve bankerlerin arasında Ermenilerin de adları geçmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda başkentin en önemli azınlık toptancıları olacaklardır,[42] fakat daha XVII. yüzyılda, başta İstanbul ve İzmir'deki Hollandalılar olmak üzere, çeşitli Avrupalı tüccarlarla sıkı ilişkiler içindedirler.[43]

Avrupalı güçler, Ukrayna buğdayı, Anadolu kıyısı kerestesi, Doğu Anadolu ve İran ürünlerine ulaşabilmek için Karadeniz'e çıkış hakkı sağlamaya uğraşmışlardır; bu çabaları sırasında yalnızca Türklerin reddiyle karşı karşıya kalmamışlar, ama aynı zamanda, iyi örgütlenmiş kervanlarla Osmanlı başkentine İran ipeği, Hind kumaşları ve 2.000 katır ve deveden oluşan muazzam kervanlarla diğer malları getiren İranlı ve Ermeni tekeline de çarpmışlardır.[44] Burada da Ermeniler Batılı tüccarlar için zorunlu aracılardır ve XIX. yüzyıldan önce bu tekeli fiili olarak kırmak mümkün olamayacaktır.

40 J. von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman,* IX, 280.
41 Braudel, 27; N. Iorga, *Points de Vue sur l'Histoire du Commerce de l'Orient,* Paris, 1925, 23.
42 Stoianovitch, 198 vd.
43 J. Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin,* Lyon, 1687-1723, c. I, 10-1.
44 *Mémoire de Roboly,* Archives Nationales, Bl. 376, f° 45.

IV

Fernand Braudel **"La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II."** adlı kitabında "Türkiye'de kentsel –esas olarak ticari– burjuvaziler İslam'a yabancıdırlar: Ragüzalılar, Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve de Batılılar, Galata'da ve Adalar'da "Latiniteler" yaşamaya devam etmektedir... Sultanın yakınlarında iki büyük işadamı bulunmaktadır; bunlardan biri bir Kantakuzenos olup Rumdur, diğeri Mikas (don Joseph Nassi) Yahudidir..."[45] diye yazmaktadır.

F. Braudel'in bu bakış açısı yanlış değildir, ama eksiktir. Bu tüccar burjuvazinin yanı sıra, bir de yönetsel burjuvazi bulunmakta ve bir yandan merkezi yönetimin büyük memurlarını (vezir-i âzâm, kubbealtı vezirleri, ordu ve donanma komutanları, başkent yönetiminin başlıca kollarının başları, yüksek dinsel makam sahipleri, önemli saray kişileri) kapsamaktadır. Bu kişiler görevlerine bağlı büyük gelirler ile meşru veya gayrimeşru çok miktarda ek gelir elde etmektedirler; muhteşem ikâmetgâhları bulunmakta, kapı halkları bazen büyük sayılara ulaşmakta ve "en büyük tüketiciler", yerel ve ithal malı çeşitli ürünlerin talepçileri olarak belirmektedirler; ticaretin en büyük unsuru bunlardır. Diğer yandan, merkezi yönetim ile İstanbul yönetiminin memurlarını içeren bir de orta yönetsel burjuvazi bulunmakatdır, bunlar oldukça dengeli bir memur sınıfı meydana getirmektedirler, bu sınfın üyeleri bazı görevler hariç -vezir-i âzâm'ın tercümanı (XVII. yüzyılda Rum Panayotis bu görevde ün kazanmıştır), Reis-ül Küttab'ın tercümanı (aynı dönemde bu görevde Aleksandros Mavrokordatos bulunmaktadır), çoğunlukla Yahudi olan saray tabib ve cerrahları, aynı şekilde Yahudi olan veya Yahudiler adına çalışan çeşitli gümrük resim ve harçlarını mukataa olarak alanlar gibi– çoğunlukla Türklerden meydana gelmektedir.

Birçok noktadan tüccar burjuvaziden farklı olan bu burjuvazi, İstanbul'un ekonomik hayatına ve daha da geniş olarak İmparatorluğunkine katkıda bulunmaktadır. Azınlığa mensup memurlar da yabancılarla temas halindedirler ve XVIII. yüzyılda henüz düşük düzeyde ama etkili bir şekilde, yabancılarla bazı yüksek Osmanlı

45 Braudel, 617-18.

yöneticilerinin ilişkilerini kolaylaştırmaktadırlar; bu konuda vezir-i âzâm Rami Mehmed Paşa'nın bazı Batılıları tanımasını sağlayan Demetrius Kantemir örnek olarak gösterilebilir.

XVII. yüzyıl süresince Batılıların artan etkisi, azınlığa mensup olanlara daha büyük ağırlık sağlamış, Türkler uluslararası ticaretin dışında kalmaya devam ettiklerinden, onların rolünü daha da değerli hale getirmiştir. Bu durumda yabancılarla azınlıklar arasında, İmparatorluğun aleyhine bir cins suç ortaklığı oluşmuştur. İlgili aracılar, özellikle de Rumlar çifte bir konumdan yararlanmak üzere, bir büyük Batılı gücün himayesine girmenin peşindedirler. Bazı aracılar Osmanlıların tutukluğu ve geri durmaları yüzünden çok sayıdaki ilişkilerden servetler kazanmışlar ve artık bir siyasi rol oynayabileceklerini kapı aralığından görmeye başlamışlardır. Türklere karşı belli bir üstünlük bilinci oluşturan bu kimseler, onların otoritesine karşı "ulusal" bir direnmeyi harekete geçirebileceklerini ve bunun "ulusal ve Osmanlı-karşıtı bir bilincin temini olarak" az veya çok uzun dönemde bağımsızlığa dönüşeceğini hesaplamışlardır. Bu süreç Rumlar tarafından XVIII. yüzyılda başlatılmış[46] ve örnek Slavlar tarafından izlenmiştir. Batılıların açık veya gizli desteğine büyük ölçüde yaslanarak bu yönde kararlı bir şekilde ilerlemişler ve bu durum Batılıların onayı içinde, Balkan uluslarının bağımsızlığına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da XIX. yüzyıl ıslahatına, ve en yüksek makamları da dahil, bu yüzyılın ikinci yarısında İmparatorluk yönetim örgütüyle hükûmet mevkilerine giderek artan miktarlarda, azınlıkların gelmelerine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu parçalanma ve ayrışma sürecinin kökeninde, Batılıların önce ekonomik, sonra da siyasal sızmaları yer almaktadır; azınlıklarla kurdukları sıkı ilişkiler ve Batılıların onlara arka çıkmaları, onları en avantajlı unsurlar haline getirmiştir.

46 N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe Siècle*, Paris, 1956.

II. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU, BATILILAR ve TİCARET

V

VENEDİK, TÜRKLERE İLİŞKİN HABERLERİN MERKEZİ

Venediğin Türklere ilişkin haberlerin merkezi olarak oynadığı öncelikli rol birçok açıdan açıklanabilire benzemektedir:

1) Venediklilerin İstanbul, Küçük Asya ve Doğu Akdeniz'deki mevcudiyetlerinin eskiliği.

2) XII. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk hanedanlarıyla kurulan ilişkiler, özellikle de ticaret antlaşmalarıyla sonuçlanan ticari ilişkiler (örneğin Selçuklularla yapılan ticaret antlaşması).

3) İstanbul'un alınmasından önce ve sonra, Türklerin Venediklilerin Doğu Akdeniz'de sahip oldukları topraklara ve Venedik ticaretine yönelttikleri tehdidlere göre, Osmanlılarla dönemine bağlı olarak bazen hasmane, bazen dostane ilişkilere sahip olması.

Venediklilerin XVI. yüzyılın ortasına kadar Doğu Akdeniz'de üstün bir konuma sahip olmaları, ticari öncelik ve üstünlükleri ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında Fransızların ve İngilizlerin zor kullanarak gelmeleriyle gerilemeye başlayacaktır.

Bu genel düşünceler Venediklilerin Türk dünyasını öğrenmeye gösterdikleri ilgiyi ve bu bilginin Türklerle olan ilişkilerinin tüm veçhelerine yaygınlaştırılmasına verdikleri önemi anlamamıza olanak vermektedirler. Venediklilerin bu amaçlarına ulaşabilmeleri için, düzenli ve çeşitli haberler sağlamaya ehil bir haberalma şebekesine sahip olmaları gerekmekteydi. Bu haberler ve bilgiler Venedik **Archivio di Stato**'sunda yer alan belgeler arasında görülmektedirler. Bunlar özel kategoriler halinde sınıflandırılmşlardır: İstanbul'daki balyozların raporları, balyoz mektupları, çeşitli İskelelerdeki konsolosların mesaj ve mektuplaşmaları, **Archivio proprio**, seyrüsefer ve ticarete ilişkin hükümler, ayrıca yolculuk muhtıra-

larını, Mario Sanudo'nunki gibi **Diarii**leri de unutmamak gerekir. Bütün bu belgeler bugün, Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesinde, özellikle XV. yüzyıldan itibarenki süre için emsalsiz ve benzersiz bir kaynak oluşturmaktadırlar.

Böylece Venedik Cumhuriyeti sonradan diplomat, elçilik ve konsolosluk personeli olarak nitelenen bir görevliler şebekesini hizmete sokmuştur. Daha o sıralarda bile herşeyi tamam olan ve dallanıp budaklanmış bir yapı manzarası kazanan bu şebeke türünün ilk örneğidir. Bu şebeke oluşumundan sonraki yıllarda yalnızca bazı değişiklikler geçirecek ve Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte gelişecektir. Bizans ve Memlûk dönemlerinde kısmen bu topraklara yerleşmiş olan bu Venedikli görevlilerin oluşturduğu şebeke, diğer Batılı devletlerin Osmanlılarla kurdukları ilişkilerde elçilik ve konsolosluk yapılarına model olmuştur.

Venedik diplomasisi eskiliği, birikimleri, Bizans, Arap ve Osmanlı öncesi Türk dünyalarına ilişkin deneyimleri sayesinde, haber alma görevini her zaman daha ileri götürebilmiştir. Venedik Cumhuriyeti yöneticileri, onları ilgilendiren ve onlara Doğu Akdeniz'deki siyasetlerini bilgili bir şekilde yürütme olanağı veren tüm haberleri sürekli olarak sağlayabilmişlerdir. Zaten o dönemde diplomasi yalnızca hükûmetler arasındaki en yüksek düzeydeki ilişkiler anlamına gelmemektedir. O dönemde, Osmanlı-Venedik ilişkileri değişik alanda, çok fazla miktarda maddi ve pratik konuyu içermektedir: seyrüsefer, ticaret, Osmanlı uyruklarının imparatorluk içindeki gündelik hayatları, askeri harekâtlar, savaş hazırlıkları, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı topraklarıyla Venedik toprakları arasındaki ilişkiler. Tüm bu tür ilişkiler sadece diplomasi alanıyla sınırlı kalmayacak kadar çeşitlidirler. Kısacası, Venedik Türk dünyasının iki faaliyetine ilişkin olarak sürekli haber alma ihtiyacı duymuştur: Osmanlı sultanlarının siyasetleri ve ticari alış verişler.

Osmanlıların XIV. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle de İstanbul'un alınmasından itibaren Venedik topraklarına komşu olmalarıyla, birlikte Venedikliler Osmanlı siyasetini bilmeye daha da fazla ihtiyaç duyar hale gelmişlerdir. Demek ki Venediğin Osmanlı tasarıları ve özellikle de denizde ve karadaki askeri hazırlıkları konusunda olabildiğince kesin bilgi ve haber edinebilmesi vazgeçilemez bir nitelik taşımaktadır.

Bu siyasal ve askeri haberalmaya, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan veya kendilerine bağlamayı düşündükleri topraklarda oturan etnik ve dinsel azınlıklara yönelik olay ve olgulara ilişkin haberleri de eklemek gerekmektedir. Şu veya bu bölgenin Türkler tarafından fethedilmesi Venediklilerin bu yeni fethedilen yerlerin halklarıyla olan ilişkilerinde sorunlar çıkartabilmekte ve onları yerel haberalma olanaklarından tamamen yoksun kılmasa bile, bu olanakları daraltabilmekteydi. Bu durum ticari alanda önemli sonuçları doğurmaktaydı. Kuşaklar boyu Doğu Akdeniz İskelelerine yerleşmiş olan Venedikli tüccarlar, bu İskelelerde yaşayan Rumlar ve Yahudiler, Osmanlı dünyası içindeki en önemli ajanlar, aracılar ve haber kaynakları ağını meydana getirmekteydiler. Üstelik Osmanlıların elindeki kıta toprakları ile adalarda yaşayan Rumlar, Venediğin Doğu Akdeniz'deki toprakları içinde oturan Rumlarla ilişki halindeydiler. İstanbul, İzmir veya Selanik Yahudileri kendi aralarında ve başta Venedik olmak üzere, Akdeniz'in diğer tüccar kentlerinde yaşayan Yahudilerle iletişim içindeydiler. Balyozlar görev yerlerinde, XVI. yüzyıldan itibaren çoğu **"Giovani della lingua"**dan çıkan tercümanların **(drogman)** hizmetlerinden yararlanmaktaydılar. Bu tercüman yetiştiren okul Fransızların 1669'da kurdukları **"Jeunes de Langue"** (Dil gençleri) okuluna örnek olmuştur. Fransızların bu tercümanlık okulu, bugünkü Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'nun temelini oluşturmaktadır. Öte yandan, **Giovani della Lingua** mutlaka Venedik asıllılar arasından da seçilmemiştir. Bunlar çoğu zaman kökenleri az veya çok uzak olan, bulundukları yerden devşirilen ve Venedikliler tarafından asimile edilen "Doğu Akdenizliler"dir. Örneğin Doğu Akdeniz'e yerleşmiş olan Cenovalılar böyledirler. Bu gençler bir tercüman loncası **(dragomanni)** oluşturmaktaydılar (bu kelime Arapça ve Türkçeye de geçmiş olan Farsçanın tercüman kelimesinin İtalyancada aldığı bozulmuş biçimidir). Bunlar Osmanlılara ilşikin konulardan özellikle haberliydiler ve İstanbul'da, İskelelerde ve hatta bazen uzak eyaletlerde meydana gelen olaylar hakkında iyi bilgilere sahiptiler. Bu tercümanlar XVI. ve XVII. yüzyıllarda Venedik ile İstanbul arasındaki şiddetli gerilim dönemlerinde, Venedik diplomasisine mensup olmalarının bedelini bazen hayatlarıyla ödemişlerdir. Ve Osmanlılar bu tercümanları tasfiye ederek, Venedik haberalmasının önemli bir unsuruna zarar verdiklerini iyi bilmekteydiler.

Elçiler düzeyinde ise, İstanbul elçiliğinin Roma'dakiyle birlikte Venedik Cumhuriyeti'nin tek elçiliği olduğunu farketmek gerekmektedir; bu da onun öncelikli yerini belirlemektedir. XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüyılın tümü boyunca, İstanbul'daki balyozluk makamı hiç tartışmasız, Venediklilerin tüm diplomatik mevkilerinin en önemlisi ve en şereflisi olmuştur. Bu makama, Osmanlı yöneticileriyle çoğu zaman zor ilişkiler içinde olunması nedeniyle, becerikli ve uluslararası ilişkilerde uzman olan kişiler getirilmiştir. Bu beceri ve bu uzmanlık, Venedik elçilerinin yazılı muhtıralarında görülmektedir –bu belgelere Alberi ile Barozzi ve Berchet'nin yayınları sayesinde daha kolay ulaşmak mümkündür–. Bu muhtıralar öncelikli bir yarara sahiptir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesindeki esas kaynaklardan birini meydana getirmektedir.

Söz konusu muhtıraların Venediğin çıkarları doğrultusunda yapılmış olan gözlemleri içerdikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun belli bir andaki durumunun gözden geçirilmesi niteliğinde oldukları bilinmektedir. Muhtıralarda böylece Osmanlı yönetimi, ordu, bahriye, tersaneler, imparatorluğun gelirleri,yabancı devletlerle ilişkiler, Venedik'le ilişkiler, ticari denizciliğin sorunları gibi konulara ilişkin genel bilgiler ve bazen de gümrük resimleri, vergiler imparatorlukta tedavül eden paralar, İstanbul'un ve başlıca kentlerin iaşesi, Venedik ticaretinin niteliği hakkında ayrıntılar yer almaktadır.

Balyozların gönderdikleri mesajlar ise daha belirgin, daha kesin, daha ayrıntılı haber ve bilgiler içermekte; bunlar Venedikli yetkililere daha doğrudan ve hemen yararlı olacak konulara yönelik olmaktadırlar. **Dispacci** içinde yer alan bilgiler arasında, gemilerden ve mallardan alınan resimler, paralar, fiyatlar, kambiyo haddi, Venediklilerinkilerin dışındakiyabancı tekne geçişleri,bu tekneler tarafından getirilen mallar, yabancıların rekabeti, İstanbul'daki ve çeşitli Doğu Akdeniz İskelelerindeki Batılı tüccarlar, Türklerin deniz gücü, korsanlar, Osmanlı yönetimindeki değişiklikler, arızi olaylar (yangınlar, salgınlar) vs. gibilerini saymak mümkündür.

Archivio proprio de Bailo a Costantionopoli, esas olarak Venediklilerin İstanbul'daki ticaretlerine ve arızi olarak da diğer Osmanlı limanlarındaki (İskeleler) ticaretlerine ilişkin haber ve bilgiler içermektedir. Bu arşiv bize aynı zamanda, Yahudilerin Venedik-Türk ticaretindeki önem ve rolleri, İstanbul ve başka yerlerdeki çeşitli mal fiyatları hakkında bilgi unsurları sağlamaktadır.

Balyozluk kançılaryası belgelerine gelince, bunlar da İstanbul'daki Venedik cemaatinin içinde meydana gelen olaylara, İstanbul'daki ticari çevrelerle (esas olarak Yahudilerle) olan temaslara, navlun sözleşmelerine, şikâyetlere, yani çoğu zaman özel nitelikli unsurlara yer verilmektedir. Bu unsurlar Osmanlı başkentindeki Venedik cemaatinin hayatını ve bu cemaatin kentin diğer unsurlarıyla olan mesleki ve insani temaslarını açıkça ortaya çıkartarak başka açıdan da bilgi sağlamaktadır.

İstanbul kaynaklı Venedik belgeleri arasında, ayrıca, ferman, antlaşma, resmi belge (ki bunlarn orijinalleri Türk arşivlerinde her zaman bulunmamaktadır) çevirileri ile oldukça özel nitelikli belgeler olan **"Avvisi di diversi confidenti a Costantinopoli"** de yer almaktadır. Bu sonuncular Osmanlı donanması, İstanbul tersanesi ve Osmanlıların askeri harekâtları konusunda genellikle kesin ve belirgin bilgiler vermektedir.

Eğer bu belge dizgesinin XV. yüzyıldan itibaren kesintisiz ve hemen hemen hiç boşluğu olmayan bir nitelikte olduğu düşünülürse –en azından **Dispacci**'ye ilişkin olarak ve XVI. yüzyılın ortasından itibaren– büyük bir haber madenine sahip bulunulduğu ve bunun tamamen tüketilmesinin uzağında olduğumuz görülecektir. Osmanlı tarihi uzun bir süre Türk ve başta Venediklilerinki olmak üzere, yabancı kroniklerden hareketle yazılmıştır –ve Joseph von Hammer'in **Geschichte des Osmanischen Reiches**'ı bunun örneklerinden biridir–. Arşiv belgelerinden yararlanılmaya ancak oldukça yakın tarihlerde başlanılmıştır. Gerçeğe daha yakın bir Osmanlı tarihi ancak bu belgelerden ve Türkiye ile Avrupa devletleri arşivlerindeki benzeri belgelerden hareketle yazılabilir. Bu yapıldıktan sonra, Venediklilerin Akdeniz ilişkilerinde ne derece öncelikli bir rol oynadıkları farkedilecektir. Kuşkusuz durumu zaten biliyoruz, fakat bu bilgimiz henüz yeteri kadar gerçek ve inkâr edilemez temellerin üzerine oturtulamamıştır. Başka ülkelerin kaynaklarıyla yapılacak karşılaştırma, Venediğin gerçekten Avrupa haberalma sisteminin –diplomatik, siyasal ve ticari ilişkiler alanında– merkezinde olduğunu –en azından XVI. yüzyılın sonuna kadar– göstermek zorundadır. Hatta Osmanlı dünyasının iç hayatı bu muhtıralar, bu mesajlar, bu belgeler sayesinde derinleştirilmiş gibi gözükmektedir. Bu belgeler onyıllar boyunca, siyaset ve ticaret adamlarının gözünde herhangi bir yarara sahip olan herşeyin günü

gününe, sadık bir şekilde kaydedilmesiyle oluşmuştur.

Ancak kaydedilmesi gereken bir husus olarak, Venedik belgeleri hangi cinsten olurlarsa olsunlar, Osmanlı dünyasının dinsel hayatı, entellektüel veya sanatsal faaliyetleri hakkında hemen hiçbir bilgi içermemektedir. Bu da Venedik haberalmasının esas olarak pratik ve hatta deyim yerindeyse "ticari" karakterinin açık bir göstergesidir. Dinsel sorunlar Venediklileri ancak, örneğin Papalığın da dahil olduğu koalisyonlara katıldıklarında ilgilendirmişe benzemektedir. Buna karşılık İslamiyet, müslüman çevreler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hristiyan cemaatleri gibi konularda hiçbir haber ve bilgi yoktur. Venedik bu alana hiçbir zaman girmeyi istememişe benzemektedir. Herhalde müslüman dünyasıyla temaslarından edindiği eski deneyimler ona buranın tehlikeli bir alan olduğunu ve buraya karışmanın o kadar sabırla yürütülen ticaret siyasetini tehlikeye sokabileceğini göstermiştir. Demek ki karışmama kararı bilinçli bir şekilde verilmiştir ve kararın verilmesine bu cins müdahalelerin hiçbir şey getirmediği hususu ile bazen hoşnut kalınmayacak durumlara da yol açma ihtimali etki etmiştir. Venedikliler Osmanlı çevrelerindeki entellektüel ve sanatsal konulara da herhangi bir ilgi duymuşa benzememektedirler. Ancak, İstanbul'da 1567'de bir Ermeni matbaasının kurulması için gereken malzemenin Venedik'ten geldiğini kaydetmek mümkündür. Ancak buna bakarak, Venediklilerin Osmanlı uyruklarının "kültürel" işlerine herhangi bir şekilde karıştıkları sonucunu çıkartmamak gerekir. XVI. yüzyılda bu konu daha çok Fransa, Avusturya-İspanyol İmparatorluğu ve Papalığın tahsisli alanı olmuştur ve bu konulara ilişkin yayınlar ve çeşitli yazılar açıklayıcı niteliktedir. Ama herhalde İnebahtı zaferinin kutlanması konusunda bir istisna getirmek gerekmektedir. Bu zafer başka yerlerde olduğu gibi Venedik'te de birçok dinsel nitelikli yazının yazılmasına yol açmıştır.

Venedik her şeyden önce tüccar bir devlettir; ve çıkarları esas olarak maddi düzlemde yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan topladığı bilgiler ve haberler başlıca meşguliyetleriyle uyum içindedirler. Bunlar dün Venedikli yönetici için ne kadar önemli oldularsa, bugün de onlar olmadan Osmanlı İmparatorluğu hakkında ancak sınırlı bir bilgiye sahip olacak olan tarihçi için o kadar önemlidir.

VI

İNEBAHTI DENİZ ÇARPIŞMASININ İSTANBUL'DAKİ YANKISI

Kutsal Liga donanması tarafından 7 Ekim 1571'de Osmanlı donanmasına karşı kazanılan İnebahtı çarpışması, Batı'da hemen büyük bir yankı yapmış ve bu yankı tarihçi, şair, düşünür, ilahiyatçı vs. gibi her türden büyük bir yazar kitlesinin gayretleriyle daha da yayılmıştır. Ama acaba Osmanlıların ilk büyük bozgunu olan bu çarpışmanın İstanbul'daki yankıları nelerdir? Acaba bu bozgunu, Batılıların iddia ettiği kadar ağır bir yenilgi olarak görmüşler midir; padişahın ve vezir-i azamın hemen sıcağı sıcağına aldıkları önlemler nelerdi ve İnebahtı'nın uzun vadedeki sonuçları neler olmuştur?

Çabucak görülen odur ki, Osmanlı vakanüvisleri çarpışmayı başlangıcı, cereyanı ve ortaya çıkardığı koltuk değnekleri itibariyle zikrediyorlarsa da, verdikleri bilgilerin bütünü, bozgunun o andaki ve daha sonraki sonuçları bakımından çok sınırlı kalmaktadır. Bu bilgiler bir yazardan diğerine bazı değişiklikler göstermekle birlikte, tarih kitaplarında gene de yer almaktadır. Ama bu vakanüvislerin aynı kaynaktan yola çıktıkları veya bazı noktalarda birbirlerinden kopya çektikleri –ki bunda şaşılacak bir yan yoktur— izlenimi uyanmaktadır. Öte yandan yalnızca tamamen"maddi" olgulara yer verilmekte, padişah ile devlet sorumluları hariç, o çağda yaşayan insanların bozgun haberi karşısındaki tepkileri hemen hemen tamamiyle bir kenarda bırakılmaktadır. Ancak Osmanlı vakanüvislerinin katkıları ne kadar kısıtlı olursa olsun, bu gene de ihmal edilebilir gibi değildir ve bir doku oluşturmaya ve hatta bazen bazı ayrıntıları belirlemeye olanak vermektedir[1].

1 Gözden geçirdiğimiz vekayinameler arasından Hoca Saadeddin (1536-1599), **Tac'üt Tevarih;** Selaniki (öl. 1600), **Tarih** (en bilgili yazar); Peçevi (1574-

İnebahtı'nın sonuçlarının İstanbul'dan nasıl görüldüğünün incelenmesinde daha ileri gidebilmek için arşiv belgelerine başvurmak gerekmektedir. Ancak ne yazık ki, bu konuya ilişkin yayınlanmış belgeler çok az sayıdadır ve çok kısmidir. Bunlara İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın çeşitli çalışmalarında[2] ve en ilginci Zarif Ongun'a ait olan[3] bazı makalelerde arızi olarak rastlamaktayız. Joseph von Hammer'in **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**'ne de başvurmak mümkündür, ama bunu yaparken bu tarihçinin iyi bilinen hatalarını hesaba katmak gerekir. Son olarak İnebahtı'nın en iyi "olaysal" derlemesini İsmail Hami Danişmend yapmıştır.[4] Ayrıca, 1571-1574 arasında İstanbul'da bulunan Avrupalıların anlatı ve muhtıralarına başvurmak (yayınlanmış olanlarına); Venedikli, Fransız vb. görevlilerin raporlarını incelemek de gerekmektedir. Belgesel kaynaklarımızı bu noktalara kadar götürmeye yetecek zaman ve olanaklara sahip olamadığımızı itiraf ediyoruz. Fakat toplayabildiklerimizin, İnebahtı çarpışmasının hemen ortaya çıkan veya biraz uzakta yer alan, tamamen "Osmanlı" olan veçhesini, o sıralarda ortaya çıkabilecek olan diplomatik sorunlara girmeden sunabilmemize olanak verdiklerini düşünüyoruz. Her ne olursa olsun, bu olayın arkasından Batı'da ortaya çıkan edebiyat ve yazı bolluğunun uzağındayız.

İNEBAHTI'DAN ÖNCE İSTANBUL'DAKİ HAVA

İnebahtı çarpışmasından önceki yıllarda İstanbul'daki siyasal ve buna bağlı olarak da, ekonomik ve toplumsal iklim güzel havalara doğru gitmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü dramatik sonuçlar doğurmamış; oğlu II. Selim saltanat intikalini çok iyi sağlamış; Macaristan'daki askeri başarılar Avusturya ile yapılan

1649), **Tarih,** Solakzade (Öl. 1657), **Tarih-i Al-i Osman**, Kâtip Çelebi (Hacı Kalfa, 1609-1658), **Tuhfet-ül Kibar fi asfar ül-bihar;** Müneccembaşı (1631-1702), **Tarih** gibilerini sayacağız.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserlerinden şunları zikretmek gerekmektedir: a) **Osmanlı Tarihi,** c. III/1, Ankara, 1951; b) **Osmanlı Tarihi,** c. III/2, Ankara, 1954; c) **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,** Ankara, 1948; d) "Kıbrıs Fethi ile İnebahtı Muharebesi sırasında Türk devletleriyle Venedik ve müttefiklerinin faaliyetine dair bazı hazine-i evrak kayıtları", **Türkiyat Mecmuası,** 3, 1926-1933, s. 257-292.

3 Zarif Ongun, "Selim II'nin kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya emirleri", **Tarih Vesikaları,** c. II, no. 11, Şubat 1943, s. 325-334.

4 İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** II, **1513-1573,** İstanbul, 1948, s. 388-420.

barış antlaşmasında somut hale gelmişlerdir. Bu barış 17 Şubat 1568'de nihayet imzalanmış; birkaç ay sonra, Temmuz'da Polonya'yla olan barış antlaşması yenilenmiş ve aynı sıralar bir İran elçilik kurulu Edirne'de kabul edilmiştir. Şah Kulu Han'ın başkanlığındaki bu kurul II. Selim'i cülûsundan ötürü kutlamaya gelmiş ve muhteşem armağanlar getirmiştir. Yemen ve Güney Arabistan'da 1567'de çıkan isyana gelince, Sinan Paşa'nın Arabistan'daki birliklerin komutasına getirilmesinden sonra tedricen bastırılmıştır; fakat Sinan Paşa bölgenin tamamen boyun eğdiğini ancak 1571'de ilân edebilmiş ve Mekke ile Medine'ye yaptığı hac ziyaretleriyle, padişahın otoritesinin Güney Arabistan'da ve Hicaz'da yeniden kurulduğunu göstermiştir.

Batı Akdeniz'de 1569'da Tunus zaptedilmiş ve böylece Hafsi hanedanını destekleyen İspanyollara bir darbe indirilmiştir.

Acaba bütün bu askeri ve diplomatik eylemler imparatorluğun dünya ölçeğindeki bir vizyonuna mı denk düşmekteydi, yoksa bunlar şurada veya burada ortaya çıkan ve Osmanlı yönetiminin de toprakları üzerindeki barışı güvenceye almak ve gücüne saygı duyulmasını sağlamak üzere yakaladığı, kullandığı veya devre dışı bıraktığı arizi olayların bir sonucu muydular? Burada, barış demek için saldırmazlığa yönelik olduğunu ifade ettiğimiz bir iradenin varlığına tanık olan, ortaya çıkan durumlara karşılık vermek üzere yürütülen bir siyasetten başka birşey görmemek gerekir. Tunus'un zaptı bile, padişahın bir kararından çok, Osmanlı korsanlarının girişimleri sonucu gerçekleşmiştir.

Buna karşılık, 1565'te Malta'da uğranılan başarısızlığı telâfi etmek üzere girişilen Kıbrıs seferi bir istisna sayılmalıdır. 1570-1571 yıllarında sürdürülen bu harekât, Batılıların donanmasının hiçbir engel çıkartmayı başaramamaları üzerine Magosa'nın 1 Ağustos 1571'de teslim olmasıyla sona ermiştir. Bu başarı İstanbul'da bazen Türk ordularının kazandıkları başka zaferlerden dolayı ortaya çıkmış olan coşku halini artırmıştır. Osmanlı donanmasının bir bölümü Dalmaçya kıyılarına giderek Dulcigno, Antivari ve Budva'ya çıkartma yapmış, Girit ve Cerigo'ya bazı zararlar vermiştir. Osmanlı başarıları 1571 ilkbaharında Venediklileri barış müzakerelerine girişmeye yöneltmiştir; fakat müzakereler başarısızlıkla sonuçlanmış ve Venedik işte bunun üzerine Kutsal Liga'ya

yaklaşmış ve Türklerle mücadele etmeye devam etmiştir.

İnebahtı bozgununun haberi işte bu askeri zafer, Osmanlı egemenliğinin teyid edilmesi havası içinde patlamış, Osmanlılar olaya **Singin donanma** adını vermişlerdir.

Bozgunun Türk cephesindeki nedenleri neler olabilir? Hemen hiç kesintisiz bir başarılar dizisinin Osmanlıları kendilerini yenilmez saymalarına ve rakiplerinin güçlerini küçümsemelerine yol açtığı akla yakındır. Öte yandan, Osmanlı yönetiminin içindeki gruplar arasındaki rekabetlerin de zararlı kararlar alınmasına yol açmış olması muhtemeldir. Vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşa'nın Piyale Paşa, Sinan Paşa, Uluç Ali Paşa gibi kimseleri başarılarından dolayı kıskanması ve bu nedenle Yeniçeri Ağası olan ve hiçbir tekneye komuta etmemiş bulunan Müezzinzade Ali Paşa'yı Kapudan-ı Derya olarak ataması da mümkündür. İnebahtı seferinin başkomutanı olan üçüncü vezir Pertev Ahmed Paşa ise, yeni kapudan-ı derya kadar denizin cahilidir. Bunun dışında, Osmanlı vakanüvisleri donanmada kürekçi ve savaşçı unsur eksikliği olduğunu belirtmektedirler. Komuta heyeti bundan kaygılanmışa benzememektedir, çünkü Kutsal Liga donanmasının tasarılarından bihaberdir. Osmanlı donanması kendini tamamen güvenlikte sanarak İnebahtı'ya demir attığında, birçok savaşçı karaya çıkmıştır. Fakat bunlar, müttefiklerin geldiği haberi üzerine teknelerine geri dönmüşe benzemektedirler.

Türk tarafından savaşa katılan teknelerin sayısı yazarına göre değişmektedir. Avrupalılar genel olarak 300 civarında değişen Osmanlı teknesi olduğundan sözederlerken[5]; Türk vakanüvisleri daha mütevazi rakamlarla yetinmektedirler: Kâtip Çelebi 170[6], Solakzade 250[7], Selaniki 184[8] tekneden söz etmekte, yalnızca Peçevi 300'den fazla gemi olduğunu bildirmektedir[9]. Cezayir Beylerbeyi Uluç Ali Reis'in ('Ölç Ali veya Batılı kaynaklarda Ochialy) komutasında, bu eyaletten gelen 20 kadar gemiyi de bu donanmanın içinde saymak gerekir. Osmanlı donanmasının 225-250 arasında

5 Karş. J. von Hammer, **Histoire de l'Empire Ottoman,** çev. Dochez, c. II, 1, 36, s. 178 vd.
6 Kâtip Çelebi, s. 92.
7 Solakzade, s. 593.
8 Selaniki, s. 104.
9 Peçevi, s. 496.

tekneden meydana geldiği düşünülebilir; daha sonra donanmayı yeniden oluşturmak için sarfedilen gayretleri kavrayabilmek için bu sayıya dikkat etmek zorunludur.

Osmanlıların kayıplarına ilişkin olarak çeşitli rakamlar verilmektedir; Hammer hıristiyanların eline geçen 130 ve yakılan 94 tekneden, yani toplam olarak 224 gemiden söz etmektedir. Osmanlı vakanüvisleri başka bilgiler vermektedirler: Solakzade, Uluç Ali Reis'in İstanbul'a 80 gemi getirdiğini[10] yazmaktadır (ama bunların kırk kadarı Ege adalarından geliyordu). Bu durumda kayıp 180-200 gemi olmaktadır; Müneccimbaşı'na göre ise 190 gemi hıristiyanların eline geçmiş veya tahrip edilmiştir[11]. Müttefiklerin öldürdükleri, esir aldıkları ve Osmanlıların elindeki forsalardan kurtardıkları kişilerin ve Osmanlılardan elde ettikleri topların sayısına gelince, bu konuda verilen rakamlar çok değişken olmakla birlikte, hepsi de çok yüksek sayılar bildirmektedirler. Her ne olursa olsun, Osmanlıların gemi, insan ve çeşitli malzeme kayıpları büyük olmuş; bir Türk donanmasına o zamana kadar verilen en büyük zarar meydana gelmiştir.

HABER İSTANBUL'DA NASIL KARŞILANDI?

Bozgun haberi padişaha ve vezir-i azama ne zaman ve nasıl ulaştı?

İlginç bir raslantı sonucu, Padişah II. Selim 7 Ekim 1571'de, yani tam çarpışma günü İstanbul'dan ayrılmıştı ve kışı geçirmeyi düşündüğü Edirne'ye varmasından çok kısa bir süre sonra da haberi öğrenmişti. Kâtip Çelebi bu konunun ayrıntılarını vermektedir: "Uluç Ali'nin maiyetindekilerden bir haberci Edirne'ye 3 Cumada II 979'da (23 Ekim 1571) vararak, korkunç haberi getirdi...[12]. Fiili durumda, çarpışma ile haberin Edirne'ye ulaşması arasındaki 16 günlük süre aşırı uzuna benzemektedir. Ya Uluç Ali'nin habercisi bir limana kadar yolun bir bölümünü komutanıyla birlikte kat'etmiş, Edirne'ye oradan itibaren karadan gitmiştir; ya da habercinin Edirne'ye varış tarihinde bir yanlışlık vardır. İnebahtı'dan Edirne'ye varış süresi olağanda altı gün kadar olduğundan, haberci Edir-

10 Solakzade, s. 593.
11 Müneccimbaşı, c. II, s. 592.
12 Kâtip Çelebi, s. 95.

ne'ye 13 Ekim'de varmış olabilir.

Selaniki, Selim'in haber karşısında alt üst olduğunu ve üç gün üç gece uyumadan oturduğunu yazmaktadır[13]; Kâtip Çelebi de kendi cephesinden, bu olayın müslümanların tamamını (amme-i müslimin) derinden yaraladığını ve camilerde Tanrıya yakarmak için dua edildiğini belirtmektedir[14].

II. Selim hemen İstanbul'a geri dönmeye karar vermiş ve aynı anda hemen yeni bir donanma yapılmasını emretmiştir. Birinci karar –eğer Kalkondil tarihinin devamını yazan kişiye bakılacak olursa– başkent halkının bozgun haberi karşısında alarm durumuna geçmesinden ve müttefik donanmasının yakınlarda kente geleceği söylentisinin çıkmasından kaynaklanmış olabilir. Padişah söylentileri önlemek ve halkı yatıştırmak için kente gelmiş ve hemen ana caddelerde dolaşmıştır. Biraz kuşkuyla karşılanması gereken bu olaydan hiçbir Osmanlı vakavünisi söz etmemektedir. Çünkü ilk olarak, İstanbul halkının haberi padişahla hemen hemen aynı anda öğrendiği kesin değildir; ikincisi müttefik donanmasının çarpışmadan birkaç gün sonra Çanakkale Boğazı açıklarına ulaşabilmesi olanaksızdır. Seyir süresini hesaba katmak gerekir ve üstelik mevsimin ilerlemesi nedeniyle, yabancı bir donanmanın üslerinden bu kadar uzakta macera aramaya kalkışamayacağının ve ayrıca sonbahar sonu ile kışın başındaki sert hava koşullarıyla boğuşamayacağının unutulmaması gerekir.

II. Selim ayrıca, yeniklerden biri olan ve çarpışmalar sırasında kaçan Pertev Paşa'nın (diğeri Müezzinzade Ali'dir, ama o çarpışma sırasında ölmüştür) azledilmesine ve mallarının müsaderesine karar vermiştir[15]. Buna karşılık padişah, vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşa'ya karşı olan tüm güvenini korumuş, ona bütün gücünü donanmanın yeniden kurulması işine sarfetmesi emrini vermiştir; vezir-i azam kendine bulaşan lekeyi temizlemek için bu göreve dört elle sarılmıştır.

Uluç Ali 1571 Aralığında İstanbul'a 87 tekneyle dönmüştür (felâketten kurtardıkları ve Ege adalarından topladıkları)[16]. Padi-

13 Selaniki, s. 107.
14 Kâtip Çelebi, s. 95.
15 Selaniki, s. 108.
16 **İbid.**, Solakzade, s. 593.

şah Paşayı cesareti ve yaptığı işin öneminde ötürü ödüllendirmek için Uluç olan adını (Arapçada ilç: barbar, kaba), daha şerefli olan Kılıç adıyla değiştirmiş ve onu Müezzinzade Ali Paşa'nın yerine kapudan-ı deryalığa atamıştır[17]. Son olarak da, padişah donanmanın yeniden kurulma faaliyetini kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacıyla, Has bahçenin bir bölümünü Kasımpaşa tersanesine bağışlamış, buraya 8 tezgâh daha kurulmuştur.

Vezir-i azam ve kapudan-ı derya 1571-72 kışı boyunca tüm güçlerini donanmanın yeniden inşa faaliyetlerine sarfetmişlerdir. Selaniki bu işin Kılıç Ali'nin sayesinde gerçekleştiğini söylerken Solakzade, Peçevi, Kâtip Çelebi ve Müneccimbaşı bu şerefi Sokullu Mehmed Paşa'ya vermektedirler.

Bu yeniden inşa faaliyetinin yönetim ve sorumluluğunun vezir-i azam tarafından Kılıç Ali'ye emanet edilmiş olması ve bütün esnaf gruplarının faaliyetleri ile gerekli malzeme ve iaşesinin sağlanmasının koordinasyonuyla onu görevlendirmiş olması mümkündür.

Selaniki 120 gün içinde, yani ilkbahar geldiğinde 134 geminin inşa edilmiş ve tamamen donatılmış olduklarını bildirmektedir[18]. Kâtip Çelebi 158, Peçevi 190 ve Solakzade 250 tekneden söz etmektedirler, ama sonuncu tarihçi imparatorluğun bütün tersanelerinde yapılan tekneleri hesaba katmaktadır. Kılıç Ali, genellikle 250 parça olduğu tahmin edilen yeni donanmasıyla Boğaz'da bir gösteri yapmış, Beşiktaş önlerine demir atmış ve genel bir sevinç içinde salvo atışları yapmıştır[19]. Bir Türk donanması ilk kez kışın inşa ediliyor değildir; 1536-1537 ve 1537-1538 kışı gibi birçok örnek vardır. Öylesine ki, donanmanın Sokullu Mehmed Paşa ve Kılıç Ali Paşa tarafından yeniden inşa edilmesi o çağda yaşayan insanlara olağandışı bir olay gibi gözükmemiş ve vakanüvislerin bazıları da buna özel bir ilgi dahi göstermemişlerdir.

Demek ki imparatorluğun en önde gelen kişilerinin tepkileri bilinmektedir: Padişah, vezir-i azam, kapudan-ı derya ve bu tepkilerin hepsi aynı amaca, imparatorluğun güvenliğini sağlamaya ve eğer fırsat çıkarsa müttefiklerden rövanşı almaya yönelik olmak

17 Kâtip Çelebi, 95; Müneccimbaşı II, s. 539; Solakzade, s. 593.
18 Selaniki, s. 108.
19 **İbid.**, s. 109.

üzere, donanmanın yeniden inşa edilmesi amacına yöneliktir.

Ancak, örneğin Müneccimbaşı tarihindeki gibi çok kaçamak bazı notların dışında[20], halkın bozgunu kesintisiz bir zaferler dizisinin arkasından gelmesi nedeniyle çapı daha da büyüyen bir acı ve üzüntü dışındaki tepkileri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Bu acı ve üzüntü duygusundan başka birşey bilinmemektedir. Vakanüvislerin o sıralarda çok sınırlı bir rolü olan kamuoyuyla hiç ilgilenmedikleri de doğrudur.

KARARLARDAN EYLEMLERE

Donanmanın yeniden inşa edilmesi büyük mali, insani kaynakların ve malzemenin seferber edilmesini gerektirmekteydi. Bu konuda ne yazık ki ayrıntılı bilgilerden yoksunuz; belgeler vardır, ama bunların yalnızca küçük bir kısmı İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından, **Osmanlı Bahriyesi**'ne ilişkin kitabında yayınlanmıştır. Vakanüvisler tarafından verilen diğer bilgiler yüzeyseldir ve girişilen işin başarısını belirtmekle yetinmektedirler. Bu boşluklara rağmen, olayların devamını yeniden oluşturmak gene de mümkündür. Yeniden inşa faaliyeti için gereken kaynakları Hazine, imparatorluğun tümünden topladığı olağanüstü vergiler (Selaniki) ve ekâbiran ile yüksek görevlilerin bağışları (Selaniki, Kâtip Çelebi)[21] sayesinde karşılanmıştır. O sıralarda gerçekleştirilen mali çabaların çapını daha yakından kavrayabilmek için, Osmanlı arşivini araştırmak gerekir. Kıbrıs ganimetinin bir bölümünün de bu yeniden inşa amacı doğrultusunda kullanılmış olması muhtemeldir.

Konjonktürel tarih bakış açısı içinde, bu mali çabanın Osmanlı bütçesinde nasıl bir açık meydana getirdiğini ve devlet maliyesini sürekli olarak borca boğup boğmadığını araştırmak ilginç olacaktır.

İnsan kaynağı Kasımpaşa tersanesinin çalışan insan mevcudunun artırılmasında (ve belki diğer tersanelerde de) ve özellikle de kürekçi, tayfa ve asker devşirilmesinde kullanılmıştır.

Tersane işçilerinin sayısı hakkında kesin verilere sahip değiliz, en fazlasından İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan, XVI. yüzyılın orta-

20 Müneccimbaşı, II, s. 529-530.
21 Selaniki. 108; Kâtip Çelebi, s. 95.

sında 1800 olan bu sayının kısa bir süre sonra 2652'ye çıktığını, yüzyılın sonunda da 2364'e düştüğünü öğreniyoruz[22]. İkinci rakamın 1571-1572 dönemine denk düşme olasılığı vardır. Öte yandan Selaniki'nin sayesinde, kürekçi ve asker devşirmeleri için taşra valilerine haberler gönderildiği bilinmektedir[23]. Bunun dışında, Zarif Ongun tarafından yayınlanan belgeler Karadeniz'den zorla kürekçi toplandığını ve gemilere bindirilecek denizci ve askerlerin maaşlarını ödemeleri için gemi reislerine para verildiğini göstermektedir[24]. Bunların forsa değil de, ücret alan ve çoğu müslüman olan tertipler olduğunu kaydetmek uygun olacaktır. Bu belgeler herşeye rağmen kısmidirler, burada da daha derin bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

Donanmanın yeniden inşa edilmesi işinde başrolü tabii ki, en büyük ve en iyi donanımlı tersane olan Kasımpaşa tersanesi oynamıştır[25], ama imparatorluğun diğer tersanelerinin de ya tekne yaparak (örneğin Antalya'da 3, Süzebolu'da 25, Varna'da 5, Sinop'ta 19, Samsun'da 5, Kefken'de 15 ve Kemer'de 10: demek ki büyük gemilerin yaklaşık yarısı taşra'da yapılmışıtr; Semendire'de de 200 barça inşa edildiği bilinmektedir)[26], ya diğer tersanelere kereste ve diğer zorunlu malzemeler sağlayarak –başta Kasımpaşa'ya–, ya da uzman işçiler yollayarak çorbada tuzları olmuştur. Örneğin Sinop'ta inşa edilen 19 kadırga için Samsun'dan getirilen kereste kullanılmış ve Trabzon ile Batum'dan marangozlar ve kalafatçılar gelmiştitr[27].

Sahip olduğumuz bilgiler bizi, her tersaneye gereken gereç ve malzemenin (gereken insan gücünden söz etmeksizin), her bir tersane için belirlenen bölgelerden getirildiğini (özellikle kereste için) farketmeye götürmektedir: örneğin İstanbul'a tahta ve odun Rumeli'den, Sinop'a Samsun ve Kastamonu'dan, Antalya'ya Alanya ve Payas'tan vb. gelmektedir[28]. Yelken bezi, halat, çıpa vs. için de benzeri listeler oluşturulabilir[29]. Demek ki bu alanda bir planla-

22 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Bahriye...**, s. 410.
23 Selaniki, s. 108.
24 Z. Ongun, belge no. 5.
25 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **ibid.**, s. 445.
26 **İbid.**, s. 445-46.
27 **İbid.**, s. 445.
28 **İbid.**, s. 448.
29 **İbid.**, s. 451, n. 8.

ma vardır: Bu coşkulu faaliyet ve büyük talep döneminde, top ve çeşitli silah donanımları da dahil, donanmanın yeniden inşaı için vazgeçilmez nitelikte olan tüm unsurlar arasında eşgüdüm sağlanabilmiştir.

Bütün bu faaliyetin sonucunda, Osmanlı donanması 1572 ilkbaharında Akdeniz'de yeniden 200'ün üstünde, muhtemelen 250 civarında tekneye sahip olmuştur. Peçevi şöyle yazmaktadır: "ertesi ilkbaharda (980/1572) 200'den fazla tekne mürettebatları, kürekçileri, askerleri, silahları, mühimmatları, çeşitli gereçleriyle birlikte hazırdı ve bundan kısa bir süre sonra 250 gemi Kılıç Ali Paşa'nın komutasında denize açıldı"[30]. Kâtip Çelebi 234 kadırga ve 8 mavna rakamlarını vermektedir[31]. 1572 ilkbaharının sonunda bu donanma Akdeniz'de, özellikle Matapan burnu ve Cerigo, sonra da Ağrıboz önlerinde gezindikten sonra, yalnızca Koron'da kısa bir süre hariç, düşmanla hiç karşılaşmadan sonbaharda İstanbul'a dönmüştür. İnebahtı artık kötü bir anıdan başka bir şey değilmişe benzemektedir.

SONRAKİ GELİŞMELER

Durumdaki bu düzelme Venediklilerin gözünden kaçmamıştır. Bir de bunun üstüne papa V. Pius'un 1 Mayıs 1572'de ölmesi eklenince, Venedikliler 1572 kışının da, önce doğrudan balyoz Antonio Barbaro, sonra da Fransa elçisi François de Noailles'ın aracılığıyla barış müzakerelerini başlatmak istemişlerdir. Sonunda Türklerle Venedikliler arasındaki barış antlaşması 7 Mart 1573'te, şu hükümleri içermek üzere imzalanmıştır: Venedik Kıbrıs savaşının masraf karşılığı olarak 3 yıl içinde 300.000 düka ödeyecek; Dalmaçya'daki Sopot kalesini geri verecektir; Zanta'nın yıllık haracı 300'den 1500 dükaya çıkartılmıştır; Dalmaçya ve Arnavutluk sınırları savaş öncesi durumlarına getirilmiştir; kapitülasyonlar sürmektedir; el konulmuş olan ticari tekneler karşılıklı olarak iade edileceklerdir[32].

Böylece, bu antlaşmanın imzalanması Osmanlıların Venedikli-

30 Peçevi, s. 499.
31 Kâtip Çelebi, s. 96; Müneccimbaşı, s. 530'da 280 gemi ve 12 mavnadan söz etmektedir.
32 Hammer, s. 191.

lere nazaran avantajlı duruma geçtiklerini vurgulamaktaır. Geriye İspanyollar kalmaktadır. Uluç Ali 1569'da Tunus'u işgâl etmiş, ama La Goulette'i ele geçirememiş, burası Hafsiler ve İspanyolların elinde kalmaya devam etmiştir. Avusturyalı don Juan 1573 Ekiminde Tunus'u Türklerden bir direnme görmeden ele geçirmiş, Türkler geri çekilmişlerdir; ancak 1573 yazında 208 parça tekneden oluşan, Kılıç Ali ve Piyale Paşaların komutasındaki Osmanlı donanması Güney İtalya kıyılarında dolaşmış, ama düşman tekneleriyle kayda değer çatışmalara girmeden, Kasım'da İstanbul'a dönmüştür. 1573-1574 kışı Tunus'un rövanşının alınma hazırlıklarıyla geçirilmiştir. 15 Mayıs 1574'te 200 parçadan daha fazla tekne içeren Osmanlı donanması başkentten yeniden ayrılmış ve Temmuz başında Tunus kıyılarına varmıştır. Tunus birkaç gün içinde düşmüş, fakat La Goulette Sinan Paşa komutasındaki çıkartma birliklerinin saldırılarına direnmiştir. La Goulette 24 Ağustos'ta teslim olmuş ve Eylül'de de sonuncu direnme merkezlerinin işleri bitirilmiştir. İspanyollar Tunus'u ebediyyen terketmişler; Hafsi sultanlarının kaderi de aynı yönde oluştur. Osmanlılar bir askeri işgâl rejimi getirmişlerdir; donanma ise 30 Kasımda halkın büyük coşkusu içinde İstanbul'a dönmüştür. 4 Aralık 1574'te Avusturya'yla barış yenilenmiş ve aynı yılın 15 Aralığında padişah II. Selim ölmüştür. Selim ölürken İnebahtı felâketinin tüm izleri silinmiş durumdadır.

Acaba İnebahtı çarpışması Osmanlılar için gerçekten, Batılıların o sıralarda düşündükleri kadar büyük bir bozgun olmuş mudur? Yalnızca Osmanlı donanmasının yeniden inşaı, Tunus ve La Goulete'in yeniden fethi bile, İnebahtı'nın Osmanlılar için belki trajik, ama geçici bir olaydan ibaret olduğunu göstermektedir. Acaba daha uzun dönemde, bu çarpışmanın daha başka sonuçları olmamış mıdır?

İnebahtı çarpışmasının İstanbul'daki sonuçlarına ilişkin bu kısa çözümlemeden hangi sonuçlar çıkartılabilir? Herşeyden önce, bu olayın Osmanlılar için bir coşku döneminde bir uyarı oluşturduğu ve Osmanlıların da bunu hiç hafife almadıkları söylenebilir. Padişahın ve başlıca yöneticilerin tepkileri hızlı, net ve etkin olmuştur. Padişahın ve vezir-i azamın otoritelerinin hâlâ ağırlıklı olduğu, göreve getirilecek kişilerde bilgi ve becerinin arandığı bir

dönemde bulunulmaktadır; İnebahtı'yı kaybeden iki kişinin atanmaları yalnızca bir arıza olarak gözükmektedir. Bu otorite imparatorluğun tümünü kapsamakta. İstanbul'dan verilen emirler gecikmeden yerine getirilmektedir ve İnebahtı bozgununun haberi İmparatorluğun çeşitli noktalarına ulaştığında, zihinlerde hiçbir çalkalanma yaratmamış ve hiçbir ayaklanmaya yol açmamıştır, hatta hiçbir ciddi ayaklanma girişimi bile olmamıştır. Yalnızca Yunanistan'da ortaya çıkan kısa süreli bir olayı zikretmek mümkündür. Böylece, Osmanlı yönetiminin otoritesi açıkça ortadadır ve bu otorite bütünü itibariyle lehte olan ekonomik duruma dayanmaktadır.

Uzman kişileri bulmak kolay olmaktadır. O sıralarda İmparatorlukta dikkat çekici kişilerin varlığı nedeniyle, ne mutlu ki yetenekli insanlar bulunabilmektedir: Sokullu Mehmed Paşa, Kılıç Ali Paşa, Sinan Paşa, Piyale Paşa. Bunlar Osmanlı ordularının şan kazanmalarını sağlayan ve bu durumu sürdüren, birçok açılardan dikkat çekici olan kişilerdir. Durum kısmen bunların, özellikle de Kılıç Ali Paşa'nın sayesinde bu kadar çabuk düzeltilebilmiştir, ama asıl neden İmparatorluğun elde iyi tutuluyor olmasıdır. Yönetsel ve askeri hiyerarşinin çeşitli basamaklarında yer alan kişiler nitelikliye benzemektedir ve bunlar görev ve sorumluluklarının bilincine sahiptirler. Osmanlı İmparatorluğu henüz I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın egemen zihniyeti içinde yaşamaktadır. Ama bunların artık, büyük bir imparatorluğun son parıltıları olduğunu da farketmek gerekmektedir.

Kamu oyundan söz etmek gerekirdi. Heyhat, Osmanlı vakanüvisleri buna pek kulak asmamaktadırlar ve ben yabancı kaynakların incelenmesinden de bu konuda birşey elde edilebileceğini sanmıyorum. Ancak, eğer derin çalkantılar ayaklanmalar veya isyanlar olsaydı, vakanüvisler daha önceki olaylara ilişkin olarak yaptıkları gibi, bunlardan da söz ederlerdi. Yeniçeriler –ileri tarihlerde çok çalkantılı hale geleceklerdir– kıpırdanmışa benzememektedirler; İstanbul halkı da derin bir kaygıya düşmüş gibi gözükmemektedir. Zaten çarpışmayı izleyen haftalar sırasında, başkente yakın veya uzak sularda herhangi bir düşman teknesinin görülmemiş olması halkı rahatlatmış ve onun hükûmet yetkililerine güven tazelemesine yolaçmıştır.

1571-72 kışı –ve hatta daha sonraları– boyunca Kasımpaşa ter-

sanesinde sürdürülen faaliyet, kente yararlı bir ekonomik teşvik meydana getirmiştir: Üstelik donanmanın yeniden inşaına verilen önceliğe rağmen, Edirne'deki Selimiye Camii –genişliği, üslubu ve zenginliği açısından Osmanlı mimarisinin başyapıtlarında biri, her halükârda Mimar Sinan'ın başyapıtı–[33] gibi büyük inşaatlar ya sürdürülmüş, ya da yenilerine girişilmiştir; bunun yanı sıra tahkimatlar, minareler, iki medrese ve Ayasofya'nın dış duvarlarının içinde kalan bir padişah türbesi[34] yapılmış, Mekke ve Medine'deki kutsal binalar onartılmıştır[35]. Başkent ekâbiranı tarafından yaptırtılan çeşitli anıtları ise saymıyoruz. Bütün bunlar devlet maliyesinin en yüksek noktasında olması sayesinde mümkün olmuştur ve ordunun beslenmesi ile yeni bir donanma kurulmasının çok pahalıya mal olmasına rağmen, devlet bu darbeye dayanmıştır.

Fakat bu harcamaların uzun dönemde etkileri olmuştur. On yıl kadar sonra başlayan mali bunalımın kökenlerinin bir bölümünün 1570-1574'deki bu olaylar ve bu harcamaların içinde yer alması –Avrupa ve Amerika kökenli nedenlerdren bağımsız olarak– mümkündür. Yeni arşiv belgelerinin ve özellikle de Ömer Lütfü Barkan'ın bulup yayınladıklarına benzeyen mali ve ekonomik nitelikli belgelerin keşfinin ve incelenmesinin bu soruya bir cevap bulmasını temenni edelim.

33 Solakzade, s. 595.
34 Peçevi, s. 501.
35 Hammer, s. 174.

VII

BİR OSMANLI VAKANÜVİSİNİN GÖZÜNDEN İNEBAHTI DENİZ ÇARPIŞMASI

Bundan dört yüz yıl kadar önce, 7 Ekim 1571'de Osmanlı donanması, tarihinde ilk kez o kadar yankı yapan bir bozguna uğramıştır ki, bu olayın yankıları bugün bile duyulmaktadır.

Kutsal Liga gemileri tarafından kazanılan İnebahtı çarpışması Batılı tarihçiler, şairler, düşünürler, ilahiyatçılar vb. kalabalığı tarafından kutlanmıştır. Buna karşılık Osmanlı vakanüvisleri çarpışmayı başlangıcı cereyanı ve sonradan bıraktığı izlerin birkaçı itibariyle zikretmişler, ama konuyu fazla yaymamışlardır. İster Saadeddin Selaniki gibi o çağda yaşayanlar, isterse Peçevi, Solakzade veya Kâtip Çelebi gibi ilerideki tarihlerde yazanlar söz konusu olsun, hepsi de çarpışmanın koşullarını belli bir nesnellikle tasvir etmekte, ama genel olarak sonuç çıkartmaktan kaçınmaktadırlar. Nitekim İnebahtı Osmanlılar için, XV. yüzyıla kadar geri gidilmese bile, hiç değilse I. Selim'in 1514'deki İran seferinden, Kanuni Sultan Süleyman'ın kaydettiği başarılardan geçerek, II. Selim'in 1574'te Tunus ve La Goulette'i almasına kadar süren bir zaferler dizisinin içinde bir kaza olarak görülmektedir.

Kuşkusuz Osmanlılar örneğin 1565'teki Malta Seferi veya 1573'te Tunus'un kaybedilmesi gibi bazı küçük başarısızlıklara uğramışlardır; ama İnebahtı'yı izleyen yıllarda önemli başarılar elde edilmiştir. Macaristan'da kazanılan zaferlerden sonra Şubat 1568'de Avusturya'yla barış imzalanması, Temmuz 1568'de Polonya'yla barış tazelenmesi, 1567 ve Mart 1571 arasında Yemen ve Hicaz isyanlarının bastırılması, 1569'da Tunus'un geçici olarak

işgâli ve özellikle de 1570-71'de Kıbrıs'ın fethi. Böylece İnebahtı bozgununun şaşkınlık ve derin bir üzüntüyle karşılandığını kavramak mümkündür: bu yenilginin sorumlusu kapudan-ı derya Müezzinzade Ali Paşa --çarpışmalar sırasında ölmüştür– vakanüvisler tarafından, tedbirsizliği ve gururu nedeniyle ağır bir şekilde suçlanmaktadır. Fakat başta padişah ve vezir-i azam olmak üzere, imparatorluk yöneticilerinin hepsi bir durumdan sorumluydular, çünkü hayatında bir kayığa bile komuta etmemiş olan Müezzinzade'yi donanmanın komutasına onlar getirmişlerdir.

Bu hatayı tamir etmek üzere vezir-i azamın, kapudan-ı derya Uluç (barbar) Ali Paşa'nın (artık Kılıç Ali Paşa) yardımıyla Osmanlı donanmasının yeniden inşaı için tüm çabasını göstermeye başladığı açıklaması da görülmektedir. Nitekim Türkler 180-200 tekne kaybetmişler, ama bir tek kış boyunca, Kasımpaşa tersanesinde 130 ve diğer tersanelerde de buna yakın sayıda tekne inşa etmişlerdir. Kılıç Ali Paşa 1572 ilkbaharında 250 parça olduğu tahmin edilen yeni donanmayla Boğaz'da bir gösteri yapmıştır.

1572 ve 1573 yıllarında yeni Osmanlı donanması Koron'daki kısa bir buluşma hariç, Akdeniz'de düşmanla karşılaşmadan dolaşmış; 1574 yazında Tunus (İspanyollar burayı 1573'te geri almışlardır), daha sonra da La Goulette bu donanmanın sayesinde Osmanlıların eline geçmiştir. II. Selim 15 Aralık 1574'te öldüğünde, İnebahtı felâketi tamamen silinmiş durumdaydı.

♦ ♦ ♦

Osmanlıların bu çarpışmaya ilişkin anlatılanlarının içinden Kâtip Çelebi'ninkini (Hacı Kalfa, 1609-1658) seçtik. Bu anlatı hem yoğun ve kesin, hem de sonuç bölümü itibariyle ilginçtir.

♦ ♦ ♦

Sıngın Donanma Seferi. *Önceleri başkumandan Pertev Paşa ile kapudan Ali Paşa Kıbrıs'tan Rodos'a gelüp birkaç gün o çevrede dinlendiler. Düşman donanmasından eser ve haber belirmeyüp Girit Adası'na saldılar. Kıyılarını yağma edüp gezerken Cezayir Beylerbeyisi Uluç Ali Paşa da yirmi parça gemi ile gelüp onlara katıldı. Söz birliğiyle varup Kefalonya Adası'nı yağma edip*

yıktılar. Sonra Rumeli kıyısında Venedik kalelerinden Sobut ve Ülgün ve Bar adındaki hisarları aldılar. Nice zaman denizde gezüp kâfir donanmasından eser ve haber belirmedi. Kış mevsimi yaklaştığı için levent gemileri derya beyleri gemilerinde tımar erbabı az kalup birer bahane ile gitmişlerdi. Savşaçı ve kürekçi kısmının birazı dağılup askerin gerisi donanma gemileriyle İnebahtı limanına gelüp demir attılar. Orada yere-batası düşman gemilerinin mutlaka gelüp donanma-yı hümayunla karşılaşarak vuruşmalarının kesin olduğu haber alındı.

Kâfir Gemileri. *Yüz kadırga Venedik'ten ki her birinde yüz savaşçı vardı. On iki de Papadan, dört Marine'den, dört Malta'dan, otuz İspanya Anabolu'sundan, on da Ceneviz'den ki İspanya'ya bağlı olup başları olan Oğlan Kapudan dedikleri Anderya idi. On da Dukadan ki Florensiya ülkesinin dukası ve Ligorna hâkimidir. Dört te Kalavri'den, on iki Çicilye'den, dört Portakal'dan, on iki gönüllü gemileri, hepsi iki yüz parça çektirir, yirmi dokuz ve yirmi sekiz oturak, en aşağısı dörder oturaktır, yedi mavuna da Venedik'ten ki herbirinde üçer yüz savaşçı vardı. Ve yine iki kalyon Venedik'ten ki herbirinde biner cenkçi vardı. Ve yirmi barça da Venedik'ten, herbirinde yedişer yüz nefer konmuştu. Bu gemilerin serdarı Roma kapudanı Marko Anton ve İspanya kapudanı Cevan Osteryako, yani Avusturyalı Beşinci Karlos İmparatorun zinadan olma oğlu idi. Venedik kapudanı Sebastiyano Verniyo ki Venedik beylerindendi ve duka kapudanı ve Ceneviz kapudanı ve Tıranda adında gönüllü kapudan idi. Venedik gemilerinin azığa çok darlığı olup İspanya gemileri biraz çürümüş peksimet vermişti. O da bulunmuyordu. Bunlar Mesine'de toplanup çıktılar ve on yedinci günde Holumuç önüne geldiler. Venedik'ten feryatçı vardıkça "daha sabredin, zebun olsunlar" deye avuturlardı. İspanya'dan savaşa gücü yeten yirmi bin kişi toplanıp Ceneviz'de gemilere girmişlerdi. Alaman'dan dokuz bin, Malta'dan ve Cicilye'den bir o kadar daha, hepsi yirmi beş bin, önceki ile kırk-elli bin kâfir defter olunmuştu.*

İslâm Askerinin Danışığı. *Serdar Pertev Paşa, kapudan Ali Paşa,Cezayir Beylerbeyisi Uluç Ali Paşa, Tarabulus Beylerbeyisi Cafer Paşa, Hayrettin Paşa-oğlu Hasan Paşa ve on beş sancak*

beyi ve başka askerin ileri gelenleri bir yere gelüp danışık eylediler. Uluç Ali Paşa savaşa rıza vermeyüp "donanmamız eksiktir, altı ay kadar denizde gezmekle gemiler bozgundur. Eskiden Körfez'den İnebahtı'ya dönüldükte, dönüştür, deye sipah ve yeniçeri, izinli, izinsiz dağılmışlardır. Boğaz Hisarlarından kâfir donanması içeri giremez, çıkılmak korkuludur" dedikte Pertev Paşa ona uydu. Kapudan Paşa, islâm gayreti, padişahın şerefi yok mudur? Her gemiden onar kişi eksik olmağla ne olur? deye ve, başkaları da yer yer karşı çıkup savaş yanlısı oldular. Ali Paşa "düşman üzerine yürümeği kararlaştırdığınıza göre, hiç olmazsa deniz tarafına gidelim" dedi. Kapudan Paşa "kıyı tutmak yeğdir" dedi. Bu yolda çok kavga olup Uluç Ali Paşa,"hani Hayrettin Paşa ile, Turgutça Paşa ile savaş görenler, niçin söylemezler? Bir gemiye top dokunduğu gibi batması ihtimalinden karaya dönse gerek, ötekilerin bozgununa yol açar" deyegördü ve olmadı. Gemilerden fanusları, ve büyük bayrakları ve flandıraları giderin" deye öğüt verdi. Kaputan Paşa alaya kalkışınca o da vazgeçti.

Bu kapudan, aslında yarar ve gayretli idi. Ama deniz savaşlarını görmeyüp korsanlık fennini bilmez tanınmış ve sert bir kimse idi ve kendisine gelen buyruklar da "elbette kâfirin donanması her nerde ise üzerine varup karşılaşasın, yoksa öfkeme uğrar, azar yersin" deye ferman olunduğundan bütün askeri kendi düşüncesine uydurup savaşa karar verdiler.

İslâm Gemilerinin Çıkışı ve Bozgun. *Adıgeçen kapudan büyük öfke ve böbürlenme ile dokuz yüz yetmiş dokuz cumadelûlâsının on yedinci pazar günü (7 Ekim 1571) kalkup Pertev Paşa sol kola ve Ali Paşa sağ kola, kendi ortaya girüp hepsi yüz seksen parça gemi ile alay bağladılar. İnebahtı Boğazından çıktılar, Mora'da Holumuç kıyısında, bu boğaza yakın bir burun vardı, o zamanda beri Kanlu-burun derler, kâfir donanması o burun ardında yaturdu. O yerde Ali Paşa, kapudana haber gönderüp kâfirlerin barça ve mavunası, kale ve metristir. İlkin önünden savulup sonra dönüp ya ardından, ya böğründen girelim, dedikte kapudan Paşa "ben padişahın donanmasına kaçtı namını komazam" deyüp yürüyüp karşı vardı. Hemen kâfirin elli parça gemisi seçilüp Kanluburundan taşra gelü; kalan gemileri burun ardında saklanup görünmezdi. İslâm gemileri o elli gemiye çatup tamam ellisini*

söyündürmekle uğraşırken öteki gemileri burun ardından çıkup donanmayı çevirerek topa tuttular. Beri yandan da, durum gereği, bir yerde durup doplaşur iken kapudan Paşa hemen baştarda ile alaydan seçilüp önce bir gemiye çatarak söyündürmeye uğraşırken, kâfirler uç fenerlerinden bilerek üşündü ettiler. İki parça barça, baştardayı araya alup kapudanı şehit ettiler. İki oğlu ve içinde olanlar tutsak oldu. Pertev Paşa gemisini de topla vurup batırdılar. Kendisi denize düşüp yüzerken Hasan Paşa-oğlu Mahmut Bey rastgelüp kanca ile gemisine aldı. Baş gidince ayak kalmaz, öteki askere tam bozgun olup herkes başının kaygısına düştü. Uluç Ali Paşa, ne zamanki bu durumları gördü, eski korsandı, gemisine bir alamet koymayup deniz tarafına açılmıştı. Kapudan Paşa gemisinin girdaba düştüğünü görünce çektirirken Malta Kapudanı üzerine gelüp çatup aldı ve bu kapudanın kendi eliyle başını kesüp birkaç gemi daha söyündürdükten sonra kâfirler üstün geldiklerinden Cezayir gemileri birbirinin ardına düşüp savaşarak Moton tarafına doğru çektirüp gittiler. Askerin çoğu kâfirlerle savaşta şehit oldu. Savaş yeri olan Anatoloka, Mora kıyısına yakın topuklu sığ yer olduğundan on beş parça gemi oturup halkı suya döküldüler. Bunların birazı karaya çıkup kurtuldu. Kalanından kimisi alınup, kimi boğulup gitti. Ağrıboz Beyi Salih Paşa-zade tutsak olmuş iken Hasan Paşa gemisiyle kurtulup Pertev Paşa, Mahmut Bey gemisiyle Preveze'ye çıkarak karadan İnebahtı'ya geldi.

Şehitler. *Çorum Beyi Gülâbi, Kara-hisar-ı şarki Beyi Ahmet, Engürü Beyi Mimar-zade, Niğbolu Beyi Ahmet, İnebahtı Beyi Firdevs, Sakız Beyi Abdülcebbar, Midilli Beyi Hızır, Sığacık Beyi Karabatak, Biga Beyi Ali, Mısır İskenderiyesi Beyi Şolok ve bir bey daha, hepsi onbir sancak beyi ve tersane emini ve kethudası, kapudanlardan Dumdum Memi ve Ali Müslüman ve başkaları ve bu sancakların sipahileri hepsi şehit olup az kimse kurtuldu. Kâfir hepsi altmış parça kadırga alup halatını ve gereçlerini Venedik Cebehanesine kodu.*

Kıssadan Hisse *budur ki düşmanın durumunu serdarlar yoklayup iyice anlayup bildikten sonra, eğer karşı koymağa gücü yetse bile, barış mümkün iken savaşa kalkışılmaya. Kalkışılırsa iyice*

araştırılup kanun üzre savaş ola. Serdar olanlar kendileri savaşa başlamayalar, yerinde durup öteki askeri gereğine göre kullanalar. Ve bozgun olup umut kesildikte ister-istemez bir tarafa çıkmakda hünerdir. Bütün askerin kırılmasından bir serdarın alınması zararı artuktur. Hele deniz savaşlarını kara savaşına benzetmeyeler, savaş kanunlarını tarihlerde ve hükemâ kitaplarında göreler.

VIII

XVII. VE XVIII. YÜZYILLARDA VENEDİK DENİZCİLİĞİ VE DOĞU AKDENİZ'DEKİ RAKİPLERİ

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki en büyük güç olduğunun inkâr edilebilir bir konu olduğunu sanmıyorum. I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihleri bu imparatorluğu yalnızca büyük bir siyasal güç haline getirmekle kalmamış, aynı zamanda büyük bir ekonomik güç haline de getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginliği Akdeniz devletlerinin ve özellikle de Venediğin Ümit Burnu yolunun kullanılmasının ilk etkilerini hissetmelerini engellemektedir; ve bu durum XVI. yüzyılın büyük bölümünde geçerliğini sürdürecektir.

XVII. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu hâlâ Eski Dünya'nın bir numaralı siyasal ve askeri gücüdür. Doğu Avrupa'nın tümüne, bütün Yakın Doğu'ya ve Akdeniz'in Cezayir'den Suriye kıyılarına kadar olan kesimine –Girit ve İyon adaları hariç– egemendir. Batı'da büyük bir heyecan yaratan İnebahtı savaşının hiçbir kalıcı sonucu olmamıştır; nitekim donanmalarını yeniden inşa eden Türkler, bu yenilgiden üç yıl sonra Tunus'u İmparatorluklarına katarak, Akdeniz'deki egemenliklerini tamamlamışlardır. Doğu'da İran şahlığı Gürcistan ve Tebriz'i Osmanlılara bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde, ona hâlâ dış başarılar getiren siyasal bir dinamizm içindedir.

Ancak içeride ilk zayıflık belirtileri ortaya çıkmaya başlamışlar. Küçük Asya ile Suriye eyaletlerinde isyanlar patlamıştır; imparatorlukla tam eklemleşememiş olan Cezayir ve Tunus gibi eyaletler, güç kullanarak tartışılmaz özerklikler elde etmişlerdir.

Ekonomik alanda ise, yüzyıllardan beri Doğu Akdeniz ticareti-

nin büyük bölümünü ellerinde tutmakta olan İtalyan tüccar kentlerine yeni devletler eklenmiştir: Önce, 1535'te kapitülasyon alan (1569, 1581 ve 1604'te yenilenmiştir) ve Doğu Akdeniz'de birçok konsolosluk açan Fransa; sonra aynı ayrıcalıkları 1579 ve 1597'de elde eden ve 1581'de **Levant Company**'yi kuran İngilizler; son olarak da, ilk kapitülasyonlarını 1612'de elde eden Hollandalılar. İtalyan cumhuriyetlerine ilişkin olarak, Cenova büyük bir gerileme içindedir. Eski Ceneviz kenti Galata, artık Cenevizli unsurun azınlığa düştüğü kozmopolit bir bölge haline gelmiştir. Cumhuriyetin ticareti azalmaktadır ve XVII. yüzyıl süresince artık yalnızca para ticaretiyle –bu ticaret her zaman meşru yollardan yapılmamaktadır– ve İspanya ile Orta Akdeniz arasında bir aracılık rolüyle sınırlı hale gelmektedir.

Venedik daha güçlü konumdadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın prestijine indirdiği darbelere rağmen, XVII. yüzyılın başında Doğu Akdeniz'deki bir numaralı ticari güç hâlâ onlardadır. Venedik bütünü itibariyle Doğu'daki ticari avantajlarını herşeye rağmen korumuştur. Venedik ticareti Barbaroslu korsanlara rağmen hem Osmanlıya, hem de oradan gelen mallara yönelik ticaret konusunda, Doğu Akdeniz'de en büyük yeri tutmaya devam etmektedir ve Osmanlıların büyük kervan ticaretlerindeki yerini almaktadır. 1517'de **Cinque Savi alla Mercanzia** kurumunun kurulması, özellikle 1588'den itibaren **Cinque Savi**'nin gemiler ile taşınan mal sigortalanmasını da kendi görevleri arasına katmasından sonra olmak üzere, Cumhuriyetin deniz ticareti örgütlenmesinin iyileşmesine katkıda bulunmuştur. Bu kurumun ticari denizciliği denetlemesi artık adeta tam hale gelmiş ve bu denetim bir süre sonra Venedik'te oturan Osmanlı uyrukları ile Ermenileri de kapsar hale getirilmiştir.

XVII. YÜZYILDA DURUMDA MEYDANA GELEN DEĞİŞMELER

Siyasal düzlemde birçok önemli olguyu dikkate almak gerekmektedir:

— Bağdat ve Tebriz'in geri alınmaları ile Girit'in fethinin dışında, Osmanlı İmparatorluğu daha çok tersine dönüşlere uğramaktadır. Bu durum özellikle Weissemburg (1664) ve Karlofça

(1699) antlaşmalarıyla açığa çıkmaktadır. Osmanlı üstünlüğü kavramı artık ciddi bir şekilde tartışılır hale gelmiştir ve 1683'teki Viyana bozgununun derin yankıları olmuştur.

— Buna paralel olarak Avusturya'nın toparlanmasına tanık olunmaktadır. Bu devlet Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki basıncını artırmakta ve XVIII. yüzyılda somutlaşacak olan avantajlar elde etmeye başlamaktadır. Rusya XVII. yüzyılın sonunda henüz sınırlı, ama inkâr edilemez bir şekilde belirmektedir. Son olarak da Batılı güçlerle (Avusturya hariç) Türkler arasında çatışma çıkmamakta veya çok az çıkmaktadır.

— Osmanlı İmparatorluğunda iç bunalımlar artmakta ve ağırlaşmaktadır (isyanlar, mali bunalımlar, yönetim aygıtının çözülmesi). Bu durum padişahların yeteneksizlikleri, vezir-i azamların (Köprülüler hariç), yüksek memurların ve eyalet valilerinin yetersizlikleri ve tamahkârlıkları, haremin etkisi, kayırmacılık, Osmanlı ekonomisinin Batı veyasetine girmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Denizde maydana gelen bir olay ve bunun sonucu olarak 1638-1639'da ortaya çıkan birkaç yerel husumet dışında, San Marco Cumhuriyeti ile Babıali arasındaki barış 1645'e kadar kesintiye uğramamıştır. 1639'da kapitülasyolar yenilenmiş ve Venedik uyruklarıyla tekneleri Osmanlı sularında Cezayir korsanlarına karşı güvence almışlardır.

Venedik gerilemesinin başlamasına neden olan olay, 1645-1669 arasındaki 25 yıl boyunca Venediklilerle Türkleri karşı karşıya getiren uzun Girit savaşı olmuştur. Venediklilerin bu savaş sırasında Türklere hâlâ bazı zararlar verebileceklerini –örneğin Çanakkale boğazını ablukaya alarak– göstermelerine rağmen, onlara üste gelecek yeterlikte bir güce sahip değillerdir ve üstelik, Fransızların bazı yardımlarının dışında, Batı'dan hiçbir destek görmemişlerdir. Bu savaşın bedelini ağır ödemişler; Doğu Akdeniz'deki denizcilik faaliyetlerinin esas üssü olan Girit'i kaybetmekle kalmamışlar, asıl önemlisi Batılı rakiplerine Osmanlı İmparatorluğuyla olan mübadeleler konusunda serbest alan bırakmışlardır. Yakın Doğu'ya ve özellikle İstanbul'a yerleşmiş olan Venedikli tüccarlar, can ve mal varlıklarına yönelik tehdidin ortaya çıkmamasına rağmen, Venedik'le olan doğrudan ticaretlerini sürdüreme-

mişler; çoğu zaman, onlara inanılmaz güç koşullar dayatan Yahudilerin aracılığına başvurmak zorunda kalmışlardır. Öte yandan İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar (Türkiye ile Fransa arasında 1670'e kadar süren gerilim nedeniyle bu sonuncular daha düşük ölçektedir), Venedikli rakiplerini devre dışı bırakabilmek için durumdan azami derecede yararlanmanın yollarını aramışlardır.

Fiili durumda Osmanlı limanlarına artık San Marco bandıralı gemi uğramamakta, ama bu her tür Venedik mal ve ürün gelişinin kesildiği anlamına gelmemektedir. Bu ürünlerden bazılarının nitelikleri çok yüksektir ve ünleri çok fazladır; Türklerin her zaman talep ettikleri bu malların piyasadan kalkması olanaksızdır. Söz konusu malların başlıcaları olarak lüks kumaşlar, kâğıt, cam, ayna sayılabilir. Bu ürünler ya doğrudan Venedik'ten tarafsız gemilerle, ya yabancı bandıralı Venedik tekneleriyle, ya da bazı limalarda yapılan gemiden gemiye nakillerle dolaylı olarak gelmektedirler. Osmanlı korsanlarına yakalanmaktan kurtulmak için mallar İstanbul veya başka iskelelerdeki İngiliz veya Fransız tüccarlarına konsinye satılmaktadır. Her şeye rağmen mevcut durum Venedik cumhuriyetine büyük zararlar vermektedir.

1670'te imzalanan barış antlaşması Venedikli tüccarlara, Osmanlı imparatorluğunda ticaret yapma serbestisini yeniden sağlamış, İstanbul'a bir balyoz atanmış, konsoloslar iskelelerde ayrıcalıklarına yeniden kavuşmulardır. Giacomo Querini İstanbul'da Oniki Tüccar Meclisi'ni ve iki **"capi di piazza"** makamını yeniden oluşturmuştur. Ama bu faaliyetler memnuniyetsizliklere yol açmış; bunun üzerine 1673'te Fransızlar, sonra da 1674'te İngilizler ve Hollandalılar padişahtan gümrük vergilerini % 3 olarak ödeme hakkını elde etmişlerdir. Oysa Venedikliler % 5 ödemektedirler. Venedikliler tüm girişimlerine rağmen bu konuda eşit davranılmasını sağlayamamışlardır. Böylece Venedikli tüccar ve kaptanlar Fransız (veya İngiliz) tüccarların adı altında ticaret yapmaya başlamışlardır ki, bu durum **cottimo**'dan mahrum kalan balyozun veya konsolosların lehine değildir; üstelik bu vergiden yabancı meslekdaşları yararlanmaktadır. Türklerle Venedikliler arasında varılan barış bütün kara bulutları dağıtmamıştır. Özellikle Venedik denizciliği Cezayirli korsanların –teorik olarak padişahın uyruklarıdır– çıkardıkları güçlüklerden çok zarar görmektedir. Bu korsanlar Ad-

riyatik'te Dulcigno ve Castelnuovo limanlarında üslenmekte ve çoğu zaman da yerel yetkililerin suç ortaklığı sayesinde Venedik gemilerine saldırmakta, sonra gene buralarda kendilerine sığınak bulmaktadırlar. Babıali'nin korsanlara karşı çıkardığı, ama çoğu zaman pratik bir yararı olmayan emirnamelere rağmen, Adriyatik özellikle 1671'den itibaren güvensiz bir alan haline gelmiştir.

Fakat bu arada Osmanlıların giderek artan zayıflıklarının bilincinde olan Venedikliler, kaybettikleri alanı geri almanın çarelerini aramakta ve 1684'te Türklere karşı kurulan Kutsal Liga'ya girmenin bunu sağlayacağını düşünmektedirler. Fakat burada da savaş uzun sürmüş ve Venediklilerin Doğu'daki konumlarına çok ağır zararlar vermiştir. 1699'da imzalanan Karlofça antlaşması Venediğe ancak sınırlı avantajlar sağlamıştır. Bunların en başta geleni, Mora'yı elde etmesidir; bu kazanç ona hiç değilse Adriyatik'teki seyrüseferin güvenirliğini sağlama olanağını vermiştir. Ancak 15 yıllık savaş süresinde İstanbul'daki ve Osmanlı imparatorluğunun tümündeki Venedik ticareti öylesine bir yara almıştır ki, artık bir daha eski konumuna gelmesi mümkün olmamıştır. Zaten bir de üstelik Fransızlar bu alanda hissedilir gelişmeler kaydederek, Doğu ticaretinde birinci sıraya çıkmışlardır.

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Venedik ticaret ve gemiciliğinin gerilemesi yalnızca dış siyasal olaylardan değil, aynı zamanda daha uzak veya iç nedenlerden de kaynaklanmıştır.

Öncelikle, eskiden tamamen Yakın Doğu'dan geçen ve Venediğin talihine katkıda bulunan baharat ticaretinin büyük bölümünün yönünün Ümit Burnu yoluna döndüğünü ve Amsterdam'ı Avrupa'nın en büyük baharat antreposu haline getiren Hollandalıların eline geçtiğini kaydetmek gerekir. Bunun dışında, İngiliz, Hollandalı ve Fransız rakipler XVII. yüzyılda, geleneksel olarak Venedik'te imal edilmekte olan ve en başta da orta ve yüksek kaliteden kumaşlar gibi malları kendileri imal etmeye başlamışlardır. **"Londrine"** denilen kumaşlar öyle bir başarı sağlamıştır ki, Venedik **"pannine"**leri (tabii Venedik cumhuriyeti ile Türk İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin kopmasına veya en azından yavaşlamasına da kısmen bağlı olarak) çok büyük bir gerilemeye uğramıştır. İç nedenlere gelince, bunları Venedik mallarının pahalılığında, mal ve gemilerden alınan aşırı vergilerde, Venedikli

tüccarların abartılı bireyciliklerinde ve Doğu Akdeniz'e yönelik deniz yolculuklarında hiçbir koordinasyon ve plan bulunmamasında aramak gerekmektedir. Son olarak da, savaşlar Venediklilerin imparatorluk iskeleleriyle İstanbul arasında yaptıkları deniz kervan ticareti tamamen yok olarak, bu alana kendi çıkarları uğruna bazen ayıplanacak bir iştiyakla atılan Fransız gemilerinin eline geçmiştir.

Venedik, Alvise Molin, Giacomo Querini ve Giovanni Morosini gibi uzgörüşlü balyozların pek kulak asılmayan uyarılarına rağmen, siyasal ve ticari gücünü bir yüzyıllık süre içinde kaybetmiştir. Bu balyozlar özellikle, Venedik teknelerinin Venedik, İstanbul ve Doğu Akdeniz iskeleleri arasındaki rotasyonlarının örgütlenmesini önermekteydiler, çünkü Osmanlı başkentine çok fazla sayıda Venedik teknesi gelmektedir ki, bu Venedik ticaretine zarar vermektedir. Onların tahminlerine göre, ithal ve ihraç edilen malları taşımak üzere İstanbul'a yılda üç gemi gönderilmesi yeterli olacaktır (hatta Querini iki tanesinin yeteceğini düşünmektedir). Balyozlar ayrıca bir Venedik Doğu Akdeniz kumpanyasının kurulmasının arzuya şayan olduğunu düşünmektedirler. Bu konuda onlara kulak asan olmamıştır. Öte yandan balyozlar kaptanların sahtekârlıklarına, kötü kaliteli ürün çıkartan imalatçılara karşı cezai önlem uygulanmasını önermişlerdir. Bu durum Venediklilerin belli bir gevşeklik zihniyeti içinde olduklarına tanıklık etmektedir; oysa XVI. yüzyılda böylesine bir zihniyetle karşılaşılmamaktaydı –veya çok azdı–. 1670'ten sonra Doğu'ya yönelik konvoy sistemi düşünülmüş, sonra da uygulamaya konulmuştur; fakat Venedikli tüccarların bireyciliği yüzünden çabucak başarısız olmuştur.

Bu arada İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar kendi çıkarları doğrultusunda ellerinden geleni yapmışlardır; XVII. yüzyılda büyük gelişmeler gösteren endüstrileri kendi evlerinde kurmakla kalmamışlar, aynı zamanda onları dışa doğru yayılmaya iten bir ekonomik dinamizm göstermişlerdir. Bunun dışında, Osmanlı imparatorluğunun içinde kapitülasyonlardan yararlanmaktadırlar; bu onların faaliyetlerini teşvik etmekte ve İstanbul'da olduğu kadar başlıca iskelelerde de ticari kolonilerin gelişmesine yol açmaktadır. Görevlilerin yasa dışı hareketlerine maruz kalmalarına rağmen, Batılı tüccarlar Doğu Akdeniz'deki uluslararası mübadelelerin içinde öncelikli konuma gelmekte gecikmemişler ve bu alanda Cene-

vizliler ile Venediklilerin yerini almışlardır. Batılıların bu yerleşmeleri, hepsi için düzenli ve sürekli bir biçimde olmamıştır. Örneğin XVII. yüzyılın başında en iyi konumda olan Fransızlar, yaklaşık 1625-1675 arasında bir geri çekilme safhası yaşamışlardır. İngilizler ve Hollandalılar bunun tersine, yüzyılın ortasında ticaretlerini en yüksek düzeye çıkartmışlardır. İngilizler İstanbul'da, Hollandalılar İzmir'de özellikle faaldirler. Girit savaşı sırasında bu iki ulus da Venediğin yerine geçmeye uğraşmış ve bunu hemen hemen başarmıştır. Üstelik Fransızlar Venediklileri bazen açık, bazen de üstü kapalı bir şekilde desteklediklerı için Osmanlılar onlara iyi bir gözle bakmamakta ve bu ülke elçileri büyük sıkıntılara maruz kalmaktadır; bu da İngilizlerin ve Hollandalıların işini kolaylaştırmıştır.

Buna karşılık, Fransız siyaseti 1692'den itibaren –daha 1670'ten itibaren zaten değişmektedir– açıkça Osmanlı yanlısı haline gelmiş ve İstanbul, Halep, İzmir ve Kıbrıs'taki ticari faaliyetleri teşvik etmiştir. İngilizler, Hollandalılar, sonra da Fransızlar tüccarların faaliyetlerini eşgüdümleyen kumpanyalar kurarak Doğu ticaretlerini düzene sokmuşlardır. Cezayir veya rakip ülkelere mensup korsanları devreye sokmuşlardır. Son olarak da –ve bu özellikle Fransızlar için geçerlidir– her hükûmet kendi yurttaşlarını korumak ve bunların faaliyetlerini teşvik etmek üzere etkin bir şekilde donanmıştır. Elçiler ve konsoloslar artık tüccarlara değil de, doğrudan Paris'e bağımlı hale gelmişler; Fransa'da kurulan imalathaneler üretimlerini Doğu'nun talebine uyarlamaya çalışmışlardır; Paris hükûmeti ile Marsilya Ticaret Odası arasında varılan anlaşma çatışma kaynaklarını yok etmiş; son olarak da Guillerargues, Girardin ve Chataeuneuf gibi elçilerin bilgelik ve becerileri Fransız tüccarların Osmanlı topraklarına yerleşen yabancı tüccarlar arasında birinci sıraya çıkmalarına yardımcı olmuştur. Akdeniz havzasında, Cezayir'den Suriye'ye kadar olan alanda Fransız kervanı bütün limanlarda mevcuttur ve bütün rakiplerine üste gelmektedir. Fakat bireycilik zihniyeti Fransızların uzağında değildir ve bazen başarıyı tehlikeye sokmaktadır. Konvoy sistemi oldukça çabuk terkedilmiştir, çünkü tüccarların ve kaptanların omuzuna binen yükümlülükler getirmektedir.

Fransız genişlemesi XVII. yüzyılın sonuna doğru Selanik'te bir konsolosluğun kurulması ve bu kente tüccarların yerleşmesiyle

vurgulu hale gelmiştir. Bunlar Balkan ticaretinin bir bölümünü, Venediklilerin aleyhine olmak üzere kendi ellerine geçimektedirler, çünkü Cumhuriyet o sıralarda Türklerle savaş halindedir. Kısaca söylemek gerekirse, Fransız ticareti ve denizciliği 1685'lerden itibaren Doğu ve Orta Akdeniz'de üstünlüğü eline geçirmiştir.

İngilizlere gelince, Cromwell isyanının ve bu olayın devamının yol açtığı bazı iç güçlüklere, Fransızlar ve Hollandalılarla savaş halinde olunmasına ve 1649-1661 arasında İstanbul'daki kolonilerindeki çatışmalara rağmen, yüzyılın başından beri önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. İngilizler Akdeniz'de destek bulmayı ve olanlarını sürdürmeyi, kendilerine Balearlar, Livorno, Modon gibi üsler ve uğrak yerleri edinmeyi bilmişlerdir. Özellikle Livorno esas uğrakları olmuştur. Nitekim bu kent yüzyılın ortasından itibaren Akdeniz ticareti ve denizciliğinde önemli bir yer kazanmıştır. Bir yandan İstanbul'daki ve Osmanlı imparatroluğunun diğer yerlerindeki dindaşlarıyla, diğer yandan da Batı Akdeniz limanlarındaki tüccarlarla ilişki halinde olan çok sayıda Yahudi bu kente yerleşmiştir. Livorno Venediğin yerini almayı hedeflemektedir, ama özellikle Marsilya'nın rekabeti nedeniyle, buna ancak kısmen ulaşabilmektedir.

Augsburg ligası savaşı İngiliz atılımını durdurmuştur. Şimdi **Levant Company**'nin karşısında **Compagnie du Commerce de la Méditerranée** vardır ve Fransız savaş gemileri İngiliz ticari teknelerine büyük zararlar vermekte, onlar da konvoy halinde dolaşmak zorunda kalmaktadırlar. Hatta elde savaş gemisi olmadığında bu konvoy seferleri iptal edilmektedir.

Yüzyılın sonunda Hollandalılar, müttefikleri olan İngilizlerin konvoylarından yararlanmaktadırlar; ama İstanbul'daki Hollanda ticareti hemen hemen kurumuştur ve yalnızca İzmir'de tutunmaktadır. Bunun anlamı, Hollanda denizciliğinin o sıralarda çok sınırlı olduğudur.

Böylece XVII. yüzyılın sonunda Venedikliler çok açık bir şekilde gerilemekte; Hollandalıların ve İngilizlerin ticaret hacmi düşmekte; buna karşılık Fransızlar Doğu'da büyük bir gelişme kaydetmektedirler. Bu, Fransızlar tarafından yapılan ticaretin diğer uluslarınkinde meydana gelen azalmayı telâfi ettiği anlamına gelmemelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik hayatının da bir

bunalım değilse bile, en azından inkârı mümkün olmayan bir daralma içinde olduğu olgusunu hesaba katmak gerekir. Öte yandan Fransız kaptanlar deniz kervancılığının büyücek bir bölümünü gerçekleştiriyorlarsa da Rumlar işin dışında kalmamakta ve Türk sularında, hatta örneğin Adriyatik'te olmak üzere daha uzaklarda bile kendi hesaplarına faal bir şekilde çalışmaktadırlar. Nihayet, İngilizler ve Hollandalılar Doğu'da gerileme halindelerse, bunun nedeni dünyanın başka bölgelerine açılmalarıdır: Amerika, Hind Okyanusu, Doğu Asya. Böylece ticari ve denizcilik faaliyetlerinin büyük bölümünü buralara yöneltmektedirler.

Fakat bu dönemde büyük ticari akımlar henüz Akdeniz yolunu terketmemişlerdir; bu yola geleneksel bağlılıklarını sürdürenler vardır. Ancak burada yapılan ticaret artık çok büyük bir uluslararası ticaret değildir: Hindlerden gelen malların büyücek bir bölümü artık Ümit Burnu yolundan geçmektedir. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki limanlarına hâlâ baharat ve diğer Doğu ürünleri gelmektedir, ama dönüş yükleri için bu limanlara gelen Avrupa gemilerinin esas yüklemelerini bunlar oluşturmamaktadır. Artık Küçük Asya'nın, Suriye'nin, hatta Batılılara kapalı tutulmaya devam eden en büyük ihraç limanının İstanbul olduğu Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin hammaddelerini almaktadırlar.

Yüzyıl sona ererken ortaya yeni rakipler çıkmıştır. Bunların yeri henüz mütevazi, ama tutkuları büyüktür ve bunlar kendilerini özellikle XVIII. yüzyılda göstereceklerdir: söz konusu olanlar Ruslar ve Avusturyalılardır. Avusturyalılar 1665'te, özellikle Tuna yoluyla yaptıkları ticaretlerine serbesti sağlayan bir ferman elde etmişlerdir; hatta bir Doğu Akdeniz kumpanyası bile kurulmuş, ama Kutsal Liga savaşı bu ticaret akımını durdurmuştur. Toparlanma ancak Karlofça anlaşmasının imzalanmasından, daha doğrusu Pasarofça antlaşmasından (1719) sonra gerçekleşecektir. Avusturyalılar bu sonuncu antlaşma ile diğer yabancı devletlerinkilere benzeyen avantajlar ve özellikle de kapitülasyonlar elde etmişlerdir. Ruslar arada sırada ortaya çıkmışlarsa da, Karadeniz'de bile henüz tehlikeli rakipler haline gelememişlerdir. Karadeniz ticareti ve denizciliği Doğu kervanları üzerindeki İranlı ve Ermeni tekeline dayanan Türkler ve Rumların elindedir. Bu ticaretin tümü Batılıların dışındadır ve XIX. yüzyıla kadar böyle kalacaktır.

Bir olgu tartışılamaz niteliktedir: deniz ticaretinin kara ticaretine üstünlüğü. Ege denizi hâlâ dünyanın en çok yelken basılan, kürek çekilen denizlerinden biridir. Mora, Griit, Ege adaları, İzmir bu denizin en sık ziyaret edilen noktalardır ve Doğu Akdeniz iskeleleri, Ege'de faaliyetleri açısından çok uygun bir alan bulan Cezayirli ve diğer korsanların varlığına rağmen, Cezayirli ve Türk-Rum korsanların birikme yerlerinden biridir, bunlar yerel yetkililerin çıkar karşılığında sağladıkları korumadan yararlanmakta ve Venediklilere ciddi zararlar vermektedirler. Bunun sonucunda onlar da Kuzey Afrika ocaklarıyla anlaşarak, saldırmazlık paktları ve antlaşmalar yapmanın çarelerini aramaktadırlar (örneğin 1678'de Tunus'la imzalananları gibi). Ama bunlar pek verimli sonuçlar vermemişlerdir.

Türk üstünlüğünün ortadan kalkmasını ve Batılı ulusların Osmanlı İmparatorluğunda yalnızca ekonomik alanda değil, aynı zamanda syasal alanda da eylem olanaklarının bulunduğunun bilincine varmalarını, bana göre XVII. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirmek gerekmektedir.

XVIII. YÜZYIL ESNASINDA DURUM

XVIII. yüzyılda Türklerin siyasal düzlemdeki gerilemesine karşılık, Avusturyalıların ilerlemesine ve Rusların uluslararası siyasete girişine tanık olunmaktadır. Ekonomik hayata ve denizciliğe ilişkin olarak, Fransız üstünlüğünün teyid edildiğini, Venediklilerin gerileme değilse bile duraklama içinde olduklarını, Avusturyalıların ilerlemesini ve İskandinavların ortaya çıkışlarını işaret etmek gerekir.

Anlamlı siyasal olaylar arasında, Türklerin 1715'te Venediklilere karşı giriştikleri savaşı zikretmek gerekir. Bu savaşın sonunda Venedik Mora'yı Osmanlılara terketmek zorunda kalmıştır; Cumhuriyet artık bu bölgede, üzerindeki egemenliği Pasarofça ile teyid edilen Cerigo adasından başka birşeye sahip değildir; fakat hiç değilse Osmanlı İmparatorluğundaki ticari faaliyetlerinden doğan vergiler konusunda İngilizler ve Fransızlarla eşit düzeye gelmeyi sağlayabilmiştir.

1724'te Viyana da, İstanbul ve Kuzey Afrika devletleri arasında yapılan müzakerelerden sonra Avusturyalılar Tunus ve Trab-

lus'ta konsolosluk açabilmişler ve 1727'de de Cezayir'de bir tane daha kurmuşlardır. Ancak Avusturyalılar bu sıralarda henüz ulusal bir donanmaya sahip değillerdir ve yalnızca Napolili veya Sicilyalı korsanlar ile bu kentlere ait teknelerden yararlanabilmektedirler. Fakat denizciliklerini ve ticaretlerini geliştirebilmek için faal şekilde çalışmakta ve Trieste'yi Venediğin başarılı rakibi halin getirmeye uğraşmaktadırlar. Bu limana büyük serbestiler tanınmış ve 1719'da Trieste, İstanbul ve Selanik'te üsleri olan bir Avusturya Doğu Akdeniz kumpanyasını iflasa sürüklemiştir. Maria-Theresa 1754'te yeni bir Doğu Akdeniz kumpanyası kurmuş ve Trieste, Avusturya ticaret filosunun örgütlenmesi ve Türklerin Avusturya gemilerine 1785'ten itibaren Osmanlı sularında avantajlar tanımaları sayesinde, yeniden bir atılım sürecine girmiştir.

Venedik, balyoz Simon Conterini'nin gayretleri sayesinde 1733'te, Osmanlılarla olan barış antlaşmasının daimi hale getirilmesini sağlamıştır. Gerçekten de, yüzyılın sonuna kadar Türklerle Venedikliler arasında savaş olmamıştır. Cumhuriyet öte yandan Napoli Bourbonlarıyla anlaşmaya çalışmıştır, ama onların gemilere ağır giriş ve çıkış vergileri koymaya zorlayan maliye politikası trafiğin Trieste'ye veya başta 1752'de serbest bir liman kurulmuş olan Ancona olmak üzere, Papalık devleti limanlarına kaymasına yol açmıştır.

Ancak Venedik Doğu'da gene de ihmal edilemeyecek bir trafik hacmine sahiptir ve İstanbul'da her zaman revatça olan lüks ürünlerin imalat ve ihracatındaki üstülüğünü tamamen kaybetmemiştir. Venedik ticareti giderek İstanbul'la sınırlı hale gelmektedir, çünkü Cumhuriyet Selanik, İzmir, Halep, Kıbrıs ve İskenderiye'de düşük bir ticaret hacmine sahiptir. Kervan ticareti Venediklilerin elinden adeta tamamen kaçmakta, Raguzalıların özellikle iki ülke arasındaki savaş dönemlerinde olmak üzere, bu alandaki faaliyetini arttırması buna tuz biber ekmektedir.

Cenova, 1744'te kapitülasyon elde etmiş olan İki Sicilya krallığıyla anlaşma halinde çalışmakta ve özellikle Selanik'te büyük bir trafik yürütmektedir; buna karşılık Doğu İskelelerindeki tüm etkisini kaybetmiştir.

Livorno'ya gelince, burası çok ziyaret edilen bir uğrak ve transit limanı olmayı sürdürmektedir. Bu liman Akdeniz iskelelerinde-

ki Yahudi tüccarlarının ve şimdi Orta, hatta Batı Akdeniz'de ortaya çıkan Ermeni tüccarlarının menzilidir. Livorno, Selanik, İstanbul, İzmir, İskenderiye arasındaki temaslar çok sıkıdır. Bu sıkılık, padişahın uzun pazarlıklardan sonra, 1747 Kasımında Toskana büyük dükünün uyruklarına ticaret serbestisi tanımasından sonra daha da artmıştır. Serbestiden en başta Livornolular yararlanmaktadır. Sayıları azalmakla birlikte, limana gelmeye gene de devam eden İngilizlerin yanı sıra, 1747'de kapitülasyon elde etmiş olan Hansalılar ile, özellikle Berberistan'la ticaret yapan ve fırsat çıktığında Doğu Akdeniz'e kadar ilerlemeyi de ihmal etmeyen İskandinavlar da –İsveçliler ve Danimarkalılar– artık Livorno'ya yanaşmaktadırlar.

Ruslar ise henüz Akdeniz'e inmemişlerdir. 1770'deki ünlü deniz harekâtları bilinmektedir. Fakat Küçük Kaynarca antlaşmasına kadar, hiçbir zaman kendileri deniz ticareti yapmamışlar, bu işte onların bayrağını taşıyan Rumlardan yararlanmışlardır. Zaten bu Rumlar kendi denizciliklerini geliştirmek üzere faal bir şekilde çalışmaktadırlar. Dönemine ve koşullara göre İngiliz, Rus, Venedikli, Fransız, hatta Osmanlı bandırasına girerek, Doğu ve Orta Akdeniz'de hacmi giderek artan bir trafiğe sahip olmaktadırlar; böylece servet edinmekte, bu da onların kendilerini Türklere nazaran giderek daha az bağımlı hissetmelerine yol açmaktadır. Özerkliklerini, sonra da bağımsızlıklarını talep edecekleri günler uzak değildir.

Sonuç olarak, XVIII. yüzyılda Akdeniz'in Türk kesimindeki denizcilik önceki dönemlerdekinden çok daha fazla uluslararası hale gelmiştir. Kuşkusuz eski devletler geleneğe ve alışkanlığa dayanan bir üstünlüğü sürdürmüşlerdir, ama bu üstünlük, faaliyetleri ihmal edilebilir olmanın uzağında kalan yeni ulusların saldırısına uğramaktadır. Bütün bunlar, Karadeniz'i ancak 1774'e kadar kapalı tutabilen Türklerin zararına olmuştur. Bu tarihten sonra Karadeniz biraz açılmışa benzemektedir ve Güney Rusya–Kırım–Marsilya bağlantısının kurulma çabalarının yanısıra, 1786'da Venedik ile Rusya'nın ele gelir sonuçlar vermeyen yakınlaşma gayretlerine tanık olunmaktadır. 1789-91 Türk-Rus savaşı Karadeniz'deki ticareti durdurmuştur; ancak Sviçav (1791) ve Yaş (1792) antlaşmalarından sonra ve küçük ölçekte olmak üzere toparlanabilecektir.

Sonuç olarak, XVIII. yüzyılda XVII. yüzyıldakinden daha geniş ölçekte olmak üzere, Batı'nın Osmanlı sularındaki denizcilik ve deniz ticaretine el koyduğu; bunun Cezayirli ve Rum-Türk korsanların temizlenmesiyle daha da vurgulu hale geldiği; Osmanlıların "ulusal" bir deniz ticaretini örgütlemedeki yeteneksizliklerinin sürekli bir durum olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sonuncu olgu çok vahimdir, çünkü Avrupa devletleri Doğu'da tamamen siyasal bir rol oynamaya işte bu ekonomik güçleri sayesinde ulaşmaktadırlar. XIX.yüzyılın çatışmaları –Doğu sorunu, Kırım savaşı, Lübnan sorunu vs.- doğrudan bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Venediğin mirasının büyük bölümüne ise Fransa konmuştur. Ama hatırlatalım ki, bu onun başlıca rakipleri olan İngiltere ve Hollanda'nın ilgilerini dünyanın başka bölgelerine yöneltmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kanada ile Hind'de devre dışı bırakılan Fransa, XVII. yüzyılda hem hükûmet, hem de Marsilyalılar tarafından izlenen siyaset sayesinde telâfi olanağını Akdeniz'de gerçekleştirmek üzere elinden gelen herşeyi yapmıştır. Marsilyalılar Akdeniz'in her yerine yerleşmeyi başarmışlar, gerektiğinde Tunuslu veya Cezayirli gibi yerel rakipleri yok etmişler, bunların ticari filo kurma gayretlerini engellemişlerdir. Akdeniz'de ancak sağlam bir şekilde örgütlenmiş kumpanyalar aykata kalabilirdi, çünkü tüccarlar etkin ilişkiler ağına sahiplerdi, ama uygulamada tekel olan sınırlı bir kıyı denizciliğiyle yetinmek zorundaydılar. Bu ilişkilerin dışında kalanlar ancak fırsat çıktığında ticaret yapabiliyor, ya da Venedikliler gibi geleneksel, ama sınırlı bir trafiği sürdürüyorlardı.

XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın bütününün siyasal ve ekonomik dönüşümleri, büyük güçler arasında Akdeniz'de süren mücadelenin tek kaybedeninin Osmanlı İmparatorluğu olduğunu tartışmasız bir şekilde vurgulayacaktır.

IX
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE XVI.-XVII. YÜZYILLARDAKİ ASYA TİCARETİ

Osmanlı İmparatorluğu tarihi zirvesindeyken, yani XVI. ve XVII. yüzyıllarda, esas olarak Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya yönelik olarak gözükmektedir. Batılılarla olan savaşlar, diplomatik ilişkiler, ticari ilişkiler, o çağda yazılan anlatı, vekayiname ve hatta tarih kitaplarında en büyük yeri tutmaktadırlar. Bu, tarihi ancak Avrupa'nın işlevinde kavrayabilen şarkiyatçıların çok bağlı oldukları bir gelenektir.

Osmanlı Devletinin XVI. yüzyılda, I. Selim ile Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatları döneminde Yakın Doğu'nun Arap ülkelerini –Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Arabistan– kendine katarak zenginleştiğini unutmak mümkün değildir.

Bu ülkelerin, özellikle de Mısır ve Irak'ın fethi Osmanlı zihniyetindeki birçok kaygının karşılığı olmaktaydı. Önce siyasal kaygılar, çünkü bu fetihler padişahlara Emevi ve Abbasi halifelerinin fiili ardılı olma olanağını veriyordu. Bunun dışında, Osmanlıların XVI. yüzyılın başından beri çatışma halinde oldukları Safeviler tarafından temsil edilen İran şiiliğinin karşısında, muzaffer sünniliğin üstünlüğünü kanıtlıyordu. I. Selim 1514'te Çaldıran'da Safevi ordularını ezmiş ve Tebriz'i alarak Azerbaycan yolunu açmıştı. 1534'te Bağdat'ın ve arkasında ve 1535'te (ve 1546'da tekrar) Basra'nın fethedilmesi Irak'ı Kanuni Sultan Süleyman'ın egemenliğine sokmuştu.

Demek ki Osmanlılar 1546'da bir yandan Akdeniz'in müslüman kesiminin tüm limanlarına (Fas'takiler hariç), diğer yandan da Kızıldeniz veya İran körfezinin mahreci olan limanlara egemen duruma gelmişlerdir. Nihayet Karadeniz'i ve Kuzey İran'dan gelen kervan yollarını denetim altında tutmaktadırlar. Bizans İmpara-

torluğu'nun VII. yüzyıldaki gerilemesinden beri bir devlet ilk kez tek başına Hind Okyanusu ve Akdeniz yollarının tümünü birden denetim altında tutmaktadır.

Sultan Süleyman'ın aynı sıralarda dikkatini Hind Okyanusu'na yönelttiğini de kaydetmek gerekir. Bazı kaynaklara göre padişah 1531'de Mısır valisine, Hind seferi için bir donanma inşa ettirmesi emrini vermiştir. Kanuni Sultan Süleyman 1536'da Edirne'deyken, Moğol sultanı Hümâyun Şahın ve Portekizlilerin saldırısına uğrayan Gucerat sultanı Bahadır'ın bir elçisini kabul etmiştir. Bahadır 1535'te Hümâyun Şaha karşı Portekizlilerin desteğini talep etmiş ve Amiral Nuno da Cunha da, Goa'dan getirdiği donanmasıyla Diu'ya gelmiş ve Bahadır'ı Kambaya tahtına yeniden çıkartmıştır. Fakat ertesi yıl Bahadır'la Portekizlilerin arası açılmış, Nuno da Cunha Diu'ya tekrar gelmiş ve Bahadır öldürülmüştür (1537). Sultan hazinesini daha önceden Mekke'ye göndermiştir ve Bahadır'ın katledilmesinden sonra Kanuni Sultan Süleyman bu hazineyi İstanbul'a getirtmiştir.

Kanuni Sultan Süleyan'dan yardım istenmesinin, Portekiz kaynaklarının Cojeçafar (Koca Sefer) olarak adlandırdıkları bir İtayan dönmesi olan ve Bahadır'a danışmanlık yapan birinin önerileriyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Bu dönme Diu katliamından kurtulabilmiş ve yeni Kambaya sultanının yanına sığınmıştır. Diu'daki Portekizlilere karşı bir sefer düzenlemiştir. İşte Osmanlı müdahalesi bu olayın içinde yer almaktadır. Hadım Süleyman Paşa komutasındaki Türk donanması Kızıldeniz'den gelerek, 27 Ağustos 1538'de Diu karşısında belirmiş ve Süleyman Paşa Diu'yu ablukaya almış, fakat 20 gün sonra demir alarak Mısır'a dönmüştür. Bu geri çekilme konusunda hiçbir tatmin edici açıklama getirilmemiştir.

1546'da Diu ikinci kez kuşatılmıştır, ama Osmanlılar burada büyük bir rol oynamışa benzememektedirler.

Demek ki Osmanlıların Gucerat'a olan bu müdahalleri çok sınırlı kalmış, Osmanlıların Aden'e daha sıkı bir şekilde el koymalarında başka bir olumlu sonuç doğurmamıştır.

Osmanlıların Yakın ve Orta Doğu'daki bu yayılmalarını yalnızca siyasal (ve dinsel) amaçlarla açıklamak mümkün müdür? Bu yayılmanın, fethin zaten otomatik olarak getireceği ekonomik he-

defleri yok mudur? Siyasal ve ekonomik genişleme kısmen, XV. yüzyılın sonunda meydana gelen büyük keşiflerin, özellikle de Ümit Burnu yolunun kullanılmasının yol açtığı alt üst oluşlardan kaynaklanmış değil midir?

Ben kişisel olarak, XVI. yüzyılın büyük bir bölümü için bu Ümit Burnu yolunun fiili durumda eski Hind Okyanusu, İran Körfezi ve Kızıldeniz yollarını alt üst edecek kadar bir öneme sahip olduğuna inanmıyorum. Bunun devamında, Osmanlı sultanları bana fetih girişimlerinde müslüman veya Akdeniz dünyasının dışındaki unsurları kaale almışlarmış gibi gözükmemektedir. Onlar öncelikle geleneksel İslam dünyasının yegâne önderleri olmayı; önce siyasal sonra dinsel önder olmayı ve nihayet İran körfezi veya Kızıldeniz'den Akdeniz'e yönelik kara geçitlerinin efendileri haline gelerek, Asya ile Avrupa arasındaki ticaretin anahtarlarını ellerinde tutmanın yollarını aramışlardır.

Şimdi, Osmanlıların bir yandan ekonomik bir genişlemenin vazgeçilmez koşullarını biraraya getirip getirmediklerini, başka terimlerle söylersek, uluslararası düzlemde ticari geleneklere sahip olup olmadıklarını ve öte yandan da fetihlerin onlara sağladığı avantajlardan yararlanmasını bilip bilmediklerini incelemeye çalışalım.

Önce birinci noktayı ele alalım. Bu konuda bir geriye dönüş yapmak gerekmektedir. Osmanlı ihtişamını önceleyen yıllarda Türkler ticari düzlemde Yakın ve Uzak Doğu ülkeleri arasında yalnızca bir aracı rolü, esas olarak da Orta Asya'da kervancı rolü oynamışa benzemektedirler. Bu rolün dışında büyük Asya ticaretinin ve özel olarak da ipek ticaretinin ne kaynaklarını, ne de mahreçlerini ele geçirmişlerdir.

Daha sonra, Selçuklular döneminde Irak ve Suriye'ye egemen oldukları sıralarda ise, siyasal egemenliğe sahip, ama Yakın Doğu ticaretinin faal ajanları haline gelmemiş olarak kabul edilmeleri gerekir. Daha sonra Anadolu'yla sınırlı olmak üzere, malların Akdeniz ile Karadeniz arasındaki transitini sağlamak için Venedikli ve Cenevizlilerle anlaşmalar yapmışlardır. Menziller bakımından iyi donanımlı bir kervan yolları şebekesi (hanlar, kervansaraylar, menzil-kentler veya mübadele kentleri) düzenlemişlerdir, ama Anadolu XIII. ve XIV. yüzyıllarda kısıtlı bir pazardan ibarettir ve ancak

sınırlı bir ulaşım olanağına sahiptir. İstanbul hâlâ Karadeniz, İran ve Orta Asya yönlerindeki ticaretin büyük merkezi, büyük **emporium**'u olarak kalmaya devam etmektedir ve Rumlar İstanbul ile Trabzon'da, Cenevizli ve Venedikliler Kefe veya Tana'da, hatta Filistin kıyılarında bu ticarete katılmaktadırlar.

Türklerin bu dönemdeki büyük ticari düzenleri konusunda bilgileri yoktur ve yaptıkları ticaret Anadolu'yla sınırlı kalmaktadır. Bu, Cenevizliler, Venedikliler, Pizalıların sayesinde arızi olarak, bazı ürünler açısından (yün, halı, tahta, şap vb.) ihraç ticaretine açılabilen bir iç ticarettir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesiyle durum değişmiş midir?

İstanbul'un fethinin ertesinde Türklerin Cenevizli ve Floransalılara, sonra da Venediklilere ticari ayrıcalıklar tanıdıkları, ama Karadeniz'deki deniz ticaretini kendilerine ayırdıkları bilinmektedir. Ancak bu ticaret, o sıralarda Doğu Anadolu ve İran'daki siyasal durum nedeniyle hiç de faal değildir.

Türkler XVI. yüzyılda Yakın Doğu'daki tüm Arap topraklarını fethedince, Asya'ya yönelik ticareti ellerine geçirmeleri için gereken bütün kozlara sahip olmuşlardır. I. Selim'in bu avantajlardan yararlanmayı düşünmüş olması mümkündür. Süveyş kıstağında bir kanal açılması için proje hazırlattırmamış mıdır (ama ölü doğan bir proje)? Fakat belki de bu proje ekonomik olmaktan çok siyasal amaçlara dayanmaktaydı.

Her ne olursa olsun, daha önce de gördüğümüz üzere Kanuni Sultan Süleyman Hind'le bir an için ilgilenmiştir. Ama bunun arkası gelmemiştir. Osmanlıların iki cephede savaşmaları olanaksızdır: bir yanda Akdeniz-Avrupa, öte yanda Hind Okyanusu-Asya... Öte yandan Hind Okyanusunda bir donanma bulundurmak çok güçtür. Son olarak da Osmanlıların bazen Moğollara, bazen Portekizlilere, bazen de Türklere yatan muhtemel yerli müttefiklerine güvenememektedirler. Osmanlılar askeri güçlerine rağmen, ticaret alanında yeteri kadar güçlü değillerdir, bu alanda sağlam bir şekilde örgütlenmemişlerdir. Arapların ve İranlıların, sonra da Portekizlilerin, Hollandalıların veya başka yerlerde İtalyanların yerleştirmeyi başardıkları tüccar ve toptancı şebekelerine sahip değillerdir. Ve bu ilk noktanın sonucu olarak, Türklerin hiç değilse

bu yüzyılda ticarete karşı vurgulu bir eğilimlerinin olmadığı söylenebilir.

İkinci noktaya gelelim. Acaba fetihlerin onlara sunduğu avantajlardan şu veya bu şekilde yararlanabilmişler midir?

Belgelerden bir olgu açıkça ortay açıkmaktadır: Osmanlılar, ister Araplara, ister İranlılara veya Rumlara ait olsun, eski düzenlemelere genellikle sahip çıkmışlardır. Yani başta İskelelerde olmak üzere, öncellerinin zamanında uygulanan gümrük ve ihracat-ithalat vergilerinin aynılarını koymuşlardır. Bunlarda bazen ayarlamalar yapılmıştır, ama bütünü itibariyle değişikliklerin nadir ve çok az oldukları söylenebilir.

Asya ticaretine ilişkin olarak, şimdiye kadar hiç yayınlanmamış olan ve iki nüshasını İstanbul arşivlerinde bulduğum, XVI. yüzyıla ait bir Basra kanununu örnek olarak verebilirim. Bu konuya ileride döneceğim, ama daha şimdiden, bu metinlerin yakından izlenmesiyle, bu kanunun en azından esas kısmı itibariyle eski metinleri tekrarlamakla yetindiği farkedilmektedir.

Bana göre bu, Osmanlı tarafından sağlanan başlıca avantajdır: toprakları üzerinde yapılan ticaretten vergi almak. Ticaret hacminin artmasından ötürü bu vergi toplamı hiç de küçük kalmamışa benzemektedir. Bunlar iltizam biçiminde olup Hazineyi beslemektedir, ama aynı zamanda yerel yönetimlere de kaynak yaratmaktadırlar.

Bana Türk tüccarlar fethedilen ülkelere, özellikle de Irak ve Mısır'a yerleşmiş gibi gelmektedir. Bunlar iç ticaret veya Karadeniz ile Ege denizinde, istisnai olarak da Mısır ile İstanbul arasında, iç sular ticareti yapmaya devam etmişlerdir. Osmanlıların denetim ve yönetimine geçen bu ülkelerdeki tüccar ve toptancılar, Süveyş ve Basra üzerinden Asya'ya veya Trabzon, Sivas ve Erzurum'dan hareketle yaptıkları başta olmak üzere, toptan ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Bu yerli tüccarlar Osmanlılara nazaran eskilik, Hind Okyanusundaki veya İran'daki ticari uygulamaları bilmek gibi avantajlara sahiptiler; bunların menzilleri, acenteleri vardı ve İranlılar, Hindliler veya başkalarıyla, hatta Gucerat'a ve İran körfezine geldiklerinde Portekizlilerle çalışıyorlardı.

Osmanlılar kendileri için yeni olan bu dünyada davetsiz misafirler olduklarını, özellikle de büyük olanakları olmayan davetsiz

misafirler olduklarını çabucak anlamışlardır. Osmanlı tüccarları ticari bağlar kurmaya kalkışırlarsa, bunların devasa güçlüklerle ve çok daha üstün bir rekabetle karşı karşıya kalacakları adeta kesindir. Portekizlilerle çatışma riski gibi zorlukları ise saymıyoruz. Bu işe kalkışılınca Türk ticari gemilerini bir savaş filosuyla korumak gerekecekti. Oysa bunun hemen tamamiyle olanaksız olduğunu daha önce gördük.

Böylece bütün bu nedenler Hind Okyanusunda, ve hatta öyle sanıyorum ki, Anadolu'nun doğu sınırlarının ötesinde Türk tüccarının bulunmayışını açıklamaktadırlar. Bu durum çok sayıda Avrupalının seyahatnamelerinde, konsolos muhtıralarında teyid edilmiştir ve Paris Ulusal Arşivlerinde bulunan Eylül 1669 tarihli bir muhtıradan bir bölümü örnek olarak zikredeceğim: "Başlıca kervanların karadan Kahire, Halep ve İzmir'e geldikleri ve bu kervanların içinde İstanbul'da ticaret yapmaya gelen bazı İranlı ve Ermeninin bulunduğu Hindler ve İran'a kadar giden birkaç maceracı Türk'ün dışında, yabancı ülkelere ticaret yapmaya giden hiçbir Türk görülmemektedir". Bu işaret XVI. yüzyıl için olduğu kadar XVII. yüzyıl için de geçerlidir.

Asya ticaret yollarında Türk yoksa veya çok az varsa da, Osmanlı İmparatorluğuna yönelik veya oradan kaynaklanan, hiç de küçümsenemeyecek bir ticaret vardır. Bu ticaret Rumların, İranlıların, Ermenilerin ve Arapların elindedir; bu konuda bulduğum bütün belgeler bu olguyu teyid etmektedir. Öte yandan ticaret esas olarak iki yol üzerinden yapılmaktadır: Anadolu'ya geçerek İran'a ve onun da ötesinde Hind'e veya Orta Asya'ya, hatta Çin'e ulaşan bir kuzey yolu ile Süveyş'ten veya Basra'dan başlayıp Kızıldeniz veya İran körfezi üzerinden Orta veya Güney Asya'ya ve bu kıtanın güney doğusuna ulaşan bir güney yolu. Bunların birincisi kervan, ikincisi de deniz yoludur.

Bu Asya ticareti çifte bir role sahiptir: Önce Osmanlı İmparatorluğu'nu ve daha da kesin olarak İstanbul, Halep, Şam, Bağdat, Kahire, İskenderiye gibi büyük tüketim, ama aynı zamanda bazı hammaddelerin –başta dokuma– dönüştürüldükleri merkezleri bazı ürünlerle beslemek; ve ikinci olarak da, Avrupa'ya yönelik ürün ve malları Osmanlı topraklarından transit geçirmek. Osmanlı imparatorluğu özellikle XVI. yüzyılda önemli ve zengin bir müşteridir.

Esas olarak imparatorluğun yönetici sınıfına yönelik lüks maddeler ithalatı o tarihlerde yüksek bir düzeydedir; ipekli ve diğer lüks kumaşlar, kokular, düzgünler, inciler, değerli taşlar, Çin porselenleri aranan nesnelerdir. Baharat da bu ticaretin büyük bir bölümünü meydana getirmektedir (Jean Sauvaget ve benim tarafından yayınlanan, Suriye eyaletine ilişkin kanunnamelerle karşılaştırınız). Başta endigo olmak üzere boya maddeleri de talep edilmektedir. Bütün bu ürünler XVII. yüzyılda da ticari trafik içinde yer almaktadırlar, fakat Ümit Burnu yolunun Avrupa'ya doğrudan ulaşması ve Avrupa rekabeti nedeniyle miktarları azalmıştır. Kumaşlar İngiliz, Hollanda ve Fransız manüfaktürlerinden daha büyük miktarlarda ithal edilmektedir.

Baharat da ticari amaçlı bir dönüştürme eylemine konu olmaktadır: XVI. yüzyılın sonuna kadar Doğulular ile Portekizliler baharat ticaretini paylaşmışlar ve Venediğin bu dönemin sonuna kadar Avrupa'nın en büyük baharat piyasası olmasının da etkisiyle, Osmanlı İmparatorluğu her zaman iyi bir konumda kalmıştır. Fakat XVII. yüzyılda Hollandalıların müdahalesi vardır. Bu ülke baharat ticaret yolunu kendi lehine olmak üzere saptırmış, Ümit Burnu yolunu kullanmış ve Amsterdam'ı Venediği gölgede bırakarak Avrupa'nın en büyük pazarı haline getirmiştir. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nda satılan baharatın bir kısmı bile Hollanda'dan gelmektedir!

Ancak Basra ve Süveyş, Hind Okyanusu ürünlerinin ithal limanı olarak kalmaya devam etmektedirler. Süveyş'te listeye yeni bir ürün eklenmiştir: yeri giderek büyüyecek olan kahve. Yemen ve Aden bölgesinden satın alınan kahve Süveyş'ten transit geçerek İstanbul veya Avrupa'ya yönelmekte ve Süveyş'te baharat ticaretinin azalmasından meydana gelen kayıpları kısmen telâfi etmektedir.

Kuzey kervan yolu ise, M. Carswell'in gösterdiği gibi, adeta Ermenilerin tekelinde olan ve esas maddesini ipeğin oluşturduğu bir yol durumundadır.

Bu konuda, Ermenilerin XVI. ve XVII. yüzyıllarda Batı'ya doğru ilerleyişlerini farketmek ilginç olmaktadır. Ermeniler Doğu'dan yola çıkarak, İstanbul'a ulaşana kadarki tüm menzil-kentlere tedricen yerleşmişlerdir: Erzurum, Sıvas, Tokat, Ankara, Bursa;

hatta Avrupa'ya doğru ilerleyerek Edirne'ye bile geçmişlerdir. Halep, Trabzon ve İzmir'de de onları görmek mümkündür. Bütün belgeler bu konuda uyum içindedirler. Ermeniler yavaş yavaş İranlıların yerine geçmekte ve (yeniden M.Carswell'e atıf yapıyorum) bunu başarabilme konusunda, İran ipeğini Avrupa'ya sokma işinde başarısız olan İranlılara kızarak bu ödevi Ermenilere veren Şah Abbas'ın desteğinden yararlanmaktadırlar. Öte yandan Şah Abbas XVII. yüzyılın başında Türklerle savaş halindeyken, çok sayıda Ermeniyi sınır bölgelerinden, ipek üretim bölgesi olan Gilan'a (özellikle Culfa'ya) nakletmiştir. Bu iki faktör Ermenilerin büyük ilerleme kaydetmelerine olanak sağlamıştır. Tavernier, Tournefort, Peder Raphael du Mans vb. gibi 17. yüzyıl Avrupa seyyahları onları Doğu ile Batı arasındaki ticaretin başlıca unsurları olarak saymaktadırlar. Büyük Avrupa ticaret kumpanyaları kurulduğunda, bunlar doğallıkla aracı olarak bu Ermenilere yönelmişler ve böylece onların rolleri daha önemli hale gelmiştir.

Ticaret kumpanyalarından söz edince, bunların Osmanlı dış ticaretindeki artan rollerini de işaret etmem gerekmektedir. Başka bir yazıda bu kumpanyaların Osmanlı imparatorluğunun çözülme sürecindeki sorumluluklarını kaydettiğim için, burada bu konunun üzerinde durmuyorum.

Osmanlı ticaretine ilişkin sorunlar içinde bana önemli olarak gözüken bir noktanın daha üzerinde durmak isterim: para ticareti sorunu. Osmanlı imparatorluğu gücünün ve zenginliğinin zirvesindeyken sorun yoktu. Eyaletlerden sağlanan gelir, düşmandan alınan ganimet bağımlı eyalet veya devletlerin ödedikleri haraçlar Osmanlı yöneticilerinin Asya'dan ithal edilen lüks ürünlerden istedikleri kadarını almalarına yetecek düzeydedir. Tüccarlar ve toptancılar bu alımları yapmak için gereken altın ve gümüşü sağlamakta sıkıntı çekmemektedirler. Bunun sonucunda ortaya Doğu'ya doğru bir para kaçışı olayı çıkmaktadır (özellikle gümüş para), çünkü Türkler çok almakta, az satmaktadırlar ve İran'ın (daha düşük düzeyde olmak üzerine Hind'in de) önemli gümüş para piyasaları oldukları bilinmektedir.

XVII. yüzyıl gelip de Osmanlı devleti daha az zengin hale gelince, aracılık rolü onun için daha değerli hale gelmiştir, çünkü Avrupa tüccarları ona Doğu Akdeniz limanlarından alım yapabilmesi

için gereken parayı getirmektedirler. Bu para daha sonra Osmanlı tüccarları tarafından Uzak Asya ürünlerinin satın alınmasında kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu paranın geçiş yaptığı bir alandan ibarettir. İran ve Hind'e giden kervanlar, Hind Okyanusu ülkelerinden yapacakları alımlar için gerekli olan altın ve gümüş külçelerini getirmektedirler. Fakat daha önce belirlediğim gibi, Avrupalı tüccarlar bir yandan Doğu'ya Osmanlıların kendi iç piyasalarından başka bir yerde kullanamayacakları düşük değerli paraları sokmaktadır. Öte yandan Hindistan'daki İngiliz, Hollandalı ve Portekizli rekabeti Türklerin XVI. yüzyılda lehlerine olan aracı rollerini ve önemlerini azaltmaktadır. Bu durumda, Osmanlı imparatorluğu o tarihlerde mali bir dengesizliğin içine girmektedir ve Asya yönündeki Türk ticareti hissedilir bir azalmaya uğramaktadır ki, bu da XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Osmanlı gerilemesinin nedenlerinden biridir.

Osmanlı İmparatorluğunun Asya ülkeleriyle olan ticaretinin ana hatlarını sunmuş bulunuyorum. Türklerin bu ticarette aracılık rolünden başka önemli bir rol oynamadıkları sonucuna varılabilir. Mübadeleler oldukça sınırlı kalmış ve özellikle lüks ürünlere, ikincil olarak da (sınır bölgesinden sınır bölgesine ve yerel olarak) gündelik tüketim maddelerine yönelik olmuştur.

Bu sonuncu nokta, yukarıda sözünü kısaca ettiğim Basra kanunnamesinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu kanunnameye ilişkin olarak şimdi bazı bilgileri vermenin zamanı gelmiştir.

Söz konusu olan belgeler İstanbul arşivlerinde yer alan 282 ve 534 numaralı tapu defterleridir (bu belgeleri bu kitapta yayınlıyoruz).

Birincisinin tarihi yoktur, ama Basra valisi Kubad Paşa'nın aldığı bir önleme ilişkin bir atıf bulunmakta, böylece belge rabi' II 958 (Nisan 1551 ortası) civarına yerleştirilebilmektedir, yani kentin fiili fethinden beş yıl sonrasına. İkinci belge (no. 534) Ramazan 982 (Ocak 1575) tarihli bir mukaddime olup, bütünü itibariyle daha tamdır. Başlığı belirleyicidir: "Basra limanı kanunnamesi. Aşağıda Hindlerden Araplar döneminde gemiyle gelen mallardan alınan vergiler belirtilmiştir".

Metin fiili durumda bu çerçeveyi aşmakta ve tüm komşu bölgeler ile az çok uzaklardan Basra'ya gelen veya oralara giden tüm

mallara ilşikin kesin bilgiler vermektedir. Bu belge Basra'nın XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik faaliyetinin ayrıntılı ve önemli bir tablosunu oluşturmaktadır. İçeriğinin bazı özelliklerine döneceğim.

Bu iki belge bunun dışında Basra eyaleti mukataalarının bir dökümünü de kapsamaktadır. Son olarak, 282 numaralı belge Garrah ve Zekiye livalarına, Kurra iskelesine, Sadr-i Suyab ilçesi, Mahazi adası, Kapan ilçesi, Karun gerdeli ve Katif iskelesi kanunlarını ek olarak vermektedir.

Bu iki belgenin incelenmesinden Basra'nın İran'dan halı, bez, çeşitli kumaşlar, yün ipliği, pamuk, arpa, koyun, at gibi maddeler aldığını göstermektedir. Hind'den de "Hind" bezi, endigo, baharat gelmektedir. İhracat gündelik tüketim maddeleri, at (Hürmüz yönünde), mualin (İran'a), endigo (İran içlerine, bu herhalde Hind'den gelen endigodur) gibi mallardan oluşmaktadır.

Kanunname maddelerinden biri özelikle ilginçtir, çünkü Portekizlilere ilişkindir. Metin aşağıdaki şekilde hükme bağlamaktadır:

"Hürmüz **capitaos** ve **feytores**'ine (ticari memur) tanınan kolaylıkların temelleri: Hürmüz'de her **capitao** üç yıl komuta etmekteydi. Bu dönemde **feytores** Basra'da da oturmakta ve **capitaos**'a bağmlı olmaktaydılar. **Capitao**'dan gelen mühürlü mektuba uygun olarak, Basra'da onların mallarından hiçbir vergi alınmıyordu; bu mutlaktı. Aynı şekilde Basra'da **Capitao** için satın alınan atlar, mallar ve kumaşlardan hiçbir vergi alınmıyordu, bu mutlaktı. Gene böyle olsun".

Bu madde her iki belgede de, demek ki 1551 tarihli olanında da yer almaktadır. Bu durum, Portekizlilerin İran körfezinde daha önceden kurmuş oldukları ilişkilere tanıklık etmektedir. Türkler birkaç yıl önce Portekizlilerle karşı karşıya gelmiş olmalarına rağmen bu ilişkileri bozmamışlardır. Bu da herhalde Türklerin Hind Okyanusu ile olan bağlantılarında Portekizlilere karşı hipotetik bir mücadeleye girişmeyi istememiş olduklarını; tam tersine ellerine yeni geçmiş olan Basra'ya yalnızca komşu bölgelerle değil, aynı zamanda yabancı tüccarlarla da ticaret yapma konusundaki tüm kolaylıkları göstermiş olduklarının –bu Osmanlı İmparatorluğunun çıkarınadır– kanıtıdır.

Öyle sanıyorum ki bu örnek, başka yerlerde olduğu gibi bura-

da da avantajlarının nerede olduğunu görebilen Türklerin fırsat kaçırmama siyasetlerinin resmedilmesine olanak vermektedir: fetih gelir getirmelidir.

Bu sunumun sonunda, bana bazı soru işaretleri getiriyormuş gibi gelen bazı unsurların üzerinde durmak istiyorum.

Herşeyden önce, Osmanlı İmparatorluğunun Asya ticaretine ilişkin olarak işlenmiş belge sayısının çok sınırlı olduğunu hesaba katmak gerekir. Bunların kıtlığına bir de içeriklerinin her zaman yeterli bir kesinlikle olmaması eklenmektedir. Soruna ilşikin bazı açıları kabaca çerçevelendirmek mümkünse de, tüm noktaların açığa çıkartılması için daha çok zaman gerekmektedir. Özellikle de, ithal veya ihraç edilen malların miktarları, bu malların fiyatları gibi birçok ayrıntı çoğu zaman bilinmemektedir. Aracıların cinsi, bunların tam olarak nasıl bir rol oynadıkları konusunda da hiçbir bilgi yoktur. Bu alanda yalnızca Avrupalı seyyahlar bazı arızi bilgiler vermişlerdir, ama bu unsurlar ne kadar ilginç olurlarsa olsunlar, gene de kısmi kalmaktairlar. Aynı şekilde, alış ve satış alanlarına ilşikin veriler nadir ve kesinlikten uzaktır. Belgeler bu konuda ancak çok genel bilgiler sağlamakta; yalnızca ülkeler veya büyük bölgeler işaret edilmekte, daha kesin yer belirlenmesine izin verebilecek noktalar çok nadir olmaktadır. Bu durumda mübadelelerin izledikleri yolları saptamak güç olmaktadır.

Belki de ileride keşfedilecek ve incelenecek başka belgeler, Osmanlı imparatorluğunun Orta ve Uzak Doğu'ya olan ticaretinin kesin bir tablosunu olşuturmakta eksikliğini çektiğimiz unsurları bize birgün sağlayacaktır.

Başka bir sorunun daha ortaya konulması gerekmektedir: biraz önce para ticaretine değinmiştim; bu soru devreye sokulan sermayelerden söz etmeden tam hale gelemez. Sermayelerin bir bölümü Avrupa devletlerinden gelmektedir, ama tam anlamıyla Osmanlılara ait olan sermayelerin durumu nedir? İç ticaretin büyük bölümünün özel sermayelerle yapıldığı bilinmektedir. Acaba Asya yönündeki uluslararası ticarettede aynı durum mu söz konusudur? Devlet bu işe sermaye koymakta mıdır? Ve eğer özel sermayenin katılımı varsa, bu nereden gelmektedir? Osmanlı tüccarlarının Batı'yla yapılan ticaretten sağladıkları kârlar, vakıf yöneticilerinin elde ettikleri kârlar veya büyük toprak sahiplerinin ticaretle ilgile-

nenlerinin sağladıkları kârlar bu uluslararası ticarete sermaye olarak girmekte midirler? Şu anda cevap verilemeyen bir sürü soru...

Fakat Osmanlıların aracılık konumu, bazılarını bu işten kâr sağlamaya teşvik etmiş olmalıdır. Daha önce işaret ettiğim üzere bu Osmanlıların ancak çok azı Türk olabilirdi; bunun küçük, ama kesin bir kanıtı, mübadele edilen mal listelerinde tamamen Türkçe kelimelerin çok az olmasıdır. Arapça ve Frasça kelimeler ezici çoğunluğa sahiptir ve Türklerin içine ancak dönüştürücü unsurlar olarak katılabildikleri eski durumun sürekliliğini kanıtlamaya yöneliktirler. Türkler yerleşik ticari geleneklerde bir alt üst oluşa yol açmak istememişlerdir.

Bütün bunlara, Orta Asya'ya yönelik veya oradan kaynaklanan ticaretin XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Kırım hanlarının Osmanlı tabiyetine sokulmalarına rağmen, mübadelelerin ancak küçük bir yüzdesini oluşturduğu olgusu eklenmektedir. Orta Asya ticaretinin bir bölümünün artık ona doğru yönelmesine rağmen, Rusya'nın o dönemde önemli bir ağırlığa sahip olduğunu sanmıyorum. Ayrıca Safevilerle sıklıkla bozuk olan ilişkiler Kuzey İran'la ve daha öteleriyle ticari ilişkilerin gelişmesine herhalde yardımcı olmamışlardır. Ermenilerin İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki rollerini bu bakış açısından değerlendirmek gerekir.

Ama her ne olursa olsun ve daha kesin bilgilere sahip olma sürecimiz ne kadar uzarsa uzasın, Osmanlıların Batı'yla yaptıkları ticaretle Doğu'yla yaptıklarını birbirlerinden ayırmanın olanaksızlığını ortaya koymak zorundayız. Zaten daha kesin bilgiler bize muhtemelen iki büyük mübadele akımı arasındaki bağlantının vurgulu hale geldiğini gösterecek ve Osmanlıların XVI. yüzyılda ve bundan daha kısıtlı olmak üzere, XVII. yüzyıldaki aracılık rollerini daha iyi açığa çıkartacaktır.

Avrupa ticaretinin gelişiminin, Ümit Burnu yolunun giderek daha yaygın kullanımının Osmanlıların ticari alandaki gerilemelerinin esas faktörlerini oluşturdukları kesindir. Buradan bir siyasal gerileme süreci kaynaklanmıştır, ancak bu gerilemenin tek nedeni ekonomik değildir; fakat herşey birbirine bağlıdır ve sonuca varmak üzere, Osmanlı tarihçilerinin bu devletin tarihsel, ekonomik ve sosyal gelişimini daha iyi anlayabilmek için yapacak daha çok işleri vardır.

X

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TİCARETİN DÖNÜŞÜMÜ

Burada ele aldığım konu esas olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan uluslararası ticarete ve daha da özel olarak, bu ticaretin en vurgulu dışavurumu olan deniz ticaretine ilişkin olacaktır. Bunun sonucu olarak, Türklerden daha çok yabancılardan konuşma durumunda kalacağız ve XVIII. yüzyıl Osmanlı dünyasındaki ticaretin evrimine de bu dış ticaret incelemesi aracılığıyla yaklaşacağız.

Bundan önceki XVII. yüzyıldaki durumu belirlemek ve tabii ki, Osmanlı ticaretinin dünya ticareti içindeki yerini belirlemek gerekmektedir.

XVI. yüzyılda I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirilen fetihler Osmanlı imparatorluğunu Eski Dünya'nın en önemli siyasal ve ekonomik gücü haline getirmiştir. Osmanlı imparatorluğunun bu yüzyılın büyücek bir kesiminde Uzak ve Orta Doğu ülkeleri ve Batı ülkeleri arasında bir geçit yeri ve malları cezbeden ve yeniden dağıtan bir merkez olarak sahip olduğu önem yadsınamaz. Başta Venedik olmak üzere Akdeniz ülkeleri Ümit Burnu yolunun keşfini ve henüz düzensiz bir şekilde kullanılmasının etkilerini ve XVI. yüzyılın ilk yarısında ancak hafif bir şekilde hissetmişlerdir. Yüzyıllık alışkanlıklar birkaç yılda tersine dönmez; eski ticaret yolları bir geceden ertesi sabaha değişmez; toptancılar, tüccarlar ve aracılar tarafından yerleştirilmiş menziller ve temaslar tahrip edilemez. Avrupa ülkelerinin Osmanlı imparatorluğuna gösterdikleri ilginin devam ettiği, kapitülasyonlarda ve konsoloslukların kurulmasında somutlaşmaktadır. Örneğin Fransa 1535'te kapitülasyon elde etmiş, bunlar 1569, 1581 ve 1604'te ye-

nilenmiştir. İngilizler benzeri avantajları 1579 ve 1597'de elde etmişler ve 1581'de **Levant Company**'yi kurmuşlardır; Hollandalılar ise aynı kolaylıklara 1612'de kavuşacaklardır. Ancak, Venedik çok güçlü bir konumda olmaya devam etmektedir: XVII. yüzyılın başında hâlâ Doğu Akdeniz'de en başta gelen tüccar devlettir; ticari avantajlarının büyük bölümünü koruyabilmiş ve Kuzey Afrikalı korsanlara rağmen Venedik denizciliği üstünlüğünü sürdürmüştür.

Bununla birlikte ticaretin yolunun değişme tehditleri ortaya çıkmaya başlamıştır ve bunun en açık işaretlerinden biri de, Hind kıyıları ile İran körfezinin bazı limanlarına Portekiz ticarethanelerinin yerleşmeleridir; ancak bunların özellikle İran körfezinde olmak üzere, ticari faaliyetleri henüz çok sınırlıdır.

Olayların sonradan alacağı görüntü açısından daha önemli olan olgu, büyük Batılı güçlerin kapitülasyon elde etmiş olmalarıdır. Kapitülasyonların etkisi o sıralarda Osmanlı ekonomisi üzerinde pek hissedilmemektedir, ama Batılılar artık ilk adımı atmışlardır.

XVIII. yüzyıl içinde meydana gelen birçok önemli olayı hesaba katmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu Bağdat ve Tebriz'in yeniden fethinin ve Girit adasının fethinin –ne pahasına!– dışında, hissedilir ilk tersine dönüşleri yaşamakta, bunların somut sonuçları özellikle 1664 Weissenburg ve 1699 Karlofça barış antlaşmalarıyla ortaya çıkmaktadır. Osmanlı üstünlüğü kavramı kaybolmaktadır. 1683 Viyana bozgunu Avrupa'da derin yankılar yaratmıştır ve Osmanlı tehlikesi hâlâ ağırlık yapmaya devam etmişse de, artık Türklerin yenilmezliklerini kayıtsız şartsız kabul etmek söz konusu olmaktan çıkmıştır. Buna paralel olarak Avusturya'nın toparlanmasına tanık olunmakta. Bu devlet Osmanlı imparatorluğu üzerindeki baskısını artırmakta ve XVIII. yüzyılda gelişme gösterecek avantajlar elde etmektedir. Rusya henüz sınırlı bir rol oynamaktadır, ama daha şimdiden ortaya çıkmıştır. Venediğe gelince, Girit savaşı bu devlete pahalıya malolmuştur. Venedik, denizciliğinin Doğu Akdeniz'deki üssü olan bu adayı kaybetmekle kalmamış, bundan da kötüsü Osmanlı ile olan ekonomik mübadelelerde Avrupalı rakiplerine serbest alan bırakmıştır. Başta İstanbul olmak üzere Yakın Doğu'nun çeşitli limanlarına yerleşmiş olan Venedikli tüccarlar mallarına ve canlarına yönelik bir tehdidin olmamasına

rağmen, Venedik'le olan doğrudan ticari faaliyetlerini sürdüremez hale gelmişlerdir. Bunlar çoğu zaman Yahudi veya diğer "millet"-lerin tüccarlarının aracılığına başvurmak zorunda kalmışlar; bu tüccarlar da onlara çok sert koşullar dayatmışlar veya onları devre dışı bırakmanın yollarını aramışlardır. Artık o tarihlerde, Osmanlı limanlarına fiilen Venedik bandıralı gemi gelmez olmuştur; ama bu her tür Venedik malı gelişinin de kesildği anlamına gelmemektedir. Cumhuriyet mallarının bazılarının nitelikleri çok yüksektir, bunlar Osmanlı imparatorluğunda çok eskiden beri satılmaktadır ve gelenekselleşmişlerdir; bu mallar Türk pazarından silinemeyecek kadar büyük ün kazanmışlardır ve her zaman talep edilmektedirler. Venedik malları (lüks kumaşlar, kâğıt, cam, ayna vs.) ya Venedik'ten doğrudan tarafsız gemilerle veya yabancı bandıralı Venedik tekneleriyle, ya da bazı limanlarda gemiden gemiye yapılan aktarmalarla dolaylı olarak gelmektedir. Osmanlı korsanlarına yakalanmaktan kurtulmak için mallar İstanbul veya başka iskelelerdeki Yahudi, İngiliz veya Fransız tüccarlarına konsinye satılmaktadır.

1610'da imzalanan barış antlaşması Venediklilere Osmanlı imparatorluğunda ticaret yapma serbestisini yeniden sağlamıştır; ama Fransızların 1671'de, İngilizlerin ve Hollandalıların 1674'te vezir-i azamdan yalnızca % 3 ödeme hakkını elde etmiş olmalarına karşılık, % 5 gümrük vergisi ödemek zorunda kalmışlardır -Venedik bütün çabalarına rağmen eşit muamele yapılmasını sağlayamayacaktır-; bu durumda Venedikli tüccar ve kaptanların İngiliz ve Fransız tüccarların adları altında ticaret yaptıkları görülmektedir. Venediğin yüzyılın sonunda Kutsal Liga'ya katılması ticaretini daha da kötüye götürmüş ve bu ticaret bu dönemde belirleyici bir darbe yemiş, bundan da esas olarak Fransızlar yararlanmışlardır.

Burada zikredilmeleri gereken daha başka faktörler de bulunmaktadır: örneğin Hind ve Uzak Doğu ticaretinin giderek artan bir bölümünün yolunun Ümit Burnu'na doğru sapması. Ama yalnızca bir bölümünün, çünkü İran Körfezi, İran ve Kızıldeniz yolları kullanılmaya devam edilmektedir. Ticaret yolunda meydana gelen bu sapma esas olarak baharat alanında görülmektedir; XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın büyük baharat merkezi artık Venedik değil, Amsterdam'dır ve hatta Hollandalıların Türk İmparatorluğunda bile baharat sattıkları görülmektedir.

Daha sonra endüstriyel teknikler ve ticari usuller alanındaki gelişmeleri kaydetmek gerekmektedir: İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar XVII. yüzyıl süresince geleneksel olarak Venedik'te imal edilmekte olan malları kendi ülkelerinde üretmeye koyulmuşlar, özellikle de Doğuluların hoşuna giden orta ve üst kalitede kumaşlar yapmışlardır. **"Londrine"** denilen yünlü kumaşlar öyle başarılı olmuştur ki, Venedik **"pannine"**leri çok net bir terkedilişe uğramışlardır. Bu oluşumun bir bölümü de tabii ki Venedik ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki mübadelelerin kesintiye uğramasından veya en azından yavaşlamasından kaynaklanmıştır.

Bunun dışında İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar, kendilerini dışarıya yönelten bir ekonomik dinamizm göstermektedirler. Gerekli hammaddelerin elde edilmesiyle atelyelerin işleyişini sağlamak için, bu ülke endüstrileri ihraç edilmesi zorunlu mallar üretmektedirler. İmalatta meydana gelen teknik gelişmeler Avrupa ürünlerinin Osmanlı imparatorluğunda geleneksel olarak üretilenlerinden çoğunlukla daha kaliteli ve daha düşük veya eşit fiyatlı olmasına yol açmıştır. Böylece bu ülkelerin rekabet şansı artmıştır. Öte yandan, o sıralarda Osmanlı imparatorluğunda ve daha da özel olarak İstanbul'da bir Batı ürünleri modasının bilinip bilinmediğini araştırmak ilginç olacaktır. Bu moda yerel düzeyde Avrupalı tüccarlar veya temsilcileri tarafından tahrik edilmekte ve bunlar ayrıca imalatçıları mümkün olduğunca Doğu zevkine uyum sağlamaya teşvik etmektedirler.

Avrupalı tüccarlar, faaliyetlerini teşvik eden ve başkent ile imparatorluğun başka kentlerinde ticari kolonilerin gelişmesine izin veren kapitülasyonlardan yararlanmaktadırlar. Yerleşme her "millet" için her zaman düzenli bir şekilde gerçekleşmemiştir; örneğin XVII. yüzyılın başında iyi konumda olan Fransızlar, 1625-1675 civarında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Buna karşılık İngilizler ve Hollandalılar XVII. yüzyılın ortasında ticaretlerini en yüksek düzeye çıkartmışlardır. 1670'te zaten değişiklik geçirmiş olan Fransız siyaseti, 1682'den itibaren açıkça Osmanlı yanlısı haline gelmiş ve İstanbul, İzmir, Halep ve Kıbrıs'taki tüccarların faaliyetini teşvik etmiştir. Öte yandan, Batılılar tüccarların faaliyetlerini eşgüdümleyen kumpanyalar kurarak konvoy sistemine geçmişlerdir. Ama bu sistem, çeşitli nedenlerden ötürü Fransız tüccarların bireyciliği (Venedikliler de böyledir) karşısında ayakta kalamamış-

tır: yavaşlık, aşırı masraflar, aynı anda çok fazla sayıda geminin çok fazla miktarda mal getirmesiyle fiyatlarda meydana gelen büyük düşüşlerin olması gibi... Son olarak, özellikle 1683'ten sonra her Batılı ülke yönetimi, kendi uyruklarını koruma konusunda vezir-i azam nezdinde etkili bir şekilde müdahale edebilmekte, bunun dışında Osmanlıların prestij ve otorite kaybından da yararlanmaktadır. Batılılar aynı zamanda Osmanlı yönetimi içinde yaygınlaşan ve ortaya çıkış nedenlerinden birini imparatorluk içinde XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hüküm süren mali bunalımdan alan yozlaşmayı da lehlerine kullanmaktadırlar.

İngilizlerin ve Hollandalıların XVII. yüzyılın sonunda Akdeniz'de uğradıkları gerilemenin nedeninin bir bölümü Avrupa'da karşılaştıkları güçlüklere bağlıdır. Ama daha büyük bir faktör, denizcilik ve ticari faaliyetlerinin esas bölümünü başka bölgelere (Amerika, Hind Okyanusu, Doğu Asya) kaydırmış olmalarıdır. Ama gene de Akdeniz'den kaybolmamışlardır ve bu durum, Livorno üzerinden ticaret yapan İngilizler için daha geçerlidir. Bu liman XVII. yüzyılın ortasından itibaren Akdeniz ticaret ve gemiciliğinde öncelikli bir yer kazanmıştır: İstanbul'daki ve diğer Osmanlı iskelelerindeki dindaşlarıyla ve Batı Akdeniz limanlarındaki tüccarlarla ilişki halinde olan çok sayıda Yahudi bu limana yerleşmiştir.

Bu dönem için kaydedilmesi gereken sonuncu ve en önemsizi olmayan nokta, Osmanlı İmparatorluğunun o sıralarda bir bunalımdan, hiç değilse inkârı mümkün olmayan bir sıkışıklıktan geçtiğidir. Savaşlar pahalıya malolmaktadır ve Girit savaşı istisnası bir yana, artık bu savaşlar zaferle bitmemektedir. Üstelik iç karışıklıklar artmakta, hükûmet otoritesi zayıflamakta, bölgeler kendi içlerine kapanmaktadır. İmparatorluğun artık küresel bir siyaset yürüttüğü söylenemez; Osmanlı hükûmeti hem merkezi yönetim, hem de eyalet yönetimi düzlemlerinde fırsatçı bir siyaset yürütmektedir. Bütünsel bir vizyonu yoktur, her eyalet kendi hesabına yaşıyora benzemektedir. Üstelik dış ticaret gelirleri azaldıkça bu eğilim güçlenmektedir; kuşkusuz ihmal edilemeyecek miktarda Doğu ürünü Basra ile Süveyş'e gelmeye, sonra da buralardan imparatorluğun Akdeniz limanlarına transit olarak gitmeye devam etmektedir. Fakat dönüş yükleri için bu limanlara gelen Avrupa gemileri artık bu mallardan yüklememekte; artık hammaddeler, Küçük Asya'nın, Suriye'nin, Mısır'ın, hatta Karadeniz'e (Avrupalılara

hâlâ kapalıdır) kıyısı olan bölgelerin işlenmemiş ürünlerini almaktadırlar. Böylece bir yandan transit vergileri hissedilir derecede azalmış, öte yandan ihraç ürünleri nisbeten ucuz mallar haline gelirken, ithal ürünleri –çoğu mamul– genellikle pahalı olarak kalmıştır. Osmanlı parasal rezervlerinin o sıralarda sürekli azaldığına kuşku yoktur.

Dış ticaret alanında, deniz ticaretinin kara ticaretine her zaman üstün olduğunu kaydetmek uygun olacaktır; konsolos raporları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Ege hâlâ dünyanın en çok dolaşılan denizlerinen biridir, Doğu Akdeniz limanları Avrupalı ve Osmanlı gemilerinin sürekli uğradıkları yerler olmaya devam etmektedirler. Ege'de kendilerine çok uygun bir alan bulan Kuzey Afrikalı ve Türk-Rum korsanlar "Körfez"i (Adriyatik) en sevdikleri eylem alanlarından biri haline getirmişlerdir ve Dulcigno ile Castelnuovo'nun yerel yöneticileri nezdinde, bedelini ödedikleri bir koruma bulmaktadırlar. Bu korsanlar o sıralarda Kuzey Afrika ocaklarıyla anlaşmanın ve onlarla saldırmazlık paktı veya anlaşmaları yapmanın çarelerini arayan Venediklilere ciddi zorluklar çıkartmaktadırlar. Venediklilerin çabaları fazla bir sonuç vermemiştir.

XVII. yüzyılın sonundaki unsurlar ve faktörler karanlıkta kalmaktadır. Avrupalı tüccarlar veya aracıları ile imparatorluğun içlerinin üreticileri ve tüccarları arasıdaki ilişkiler hakkında çok az şey bilinmektedir. Osmanlı sermaye sahipleri –böyle kişiler vardır– uluslararası ticarete hangi ölçekte ve bu ticaretin hangi aşamasında katılmaktadırlar? Ürünlerin biriktirilmesinde, bunların üretiminde, dolaşımlarının denetiminde mi katılmaktadırlar, yoksa Avrupalı tüccarların toptan ticaretine doğrudan veya naylon kişiler aracılığıyla mı ortak olmaktadırlar? Aynı zamanda, Osmanlıların maruz kaldıkları bozgunlar ve yabancı aracılara başvurulması (Fransız veya İngiliz), bu yabancılara daha sonradan tanınan ticari kolaylıklara ne derece etki etmiştir, acaba onlara imparatorluk içindeki ticaretlerinde sağlanan avantajlar onların hizmetleri karşılığında talep ettikleri bedel midir?

Bu anda cevap verilmesi güç olan bir sürü soru. Her ne olursa olsun, Osmanlı imparatorluğunun dış ticaretindeki dönüşümü fiili olarak XVII. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirmek gerekmektedir.

Durum XVIII. yüzyılda nasıl gelişmiştir? Bu değişimin önce dış, sonra iç görünümlerini incelemeye çalışacağız.

Bu dönem herşeyden önce,Osmanlı imparatorluğunun dış ticaretindeki Batı üstünlüğünün artmasıyla damgalanmıştır; bu üstünlük hükûmetler tarafından desteklenen ticari bir kapitalizmin yaptığı atılımın sayesinde gerçekleşmiştir. Hükûmetler destek vermektedirler, çünkü ihracat mutlak bir zorunluk haline gelmiştir. Kapitalizm kendini, Osmanlı imparatorluğunda elçilerin ve konsolosların desteğinden yararlanan şirketlerin, "kumpanya"ların kurulması ve genişlemesiyle dışa vurmaktadır. Bu elçi ve konsolosların otorite ve talepleri giderek artmakta, Osmanlılar da bunları hafifletmeye uğraşmaktadırlar. Kapitülasyonlar artık, imparatorluğun tüm iskelelerine yerleşmiş olan Batılı tüccarların lehine olmak üzere, geniş ölçekte kullanılmaktadırlar.

Yakın Doğu'yla ticaret yapmaya devam eden eski "millet"lerin yanı sıra, ortaya yenileri de çıkmaktadır, örneğin Avusturyalılar: bunlar 1723'te Tunus'ta ve 1727'de Cezayir'de konsolosluk açma hakkını elde etmişlerdir. Fakat Avusturyalıların o sıralarda henüz ulusal donanmaları yoktur ve Napolili veya Sicilyalı korsanlar veya teknelerin hizmetlerinden yararlanmaktadırlar. Ancak denizciliklerini geliştirmek üzere faal bir şekilde çalışmakta, kendi ticaretlerini artırmak için Trieste limanını Venediğin rakibi haline getirmeye uğraşmaktadırlar. Bu limana büyük serbestiler tanınmıştır; hatta 1719'da bir "Avusturya Doğu Akdeniz kumpanyası" bile kurulmuş, üs olarak Trieste, İstanbul ve Selanik alınmıştır. Bu kumpanya iyi bir başlangıç yapmış, ama 1736-39'da Osmanlılara karşı girişilen savaş –genel olarak Avusturya'nın lehinde gelişmiştir– Avusturya'nın Pasarofça'da elde ettiği avantajların çoğunu kaybetmesi gibi bir maliyet getirmiş ve kumpanyanın iflasına yol açmıştır. 1754'te yeni bir Doğu Akdeniz kumpanyası kurulmuş, yeni bir atılım olmuş ve bu atılım Avusturya ticaret filosunun düzenlenmesi ve Türklerin Avusturya gemiciliğine 1784'te Osmanlı sularında avantajlar tanımalarıyla vurgulu hale gelmiştir.

Venedik Cumhuriyeti ise 1715 savaşından sonra Mora'yı kaybetmiştir; bu bölgede yalnızca Cerigo adasını elinde tutmaktadır, ama buna karşılık gümrük vergilerine ilişkin olarak, balyoz Simon Contarini'nin çabaları sayesinde eşit muamele yapılmasını sağlamış, Osmanlılarla sürekli bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu

anlaşmaya yüzyılın sonuna kadar uyulmuştur. Venedik Cumhuriyeti bunun yanı sıra, bir ticari ortaklık kurabilmek için Napoli Bourbonlarıyla anlaşmaya uğraşmıştır, fakat teknelere ağır giriş ve çıkış resimleri koyan mali politikası, trafiğin Trieste'ye veya başta 1732'de serbest bir limanın kurulduğu Ancona olmak üzere, Papalık devleti limanlarına kaymasına yolaçmıştır. Ancak Venedik Doğu'da hâlâ önemli bir mübadele ticareti yapmaktadır ve hatta 1765'ten sonra bir toparlanmaya bile tanık olmaktadır. O sıralarda Doğu Akdeniz'de yirmi kadar Venedik şirketi vardır: İstanbul'da bir, İzmir'de bir, Halep'te beş veya altı, İskenderun'da üç veya dört, İskenderiye'de bir o kadar ve Kahire'de altı tane. Bu şirketlerden yaklaşık üçte birinin Venedik Yahudilerinin elinde olduğunu bildirmek uygun olacaktır.

Venedik şirketleri bütün olarak, onları İngiliz ve Fransızlardan sonra üçüncü sıraya yerleştiren bir ticaret yapmaktadırlar; bu ticaret esas olarak, Hind ile Uzak Doğu'dan gelen ve deniz ve kara kervanlarıyla Osmanlı imparatorluğunun Akedniz iskelelerine ulaşan mallara yönelki bir transit ticareti yürütmektedirler. Bu konuda Suriye ve Mısır iskelelerinin İstanbul ve İzmir'e nazaran büyük önceliklerini zikretmek gerekmektedir; bu da Ümit Burnu yolunu kullanamadıkları için Venediklilerin Hind Okyanusu, İran körfezi ve Kızıldeniz üzerinden gelen Uzak Doğu ve Hindler mallarına karşı duydukları ilgiye tanıklık etmektedir. Venedik şirketleri genel olarak tek başlarına çalışmaktadırlar; bireyci olan bu firmalar yeni ticaret koşullarına uyum sağlamaya uğraşmamaktadırlar. Livorno bir uğrak ve sık ziyaret edilen bir transit limanı olmayı sürdürmektedir; burası Akdeniz iskelelerinin Yahudi tüccarlarının ve aynı zamanda, şimdilerde Orta Akdeniz'de, hatta Batı Akdeniz'de ortaya çıkmaya başlayan Ermeni tüccarların menzilidir. Livorno ile Selanik, İstanbul, İzmir, İskenderiye arasındaki ilişkiler çok sıkıdır. Padişahın uzun pazarlıklardan sonra Kasım 1747'de, Toskana Büyük Dükünün uyruklarına ticaret serbestisi tanımasından sonra bu ilişkiler çok daha sıkılaşmıştır, çünkü bu serbestiden en çok Livornolular yararlanmaktadır. Üstelik, bu limana gelmeye devam eden İngilizlerin yanı sıra, artık Hansalılar –1747'de kapitülasyon almışlardır– ve İskandinavlar da (İsveçliler ve Danimarkalılar) buraya yanaşmaktadırlar, bunlar özellikle Kuzey Afrika ocaklarıyla ticaret yapmakta, ama Doğu Akdeniz'e kadar ilerleme

fırsatlarını da kaçırmamaktadırlar.

1770 Çeşme deniz çarpışmasıyla sonuçlanan ünlü seferin dışında, Ruslar henüz Akdeniz'de mevcut değillerdir. Ruslar deniz ticaretlerini kendi başlarına yapmamakta, onların bandırasını kullanan Rumlardan yararlanmaktadırlar. Zaten Rumlar kendi denizciliklerini geliştirmek için faal bir şekilde çalışan bir trafik yapmakta ve kendilerini Türklere karşı giderek daha bağımsız hissetmelerine neden olan servetler, eylem olanakları edinmekte ve ilişkiler kurmaktadırlar. Önce özerklik, sonra da bağımsızlıklarını talep edecekleri günler uzak değildir.

Bu dönemin tümü boyunca Doğu Akdeniz'deki trafiğin esas bölümünü Fransa gerçekleştirmektedir ve bu durum yüzyıl ilerledikçe daha da netleşecektir. İkinci durumdaki İngilizler çok geride kalmışlardır, ama bunun nedeni Fransızların artık hiç kolonilerinin kalmamış olmasına karşılık, İngilizlerin özellikle Hind ve Amerika ile ilgili olmalarıdır.

Akdeniz ticaretinin hangi ürünleri kapsadığını biraz ileride inceleyeceğiz, ama daha şimdiden bir ilk fikri ortaya çıkartmak mümkündür: XVIII. yüzyılda Akdeniz'in Türk kesiminde ticari denizcilik, Karadeniz'e girişi 1774'e kadar yasaklayabilen Türklerin aleyhine olmak üzere ve geniş ölçekte uluslararasılaşmıştır. Fakat Fransızlar 1740'tan sonra Kefe, Eflâk ve Boğdan'da ticari şubeler açmışlarsa da, bunlar fazla başarılı olamamıştır. Küçük Kaynarca antlaşması hükümleri uyarınca, Karadeniz 1774'ten sonra Batılılara biraz daha açılmıştır ve bu sıralarda Güney Rusya, Kırım ve Marsilya arasında bağlantı kurma çabalarına tanık olunmaktadır. Aynı şekilde ortaya bir de Ruslar ile Venedikliler arasında bir işbirliği denemesi çıkmış, ama bir başarı sağlanamamıştır. 1788-91 Türk-Rus savaşı Karadeniz ticaretini durdurmuştur; bu ticaret ancak Sviçov (1791) ve Yaş (1792) antlaşmalarından sonra ve kısmen yeniden başlayabilmiştir.

Avrupa denizciliğinin Akdeniz'de geniş ölçekte gelişmesinin önündeki engellerden biri kalkmış olmaktadır: uzun zamandan beri buralarda kanun koyan Cezayirli ve Türk-Rum korsanlar karşılarında Batılı korsanlar, hatta bu devletlerin savaş gemilerini bulmuşlardır. Bu devletler ayrıca Kuzey Afrika ocaklarıyla dostluk ve ticaret anlaşmaları yapmakta ve bunlara uyulmadığı zaman Ceza-

yir, Tunus ve Trablusgarp'a karşı güç kullanmaktan çekinmemektedirler; bunun yanı sıra Ocaklar üzerindeki ekonomik baskılarını da artırmaktadırlar. Karakteristik bir olguyu kaydetmek gerekir: Tunuslular Fransızların Yedi Yıl Savşaları sırasında karşılaştıkları güçlüklerden yararlanarak Batı tekeline tepki göstermeye çalışmışlar ve Fransa'ya yönelik kendi ticari filolarını kurmuşlardır. Tunus, teknelerini yerel mallarla yükleyerek Marsilya'ya göndermiş; Ticaret Odasının itiraz etmesine rağmen, bakan bu malların boşaltılmasına izin vermiştir. Kuzey Afrika trafiği 1775'e kadar sürmüş, ama Marsilyalılar giderek artan güçlükler çıkartmışlardır; Tunuslu veya Türk tüccarlara karşı iftiralar ve kuşku uyandırma kampanyaları, konaklama ve karaya çıkma yasakları, ambarlarda yer vermeme, tercüman bulunmaması vs. gibi. Aslında Ocaklardan kaynaklanan bu rekabet çok sınırlı olmuştur ve Marsilyalıların böyle davranmalarının nedeni esas olarak Kuzey Afrika ile Avrupa arasındaki ticaret tekeli konusundaki iddialarını kanıtlamaktır. Tunuslular 1775'ten sonra bu işten vazgeçerek, dış ticaretlerinin büyük bölümünü Fransızlara bırakmışlardır.

XVII. yüzyıldaki saldırılarını sürdürmekte olan yabancılar, Osmanlı ticaretindeki mevcudiyetlerini genişletmekte, kumpanyalar daha sağlam şekilde örgütlenmekte, diplomatik destek almaktadırlar. Bizzat Osmanlı topraklarının içinde –belli bir ölçüde İran'da da olduğu gibi– daha büyük kolonilere sahip hale gelmişlerdir ve aynı zamanda kendileri içinde çalışan ve Osmanlı tabiyetinden kurtulmaya çalışan aracılara sahiptirler. Azınlıklar denilen Rumlar, Ermeniler, Suriye hıristiyanları, Yahudiler yabancı diplomatlardan berat biçiminde koruma sağlamaktadırlar; bunlar Fransız kaynaklarında sıklıkla zikredilen **barataire**lerdir.

Bunun dışında, yabancı tüccarlar bir yandan Osmanlı yöneticileri vya gümrük görevlileriyle (bunlar çoğu zaman Yahudi mültezimlerdir), öte yandan da Osmanlı tüccarlarıyla (bunların Türk olmaları şart değildir) doğrudan veya dolaylı ilişki içindedirler. Böylece İran ve Karadeniz veya İstanbul'la İran körfeziyle Suriye-Filistin kıyısındaki limanlarla ve Kızıldeniz'le Kahire üzerinden İskenderiye arasında ticari bağlantılar kurmaktadırlar.

Ümit Burnu yolunun kullanılma sıklığının sürekli olarak artmasına ramen, Doğu Akdeniz'den geçen geleneksel yollar terkedil-

menin uzağında kalmanın dışında, bir de Avrupalılar arası rekabete konu olmaktadırlar. Büyük kervanların bir yandan Yakın Doğu kıstağı boyunca transit mallar ve diğer yandan da bir bölümü Doğu Akdeniz limanları aracılığıyla Batı Avrupa'ya ihraç edilen, İmparatorlukta üretilen hammaddeleri taşımaya devam ettikleri bilinmektedir. XVIII. yüzyılın sonuncu üçte birlik bölümünde İngiltere Hind'e tartışılmaz bir şekilde egemen olduğunda bile hâlâ İran körfezi ve Kızıldeniz yollarını denetim altına almaya çalışmaktadır. **East India Company** İran körfezinde öncelikli bir yere sahiptir ve diğer taraftan, İngilizlerin Memlûk Ali Bey zamanında, Cidde'ye yerleşmiş Venedikli tüccar Carlo Rossetti'nin (bu adamın durumu olağandışıdır; Türklerin Cidde'ye ticaret kastıyla yerleşmesine izin verdikleri ilk Avrupalıdır; firmasında çoğu Milanolu on dört Avrupalı çalışmaktadır) önerisiyle Süveyş'e doğrudan ulaşmak için girişimlerde bulundukları bilinmektedir. Warren Hastings 1775 Martında Muhammed Ebu Dhahab ile, Kızıldeniz'de karşılıklı bir seyrüsefer serbestisi anlaşması imzalamıştır; malların Süveyş ile Kahire arasındaki taşınması Mısırlılar tarafından sağlanacaktır. Ama olaylar çıkmakta gecikmemiş ve bu girişim akim kalmıştır. Fransızlar ise Basra'ya yerleşmişlerdir, ama buradaki ticaretleri vasat kalmış ve arkası gelmemiştir. Mısır'daki İngiliz başarısızlığından yararlanmayı bilememişlerdir. Bunun nedeni bu bölgelerde, mutlaka zorunlu bağlantı ve menzilleri ellerinde tutan, Süveyş veya İran tarafından Hind'in Batı kıyılarına veya Doğu Afrika kıyılarına kadar olan bölgede eylem yeteneğine sahip olan ve bu zorunlu aracılık rollerinden kopmaya hiç de razı olmayan, eskiden beri yerleşik tüccarlarla karşı karşıya kalmış olmalarıdır.

Böylece Doğu Akdeniz iskelelerinde veya Kuzey Afrika'da yerel ticarete egemen olanların Yahudiler veya hıristiyanlar (örneğin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kahire ve İskenderiye'de Suriyeli hıristiyanlar) oldukları farkedilmektedir. İskelelerin ötesindeki kervan trafği ve ticari mübadeleler Yukarı Mısır ve Sudan'da bu bölgenin Arapları; Bağdat ile Halep arasında çoğu zaman Ermeniler; İran ve Irak'ta Bağdat'a yerleşmiş Farisiler; İran körfezinde Farisiler ve İngiliz himayesindeki tüccarlar tarafından yürütülmektedir. Bunların hepsi de, ithalat ve ihracatlarını gerçekleştirdikleri Avrupa kumpanyalarıyla bağlantı halinde çalış-

maktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu büyük bir ticari öneme sahip geniş bir alan olarak kalmaya devam etmektedir ve ona gösterilen ilgi bu çerçeveyi giderek aşmaktadır. Doğu'ya yolculuk yapanların sayısı sürekli artmakta ve bunlar muhtıralarında yalnızca ülkeyi tasvir etmekle yetinmeyerek, artık bilimsel, arkeolojik, tarihsel, doğa bilimlerine ilişkin vs. konulara da yönelmektedir; Doğu modası Batı Avrupa'da **"turquerie"** (Türk tarzının taklidi) biçiminde ortaya çıkmakta ve tam bu sırada İstanbul'da belli bir Batı rokoko tarzı yayılmaktadır. Bu moda alış verişi hiç tartışmasız ticari mübadelelerin sonucudur ve bu modaların kime yaradığını bulmak zor değildir: Avrupalı tüccarlara ve Doğu Akdenizli aracılara...

Bir olgu kesindir, ticari kapitalizm artık kendi bakış açısını ve tekniklerini Batı'ya dayatmıştır. Onun için söz konusu olan ticari yollara, transit yerlerine egemen olarak, bir yandan zorunlu hammadde ithalatını, öte yandan da mamul ihracatını güvenceye almaktır. Endüstriyel tipten bir kapitalizm (hiç değilse önendüstriyel) denizci kapitalizmin yerine geçmekte veya her halükârda onunla ortak olmaktadır. Geleneksel üretim, ülkeleri için artık daha tehlikeli hale gelmiştir.

Avrupa ticaretinin bu saldırısı karşısında Osmanlı dünyası ne durumdadır? Batı ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki ticari mübadeleler ilk bakışta Osmanlının aleyhineymiş gibi gözükmektedir; nitekim XVIII. yüzyıl İngiliz belgeleri kadar Fransız belgeleri de İngiltere ve Fransa'nın lehinde olan bir ticaret bilançosu göstermektedirler. Osmanlı ülkelerinden yapılan hammadde ihracatı, mamul ürünler ithalatını karşılamamaktadır. Fakat bu ticari açığın arkasında bir de ödemeler dengesi açığı gelmekte midir? Belgelerin bu konuda eksik olmalarına rağmen, şu anda bilinen mali verilerden ve Osmanlı imparatorluğunun çeşitli alanlarda karşılaştığı, iç güçlüklerden (mali sorunlar, taşra ayaklanmaları, kırsal bir burjuvazinin yükselişi, askeri bozgunlar vs.) hareketle, böyle bir açığın varolduğu düşünülebilir. Osmanlı imparatorluğu bu açığı nasıl göğüsleyebilmiş veya en azından sınırlarını daraltabilmiştir? İki olanak bulunmaktadır: bireysel vergilerin ve başta gümrük resimleri olmak üzere, vergi ve resimlerin artırılması. Vergilerin daha verimli hale getirilmesine ilişkin olarak, bu konuda ancak, imparatorluğun esas kitlesi köylüler tarafından oluşturulan üretken unsur-

ların üzerine gidilebilirdi. Nitekim, henüz ihraç ürünü yaratabilen büyük endüstri kentleri yoktur; varolan yegâne endüstriler devlete aittir ve rantabl olmayan mallar üretmektedirler. Bunlar tersane, silahhane; saray, ordu, donanma için üretim yapan imalathanelerdir. Öte yandan yerel endüstriler zenaatkârların elinde olup, bazı nadir istisnaların dışında ihracat için değil de, esas olarak iç piyasa için çalışmaktadırlar.

Türk ekonomisinin esas tabanını tahıl, deri, yün, pamuk, zeytinyağı ve pirinç üreten tarım meydana getirmektedir. Ama bu üretimin büyük bölümü başta başkent İstanbul olmak üzere, büyük kentlerin iaşelerinde kullanılmaktadır. Ayrıca bu üretim bütünü itibariyle vasat bir kaliteye sahiptir ve Osmanlı imparatorluğu XVIII. yüzyılda tarımsal tekniklerin iyileşmesine sahne olmadığından, üretim miktarı bir yıldan diğerine ancak iklim koşullarının işlevinde değişebilmektedir. Ancak XVIII. yüzyılda tarım alanında gene de bir değişmeye tanık olunmaktadır (bunu Halil İnalcık ve Bayan Cvetkova -2. ve 8. bölümler– işaret etmişlerdir): bu, küçük tımarların sayısında büyük tımar sahiplerinin lehine meydana gelen azalmadır. Büyük tımar sahiplerinin kişisel ve ömür boyu geçerli olan hakları ırsi hale gelmekte, böylece bir kırsal mülk sahipleri sınıfı, ayanlar oluşmaktadır ve bunlar her zaman kırsal kökenli değillerdir.

İmparatorluğun ekonomik ve mali ihtiyaçları, sermayelerini toprak alımında veya bir bölümünü ticarete yatırmakta kullanan sermaye sahiplerini teşvik etmiştir. Bu durum köylülere yönelik vergi baskısını azaltmamaktadır. Olağan vergiler XVII. yüzyıldan sonra artık hazineyi beslemeye yetmemekte, olağanüstü vergiler olağan hale gelmektedirler. Devlet ihtiyaçları mali yönetimde merkezileşme eğilimleri yaratmıştır –özellikle Balkanlarda–. Ayanlar buna karşı çıkmakta ve aynı zamanda üretimlerinin bir bölümünün vergi kapsamı dışında kalmasına uğraşmaktadırlar –özellikle buğday–. Bunun sonucunda esas olarak kıyılarda vıe Ege adalarında yoğunlaşan bir kaçakçılık bulunmaktadır. Bu da, Osmanlı yönetiminin getirdiği engellere (oysa pamuk, yün ve deri ihracı geniş ölçüde serbesttir), ticareti denetlemeye uğraşmasına rağmen, tahıl ticaretinin her zaman canlı olduğunun kanıtıdır.

Gümrük resim ve vergilerinin artması ise muhalefetle karşılaşmıştır. Buna bir yandan uyrukları kapitülasyon hükümlerinden ya-

rarlanan yabancı devletler, öte yandan da mümkün olduğunca faal bir ithalat ve ihracatın sürdürülmesinde çıkarı olan ve bu ticaretin yolunun değişeceğinden kaygılanan Osmanlı toptancı, tüccar ve aracıları itiraz etmektedir. Malların Hind ve İran ile Akdeniz arasındaki transiti sürmektedir, ama önemli bir gelişme göstermemektedir; her ek vergi bu ticaretin yolunu Ümit Burnu'na döndürebilir. Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu durgunluk iç düzlemde belki çok hissedilmiyordu ama, dış düzlemde göze batıyordu: Dünyanın başka bölgelerinde yeni ürünlere talep doğmuş ve buna bağlı bir üretim düzeyi ortaya çıkmışken, Osmanlı dünyası hiçbir girişim zihniyeti göstermemekte, hiçbir yaratıcılık anlayışı içinde bulunmamaktadır. XVIII. yüzyılda ticareti belli bir gelişme gösteren yegâne ürün (aslında XVII. yüzyılda ortaya çıkan bir ürün) kahvedir. Üstelik bu kahve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında giderek artan bir şekilde Amerikan kahvesinin rekabetine uğramaktadır. Bu koşullarda gümrük vergilerinin önemli bir katkı yapmalarının söz konusu olmadığı ve Osmanlı imparatorluğunun mali durumunun bütünü itibariyle olumlu bir görünüm vermediği anlaşılmaktadır.

Bu zorlamalar imparatorluğun içinde, bölgesine ve toplumsal tabakasına göre farklı düzeylerde hissedilmiştir. İç isyanlarla başı belâda olan ve büyük bir diplomatik baskı altında bulunan Osmanlı yönetimi, ayrılıkçı eğilimler gösteren veya özerklik isteyen eyaletlerde otoritesini sürdürmeye gayret etmektedir. Bu eyaletler hem Doğu Avrupa'da, hem de Yakın Doğu'da mevcutur. Sonunda sertlik siyaseti izlenmiş, bu da yerel sempatilerin kaybedilmesine ve Osmanlı karşıtı ve ulusalcı bir zihniyetin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Öte yandan, Batı'yla doğrudan temasta olan bazı siyaset adamları Osmanlıların ve daha da genel olarak müslümanların gecikmişliğini kavramışlardır ve imparatorluğu ıslahat yoluna sokmaya uğraşmaktadırlar. Onları dinleyen yoktur, çünkü reformların yapılması imparatorluğun siyasal rejiminde değişikliklere yol açacaktır ki, bu bunları o dönemde düşünmek mümkün bile değildir.

Fakat azınlıkların hiç de ihmal edilemeyecek düzeydeki faaliyetleri İmparatorluğun çözülmesinin mayasını oluşturmakta değil midir? Daha o tarihlerde bile, azınlıklar ticari alanda öncelikli hale gelmişlerdir. Bunlar bu üstünlüğün siyasal düzlemde de kullanılıp

kullanılamayacağını, bu işte büyük devletlerin desteğinin sağlanıp sağlanamayacağını düşünmeye başlamış değiller midir? Slavların ve Rusların XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren izleyecekleri ve böylece imparatorluğun çözülme sürecini başlatacakları bu yol değil midir?

Başka bir cepheden, büyük Türk memurları, ayanlar, tüccarlar nasıl bir tepki göstermektedirler? Avrupalılar ve azınlıklar hangi ölçüde işbirliği yapmaktadırlar? Ve eğer işbirliği varsa, bu zorunlu mudur, mecbur mu kalınmaktadır, yoksa kendileri mi peşine düşmektedirler? İşbirlikçi, temas edilen çevrelere göre farklı görünümlere mi bürünmektedir? Bazı memurların ve toptancıların zorunlu aracı olma nitelikleri, bunların kısmen ticarete veya toprak alımına yatırdıkları veya lüks konaklar yaptırmakta kullandıkları servetleri edinmelerine olanak vermektedir. Fakat onları bekleyen tehlike büyüktür: kıskançlık, rekabet tepetaklak yuvarlanmalarına, azledilmelerine, iflas etmelerine neden olabilir, çünkü müsadere boşa söylenen bir söz değildir. Bu yüzden riskleri azaltmak için destekçiler, suç ortakları veya hamiler aranmaktadır. Bu güvenceleri iskelelerdeki Batılı tüccarlar da valiler veya temsilcileri nezdinde aramaktadırlar ve Osmanlı yönetiminin dış ticaretle teması olan her düzeyinde bir suç ortaklığı ortamının bulunduğunu inkâr etmek mümkün değildir.

Bunun dışında, XVIII. yüzyılda belirli iskelelerde iyice yerleşik faaliyet yerleri olan uluslararası büyük ticaretin yanı sıra –bu da bu ticaretin gereği olan unsurların belli ölçüde "bölgeselleşmesine" yol açmaktadır–, daha da yoğun olarak taşra çapında olan, eyaletlerin başlıca kentleri üzerinde eksenlenen bir iç ticaret eskisinden daha net olarak belirmektedir. Çeşitli eyalet kanunnamelerinde ortaya çıkan Osmanlı düzenlemeleri acaba iç ticaretin bu bölgeselleşmesinden veya taşralaşmasından ve buradan hareketle de, bazı bölgelerin yabancı tüccarlarla ayrıcalıklı ilişkiler kurmalarından sorumlu değiller midir?

Demek ki Osmanlı İmparatorluğundaki ticari gelişme tehlikeli bir yola girmişe benzemektedir. Bu konuda yönetimin ihmalkârlığı, yasaların katılığı, büyük memur çevresinin yozlaşmışlığı, tüccarların arsızlığı, bazı ayanların eski ayrıcalıklarını koruma konusundaki zararlı, ama insana özgü kaygıları, uluslararası niteliktedir Osmanlı ticaret filosunun bulunmaması, bazı azınlıkların siyasal

art niyetleri haklı olarak sorumlu tutulmaktadır. Kuşkusuz bütün bunlar doğrudur ve bu nedenlerden birkaçı bile Osmanlı ticaretinde meydana gelen değişiklikleri açıklamaya yetecektir. Ama bazı Osmanlıların –hem de en akılsızları değil– XVIII. yüzyılın sonuna doğru islahata girişmeye, Batı baskısına tepki göstermeye çalıştıkları da doğrudur.

Bu durumun sorumluluğu yalnızca Osmanlılara mı aittir? Uluslar Avrupa'sı olmadan önce, aynı zamanda Işıklar Avrupa'sı da olan tüccarların ve kumpanyaların Avrupa'sının da bunda payı vardır. Pazarların ekonomik olarak fethedilmesi hammaddelere el konulması, Osmanlıların mutlak iktidarı ve bunun otoriter, baskıcı ve gerici niteliği hakkında suç duyurusunda bulunan ince bir propaganda, içerideki ulusalcı taleplere dış siyasal etkilerin sızmasına fırsat yaratmış ve bunun sonucunda XIX. yüzyılda sömürgeci kuruluşlar ile Osmanlı imparatorluğunun giderek parçalanmasına tanık olunmuştur.

Sonunda sorun ekonomik olmaktan çok siyasal görünümlere bürünmüştür. Osmanlı imparatorluğundaki bunalım artık bir ekonomik bunalım olmaktan çıkmıştır –en azından iç düzlemde–, ama birçok siyasal bunalımın kökeninde büyük devletlerin iştahlarının sorumluluğunu aramak gerekir ve bu durumda o dönem Osmanlılarına yöneltilebilecek eleştiri, siyasal ve ekonomik reformları daha önceden devreye sokarak bu iştahları engellemeyi bilememiş olmaları, böylece imparatorluğun bütünlüğünü koruyacaklarını görmemiş olmaları değil midir? Bu boşuna bir sorudur, çünkü tarih yeniden yazılamaz. Ama güzel sonuçları olabilecek bu ekonomik değişimlerin kurbanı olarak Osmanlıyı gördükten başka, onu bunun tek sorumlusu saymak haksızlıktır. Tarih uzun süre Osmanlıyı lehte bir şekilde yargılamamış ve Batılı güçlerin gelişmeleri ve güçlerini yüceltmiştir. Bu yargıyı tersine çevirmeye kalkışmamakla birlikte, Osmanlı imparatorluğunun iç tarihinin daha netleşmesi ve çok uzun bir süre tanınmayan ve aleyhte hü23küm verilen bir dünyanın hayatına yeni ışıklar getirmesi ölçüsünde bunu tamamen kabul etmek mümkün olmaktan çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Ö.L. Barkan, "Notes sur les routes de commerce orientales", **Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul** (éd. française) 1, no. 4 (Temmuz 1940): 322-8.

M. Barozzi ve G.Berchet, **Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo** sri Va, **Turchia,** 2 cilt (Venedik, 1871/2).

L. Bergasse ve G. Rambert, **Histoire du commerce de Marseille,** cilt 4, **1559-1789,** G. Rambert, gen. ed. (Paris, 1954).

F. Braudel, "L'Economie de la Méditerranée au XVIIe siècle", **Cahiers de Tunisie** 4, no. 14 (1956): 175-97.

G. Campos, "Il commercio externo veneziano della seconda metà del '700 secondo le statistiche ufficiali", **Archivio Veneto** 19, (1936).

E. Charles-Roux, **Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle,** (Paris, 1928).

P. Charliat, **Trois siècles d'économie maritime française** (Paris, 1931).

Y. Debbasch, **La Nation française en Tunisie,** (Paris, 1959).

P. Desfeuilles, "Scandinaves et Barbaresques à la fin l'Ancien Régime", **Cahiers de Tunisie,** 4,no. 15 (1956): 327-49.

P. Duparc, Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France, cilt 29, **Turquie (XVIIe et XVIIIe siècles)** Paris, 1969).

M. Emerit, "L'Essai d'une marine marchande barbaresque au XVIIIe siècle", **Cahiers de Tunisie** 3, no. 11 (1955): 362-70.

H.A.R. Gibb ve H.Bowen, **Islamic Society and the West,** cilt 1, ks. 1 (Oxford, 1950), s. 299-313.

J. von Hammer, **Histoire de l'Empire Ottoman,** çev. Dochez, kitap lx-lxxii (Paris, 1844).

N. Iorga, **Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne** (Paris, 1925).

H.J. Kissling, "Das osmanische Reich bis 1774", in **Geschichte der Islamischen Länder,** yay. B. Spuler (Leiden, 1959).

B. Lelis, "Some Reflections onthe Decline of the Ottoman Empire", **Studia Islamica** 9 (1958): 11-27.

R. Mantran, **İstanbul dans la seconde moitié du XVII siècle** (Paris, 1962). Türkçesi, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,** Ankara, 2 cilt, TTK Yayınları, 1990. "Venise et ses concurrents en Méditerranée orientale aux XVIIe et XVIIIe siècles", **Mediterraneo e Oceana Indiano** (Floransa, 1970), s. 175-91.

G. Marchesi,**Le condizioni commerciali de Venezia di fronte a Trieste alla metà del secolo XVIII** (Venedik, 1885).

P. Masson, **Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle** (Paris, 1896). **Histoire du commerce français dans le Levant an XVIIIe siècle** (Paris, 1911).

G.A. Morana, **Relazione de l commercio d'Aleppo ed altre scale della Siria e Palestina** (Venedik, 1799).

V. Mutafcieva ve S.R. Dimitrov, **Sur l'état du système des timars aux XVIIe-XVIIe siècles** (Sofya, 1968).

R. Paris, **Histoire du commerce de Marseille,** cilt 5 **1660-1789, Le Levant,** G. Rambert, gen. ed. (Paris, 1957).

G.Pelissie du Rausas, **Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman,** 2 cilt (Paris, 1902-05).

E.Presenti, **Diplomazia franco-turca el la caduta della Republica di Venezia** (Venedik, 1898).

G. Rambert, gen. ed. **Histoire du commerce de Marseille** (bkz. Bergasse ve Rembert ile R. Paris).

A. Raymont, **Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle** 2 cilt (Şam, 1973/4).

F. Rey, **La Protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie** (Paris, 1899).

E. Rossi, **Storia di Tripoli e della Tripolitana,** (Roma, 1968), s. 175-258.

J. Sauvaget, **Alep,** (Paris, 1941).

A. Segarizzi, **Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato,** 3 cilt (Bari, 1912-16).

S.J. Shaw, **Ottoman Egypt in the Eighteenth Century** (Cambridge, Mass., 1962). **The Financial and Administraite Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798** (Princeton, 1962).

G. Sonnino, **Saggio sulle industrie marina e commercio in Livorno sotto i primi due Lorensi (1717-1790)** (Cortona, 1909).

N. Sousa, **The Capilulatory Regime of Turkey** (Baltimore, 1933).

N. Svoronos, **Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle** (Paris, 1956).

U. Turci, "La marina mercantile veneziana nel settecento", **Bolletino dell'Instituto di Storia della Societa e dello Stato** 2 (1960): 155-200.

I.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** cilt 4, ks. 2, **XVII. asır** (Ankara, 1959). "XIX. asır başlarına kadar Türk-İngiliz münasebatına dair vesikalar", **Belleten** 13, no. 51 (Temmuz 1949) 573-648.

H. Watjen, **Die Nederlander im Mittelmeergebiet zur Zeit ihren höchsten Machtstellung,** (Berlin, 1909).

A.C. Wood, **A History of the Levant Company** (Londra, 1935).

III. BÖLÜM

ARAP ÜLKELERİYLE İLİŞKİLER

XI

OSMANLI VERGİ DÜZENLEMELERİ
BASRA EYALETİ
(XVI. yüzyılın ikinci yarısı)

Basra eyaletine ilişkin bu kanunname İstanbul Başvekâlet arşivlerindedir. Burada her ikisi de **Tapu Defteri**'ne kayıtlı iki nüsha vardır; birincisi 282, ikincisi 534 numarada yer almaktadır.

Irak Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1534'de "Irakeyn (İki Irak) seferi" sırasında fethedilmiştir. Bu sefer Iran'ın Safevi hükümdarı Şah Tahmasp'a yönelikti (1524-1576); bu hükümdarın babası olan Şah İsmail Irak'ı 1508'de fethetmiş ve böylece Osmanlı devleti için ciddi bir tehdid haline gelmişti. Vali Zülfikâr'ın 1529'daki ayrılıkçı girişiminden sonra, Şah Tahmasp Irak'ı doğrudan İran otoritesine tabi kılmıştır. Ancak bu çok az bir süre için olmuştur, çünkü Kanuni Sultan Süleyman Azerbaycan'ı ele geçirirken, vezir-i azamı İbrahim Paşa da 1534 Kasımında Bağdat'ı fethetmiştir; Aralıkta ise Kanuni kente törenle girmiştir. Fakat Basra'nın Osmanlıların tam otoritesine girmesi ancak 945/1538'de gerçekleşmiştir.

Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat'ta ikâmet ettiği sıralarda, Basra emiri Raşid bin Megamiş gelerek padişaha tabiyetini bildirmiş; sultan adına hutbe okutmaya ve para bastırmaya söz vermiştir. Kanuni bu tavrından ötürü ona Basra Valiliğine atamıştır. Fakat eyalet ancak 1538 Temmuzunda Osmanlı imparatorluğuna resmen katılmıştır; bu iş Raşid'in oğlu emir Mani'nin o sırada Edirne'de bulunan sultanı ziyaretiyle gerçekleşmiştir. Gene bu sıralarda Mısır valisi Hadım Süleyman Paşa'nın Aden ve Diu'daki Portekiz konumlarına karşı sefere giriştiğini bildirmektedir; mantıken, bu iki olayın doğrudan ilişkili oldukları kabul edileblir.

Ancak Raşid Osmanlı egemenliğine pek ısınamamış; 952/

1546'da ayaklanmış, bunun üzerine Bağdat valisi Ayas Paşa Basra'ya yürümüştür. Raşid kaçmış ve Basra bölgesi Bağdat eyaletine dahil edilmiştir. 1555'te Amasya'da imzalanan antlaşmayla İran Basra'nın Osmanlı toprağı olduğunu resmen kabul etmiştir. Fakat bazı Irak kabileleri ile Şiiler Safevilerde ilişkilerini sürdürmektedirler. Bunun ilk nedeni Osmanlı valileri tarafından alınan vergilerin ağırlığı olduğu kadar, 975/1568 Oleyyanzade ayaklanmasında Safevilerin de kışkırtması olgusudur. Bu ayaklanma Bağdat valisi İskender Paşa tarafından ezilmiştir. Basra bölgesinde 1006/1598'de, bu kez Seyid Mübarek'in yönetiminde bir isyan daha çıkmıştır.

Basra, Piri Reis'in 1552 Nisanında ve Seydi Ali Reis'in 1554 Temmuzunda İran Körfezinde Portekizlilere karşı giriştikleri seferlerin hareket noktası olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmnlı Basra valileri arasında Kubad Paşa (958/1551), Derviş Ali Paşa (970/1563), Özdemiroğlu Osman Paşa (975/1568), Mihalıçlı Ahmed Paşa (995/1587), Sinan Paşa (999/1591) ve Hadım Osman Paşa (1001/1593) yer almaktadır.

Sunduğumuz iki belge bu döneme aittir. Nitekim 282 numaralı olan Basra kanunnamesinin sonunda padişahın bir emrinin yürürlükten kaldırdığı yerel bir örfe ilişkin bir pasaj yer almaktadır ve rabi 11 958 (Nisan 1551 ortası) tarihli olan bu emire vali Kubad Paşa'nın adı verilmiştir. 534 numaralı olan 982 Ramazan sonu (yaklaşık 10 Ocak 1571) tarihini taşıyan bir mukaddime içermektedir, burada vali Osman Paşa'nın (Özdemiroğlu Osman Paşa) adı geçmektedir.

Böylece birinci belge Basra'nın Osmanlı devletine katılmasından beş yıl öncesine aitir; bunun bu eyalate ilişkin en eski Osmanlı kanunnamesi olması mümkündür –ama kesin değildir–. Basra kent ve limanının kanunnamesinden başka, burada eyaletin mukataa gelirlerine ilişkin ekler ve Basra'ya bağlı olan çeşitli livalar ve iskelelere ilişkin kanunlar yer almaktadır.

Birincisinden 24 yıl sonrasına ait olan ikinci belge, padişah III. Murad'ın tahta çıkışının (22 Aralık 1574) hemen ertesinde tarihlendirilmektedir; yeni bir padişahın tahta çıkması üzerine kanunnamelerin yeniden yayınlanmalarının yaygın bir usul olduğu bilinmektedir. Bunun dışında, bu belge Oleyyanzade isyanından kısa bir süre

sonra yayınlanmıştır. Acaba burada bir etki-tepki ilişkisini mi görmek gerekir?

1551-1575 arasında Basra kanunnamesinin başka edisyonlarının da yapılmış olması mümkündür. Her ne olursa olsun, 534 numaralı metin Basra kentine ilişkin olarak 282 numaralı olanından daha eksiksize benzemektedir, ama onun da ekleri yoktur. Ekler için 282 numaralı belge metnini yayınlıyoruz. Bu iki metnin fotokopileri, hem orijinallerine başvurma, hem de bazı okuma güçlüklerini giderme olanağı sağlamaktadır.

Kanunnamenin ayrıntıları, benzeri diğer Osmanlı kanunnamelerine ilişkin olarak daha önce de farkedilmiş olacağı üazere, dahil edilen unsurların çeşitliliğine, kayıtlara gösterilen özene ve bazen de halkı aşırı yüklerden kurtarma kaygısına tanıklık etmektedir. Öte yandan, Basra limanına giren ve çıkan malların adları, limanda yapılmakta olan kara ve deniz ticaretine ilişkin değerli bilgiler vermektedir. Aynı şekilde metnin sonunda Portekizlilere atıf yapıldığı da görülecektir. Bu metinler bütünleri bakımından ve başlıklarına rağmen Basra limanının çerçevesini aşarak, tüm civar bölgeye, hatta İran ve Hind'e temas etmektedir. Burada Basra'nın XVI. yüzyılın ortasında Asya'ya yönelik ticaretin faal merkezi olmaya devam ettiğine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Osmanlıların bu limana ve Irak'a, aynı zamanda Mısır, Süveyş ve Güney Arabistan'a el koymuş olmaları, Ümit Burnu deniz yolunun gelişmesine rağmen hâlâ çok kullanılmakta olan geleneksel Hind yolunu denetimleri altına alma arzularına tanıklık etmektedir.

Bu belgelerin verdikleri bilgileri tamamlamak üzere, XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli tarihlerde bu limandaki ticaretin hacmine dair bilgiler veremeyişimize hayıflanılabilir, çünkü böylece İran körfezinden Osmanlı imparatorluğu ve Akdeniz'e doğru olan transit ticaretin evrimine ilişkin bir işaret edinilebilirdi. Türk arşivlerinde yapılacak keşif gezileri bize belki bir gün, bugün yoksun olduğumuz unsurları sağlayacaklardır.

Suret-i ferman-ı hümayun ki berâyi gümrük...

Emir ül-ümerâ il-kirâm kebir ül-ekâbir il-Fehâm zu'l-kadri ve'l-ihtirâm sâbi ül-i'zmi ve'l-ithişâm el-muhtasü bizemîdi 'inâyet il-melik il-a'lâ Basra beylerbeyisi 'Osman dâme ikbâlühü, ve kudevvet ül-ümerâ ve'l-ekâbir müstecmi' cemi' el-me'âli ve'l-mefâhir zu'l-kadri el-etem ve'l-efâhir el-eşem e-mustas bimezîdi 'inâyet ilmelik il-'alâm hazine-i 'âmiremin Basra canibi defterdarı Mehmed dâme 'üluvühü, tevki'i refi' hümayun vasılolacak ma'lum ola ki: Sen ki Basra beylerbeyisin südde-e se'adetime mektub gönderüb gemiler ile Basra benderine gelen tüccarın meta'ından ziyade gümrük alınmağla, bazergân gelmez olup iskeleler mu'attal kalub mal-i miriye külli zarar müretteb olmağın ecnas-ı tefarikdan yirmide bir ve bahardan on beşde bir gümrük alınur ise, bazergân kemakân gelüb gümrükden miriye külli hasılolur diyü, a'lâm eyledüğün ecilden min ba'd bu minval üzre alınmasın emr idüb buyurdum ki hükm-ü şerifim vusul buldukda tehir etmeyüb bu emr-i celil el-kadrimi i'lân ve nida ettirüb ve ümine ve 'umala tenbih ve te'kid eyliyesin ki min ba'd tüccar ve bazergânın getürdükleri ecnas-ı tefarikdan 'arz olunduğu üzre yirmide bir de baharlarından onbeşde bir gümrük alınub, ziyade almakdan hazer ideler, şöyle ki emr-i şerifime mugayır tayin olunandan ziyade gümrük alındığı istima' olunan mes'ul olunmanız mukarrerdir, ama göre mukayyed olasın şöyle bilesin 'alâmet-i şerife i'timad kılasın. Tahriren fi evahir ramazan sene esna ve semanîn ve tes'amiye.

Düstür ül-'amel-i bender-i Basra der zeman-i' Arab

Hind tarafından gmilerile gelen meta'dan alınan rüsumatdır ki beyan olundu.

Nil kit'a bivezn-i Basra gayet a'lâ 3 men ve rub'-u men. Resm. 96.

Dülbend ve bayrami ve sair akmişeden mukaddimen 12'den 1 alınur iken[1]) emr-i şerif mucibince şimdiki halde 20'den 1 alınur.

282 numaralı metindeki farklılıklar.
1 12 kıt'adan 1 kıt'a alınur. cümlenin sonu yok.

Ve *puladd*an girü bundan mukaddimen 12'den 1 alınub, şimdide 20'de 1 alınur[2])

Gilmaniye dirler her rabtadan ki yüz aded ola ve daha ziyade ola, her 100'de 1 alınub; eğer yüzden bir eksük olsa nesne alınmaz.

Ve eğer *kumaş cinsi* ki 20 tamam olmıya, kıymete dutulub 15'de 1 alınur. Ve her 100 dehnimden girü buçuk tehnim alınur.[3])

Ve sair *baharat, karanfil* ve *fülfül* ve *darçın* ve *hayl* ve *ceviz-i beva* ve *bezbaz* ve *hayl* ve *santal* ve *'ud* ve *hab-el ban* ve gayriden, kıymete dutulub 15'de 1 alınur; ve girü her 100'de 1/2 dehnim alınur.[4])

Kavafil-i Şam ve Haleb Basra'ya gelüb, *çuka* ve *sof* ve *tafta*[5]) ve *seraser* ve *kılabutun* be *kemba* ve *hali* ve *sair kumaş cinsi* getürler, 50'ye varınca her 100'den 6 alınur ki 50'den 3 ola. Ve eğer 50'den eksük olursa, 20'den 1 alınunr; ve eğer 20'den eksük olursa, behaya dutulub, 20'den 1 hesbı üzere alınur. Ve 100 kıt'adan 1 kıt'a daha gılmaniye diyü alınur ki male dahildir.[6])

Ve Bedevi 'Arab taifesi *sabun* ve *demir* ve *'arab 'abası* getürürler, her deve yükünden 1 altın ve 2 kit'a küçük 'arab 'abası daha alınur.

Kavafil-i 'Acem ki Şiraz'dan ve Lût'dan ve gayriden derya gemisiyle, ki ana merkeb dirler benderlerden Basra'ya geleler, *yaydan* ve *kuşakdan* ve *külab*dan ve sair ecnasdan Rey şehir ve Lûr ve Lahsa ve Katif ve Bahreyn ve 'Oman'dan gelinden, 12'den 1 alınur, ve eğer 10 eksik olursa, kıymete dutulub, 100'de 10 1/2 alınur.[7]) Ve... benderinden gelen ecnasdan 20'den 1 alınur, ve

2 *Demir*den ve *pulad* dan her 12 kıt'adan 1 kıt'a alınur.

3 Ve eğer *kumaş cinsi* ki 12 tamam olmıya, 10 ve 11 ve daha eksük ola, behane dutulub 100 dehnimde 10 1/2 dehnim alınur ki 42 akçe olur, 40 akçesi 'öşür ve 2 akçesi gılmaniyedir.

4 ... *hab el-ban ve sair baharat*dan, her 100 dehnimden 10 dehnim ve 1/2 dehnim alınur.

5 tafta-ı şamî.

6 ... ve bilcümle *sair kumaş* cinsinden 20 kıt'adan 1 kıt'a alınur, ve 100 kıt'adan 1 kıt'a gılmaniye dahi alınur ki male dahildir. Kumaş eğer 20'ye yetişmese ve 20'den ziyade olsa, kıymete dutulub her 20'den 1 akçe alına; ve eğer kıymete dutulub, 100 akçelik olsa, 5 akçe alınur ve 1 akçe dahi gılmaniye alınur ki 6 akçe olur.

7 ... ve *külabdan* ve sair ecnasdan 12 kıt'adan 1 kıt'a alınur; eğer 12 olmıya eksük ola, behane dutulub, 100'de 10 1/2 dehnim alına ki 42 akçe olur, 40 akçesi 'öşür ve 2 akçesi gılmaniyedir; 100 yetişse, 1 kıt'a gılmaniye alınur; eksük olsa, alınmaz.

20'den eksik olursa, behaya dutulub 20'den 1 hesabı üzre alınur. Ve eğer 100 kıt'a olursa gılmaniye diyü mirî içün girü 1 kıt'a alınur; eksik olursa, alınmaz.

Ve *Basra'dan dışra giden merkeb gemilerinden* ki yüklü ola, gemisine göre şah-ı bender olan kimesne rencberlere rizaleşüb, miri içün her gemiden bir miktar cinsine alınur, ve eğer boş çıkub gitse, nesne alınmaz.

Ve eğer gemiler *sade yağ* ve *iç yağı* gitse, her menden 5 akçe ve 1 heşti alınur.

Ve *mazu*dan her menden 3 akçe ve 1 heşti alınur.[8])

Ve *ketan*ın her veznesinden 3 akçe ve 1 heşti alınur.[9])

Ve *kızıl boya*dan her menden 3 akçe ve 1 heşti alınur.[10])

Ve her *koyun yap;ağı*sının 100 'adedden 6 alınur; 50'ye varınca ve eğer eksik olursa 20'den 1 alına.[11])

Ve büyük *'arab çuka*sından ki ona *büşt* dirler, her biriden 2 akçe alınur.

Ve *maşlah*ki 'arab çukasından 1 akçe ve 1 heşti alınur.

Ve *gabra*dan 2 akçe alınur.[12])

Ve *şamt*dan 4 akçe alınur.

Ve *tüccar taifesinin* kendülerine ve 'iyallerine[13]) armağan getürdükleri *kaftan yüzü* ve *yorgan yüzü* ve *çadırşeb*dan nesne alınmaz.

Ve her tacir ki 'öşrün virüb, sonra yük bağlayub gitmelü olsa, *hakk el-bevab* her yükden 32 akçe alınur.

Ve tüccar taifesi ki Haleb'den ve Şam'dan ve Bağdat'dan ve sair yerlerden *yün* getürse, 'öşrün virüb, girü çıkub deryaya gitmelü olsa, kendü alub gittüğe malinden nesne alınmaz. Ammâ yünün satsa, satun alandan 20'den 1 alınur[14]) ve 1 zira' daha gılmaniye alınur. Eğer tamam yün değilse, nesne alınmaz.

Ba'd daha böyle ise, ve'l-selâm.

8 Her bir menden 3 'osmani ve 1 heşti.
9 Her bir menden 3 'osmani ve 1 heşti.
10 2 akçe 2 heşti.
11 Ve her koyun yapağından 20'de 1 alınur.
12 *maşlah ve gabra*'ya iki atıf eksiktir.
13 Ehl-i 'iyaliye.
14 20 zira'dan 1 zira' alına.

Düstur ül-'amel-i dar ül-harb

*Gümüş*ü hiç kimesne almayub, darbhane 'âmili alub akçe kese, ammâ *altunu* her kim isterse ala; ve bazı kimesneler ki altun sızdurub saf etmelü ola, ol asıl altunu darbhane 'âmili alub akçesin sahiblerine vire, gayr yerde altun satılmıya ve saf olmıya; pul divanındır, 'âmil dahil değildir.

Düstur ül-'amel-i gulâm ve kenizek

Bir *kul* ve bir *cariye* satılsa, satun alandan 20 akçe alınur; eğer siyah olsun ve eğer ak olsun.

Düstur ül-'amel-i dellâliye akmişe ve 'akakid

100'de 1 akçe alınur, mirîdir.

Basra fellahi kendü 'abalı içün 8 *kündeki* alsa, dellâliye virmez; 8'den ziyade olsa, virür.

Tacir ki 'öşrün virüb gitmelü olsa, dellâliye alınmaz.

Düstur ül-'amel-i musabbagat

Gazl-ı ketan beher vukkiye renk-i kubud, 4 akçe ve 2 fülûs.

Bayramî. Beher bayramî renk-i siyah, 20 akçe.

Mi'cer-i bindi renk-i siyah-i a'lâ, beher mi'cer 20akçe.

Mi'cer behranî renk-i siyah, 12 akçe.

Futa renk-i mavi, beher zira'-i Basra, 1 akçe ve 1 fülûs.

Gazl ba renk-i haki, beher vukkiye 2 akçe.

Gazl-ı mavi, beher vukkiye 4 akçe.

Gazl-ı esved, beher vukkiye 12 akçe.

Kirpas-ı Durakî mavi, beher zira' 2 heşti.

Dekkakiye, beher top ki 12 arşun ola, 5 akçe ve 1 fülûs[15])

15 5 'osmani 1 mankur.

alınur ve zikr olunan 5 akçe ve 1 fülûsun nısfı 'âmil ve nısfı dahi dekkak alur.

Düstur ül-'amel-i ibrişimhane

İbrişimi 'âmilden gayri hiç kimesne satmıya, hemen 'âmil sata. İbrişimhane 'âmili olan kimesne her *ibrişim haik*inden 6 akçe 2 fülûs[16]) alur; her *revb havaşi*den 8 akçe alınur. Dakini(?) ve ketani 'âmilden gayri kimesne alub satmaya.

Düstur ül-'amel-i tavvafiye-i medine-i Basra der enderun ve bîrun

Mirî canibden 'ulûfe ile bir nice kimesneler şehri ve şehrin çarşuların ve dükkânların ahşamdan sabaha değin dolanub hafz ederler; ol hidmet mukabilesinde mirî içün alınan resmidir.

Her *dükkân*dan ve *her dükkân sahibinin evi*nden ayda 6 akçe alınur. Ve bir kimesnenin bir, iki ve üç *evi* olsa, ayda 4 akçe alınur.

Ve eğer evlerine *kiracı* getürse, her evden kiracı dahil 4'er akçe virür. Ve hem *sahib-i hane* dahi oturduğu ev içün ayda 4 akçe virür.

Ve köylerde olan *fellahlar*dan eğer ekkâr ise 2 akçe, ve ekkâr olmayub fellah ise ayda 4 akçe tavvafiye virürler.

Ve şehirde olan *fakire avretler* ve *fakirler* ayda 2 akçe virürler.

Sebzevat füruşanlar her ayda 1 akçe ve 1 fülûs[17]) virürler.

Ve *ehali-i Şüşter ve Disful ve Ramiz* ve gayr yerler ki kavm ve kabilesi yanında Basra'da gelüb oturalar, ayda 2 akçe alınur. Eğer başka ev kiraya dutub oturalar, ayda 4 akçe alınur. Eğer mezkûr taife şehre girmeyüb sifde oturub bey' ve şira eyliyeler, tavvafiye içün nesne alınmaz.

Şam ve Haleb ve Bağdad kafilesinden ki yük dutub gitmelü ola, her yükden 2 akçe ve 2 fülûs[18] alınur.

Ve *kassablar* her ayda 1 akçe ve 1 mankur virürler.[19])

16 6 akçe 2 mankur.
17 1 akçe ve 1 mankur.
18 2 akçe ve 2 mankur.
19 *kassablar*'a atıf eksiktir.

Düstur iil-'amel-i hima el-ma'ruf bî tamga-ı Basra ve'l-vezzaniye yani keyyâliye[20])

Durâk ve Cezayir ve Bağdad caniblerinden gemilerile gelen ecnasdan alınan rüsumatdır.

Bir danek ki büyük ola hurmadan gayri *buğday* ve *arpa* ve *çeltük* ve *maş* ve *züret* ve *sair hububat* getürse, 5 vezne[21]) cins ve 24 akçe-i nakdiye alınur.

Ve küçük danekden 2 vezne cins alınur ve 8 akçe-i nakdiye alınur. Ve küçük Durâk daneğinden 1 1/2 vezne cins alınur.

Ve Bender ve Durâk gemilerinden ki büyük ola 5 vezne ecnas alınur.

Ve Basra'dan gayri etraf e civarından *karpuz*dan ve *hıyar*dan ve *soğan*dan ki gemiler ile gele, 5 vezne cins ve 24 akçe-i nakd alınur.

Ve Basra reayasından ki *galle* getürüb sifde bey' eyliyeler, dolu danekden 2 vezne cins alınur ve eğer dolu olmasa hesab ile alına. Ammâ fellah Basra'ya getürse satmasa, evlerine alub gitse, nesne alınmaz.

Ve Basra'dan gemi ile etrafa giden *kündeki*den ve *Bahr-ı dülbendi*nden her 6'sından 4 akçe alınur.

Ve *sağrı dülbend*den ki Cezayir'e ve Durâk'a ve Havize ve Şüşter ve Disbul canibine gemi ile gide, a'lâ dülbenden 4 akçe, edna hallu dülbendden hesab üzre alına.

Ve bir kimesne ki Basra'dan *nil* alub etraf ve civarına ve Cezayir ve Havize ve Disbul ve Şüşter ve Vasıt ve gaye gemi ile gitse, her gülle-i nilden 48 akçe[22]) alınur.

Ve bir kimesne ki Hind canibinden bengsar'a (?) *nil* getürse, her gülle-i nilden 24 akçe alınur. Ammâ nilin şehre getürse, ba'd el-zaman girü alub itse, 48 akçe alınur.

Ve gemi ile giden *kul*dan ve *cariye*den 48 akçe alınur.

Gemi ile giden *bayramî*den her birinden ki eyü ola 4 akçe alınur. Harcisinden hesab üzre alınur.

20 ve'l-vezzsane, yani keyyali.
21 5 batman. Bu bölümün tümünde *batman vezne*'nin yerine kullanılmıştır.
22 24 akçe.

Ve gemi ile giden *zencebil* ve *fülfül* ve *darçın* ve *karanfil* ve *nebat* ve *şeker* ve *lök*den her menden 8 akçe alınur.

Ve gemi ile giden *penbe*den 9 vezneden 48 akçe alınur.

Ve gemi ile Bender'den ve Şüşter'den ve gayriden gelen dikilmiş *kaftan*dan 1 akçe ve 1 heşti[23]) alınur.

Ve *kuşak*dan dahi kezalik alınur. Ve *futa*dan dahi kezalik alınur.

Ve *kemba*dan ve *mahazim-i Yezdî* ve *siyâb-ı Yezdî* ve *mullâ*dan ve *mavi İsfahan bezi*nden ve *beyaz İsfahan bezi*nden 20 kumaşdan 1 kumaş alınur. Eğer 20 tamam olmasa, hesabe dutulub 80 akçeden 4 akçe alınur.

Ve etrafdan gelen *at*dan va *katır*dan behaya dutulub 'öşür alınur, nısfı satandan ve nısfı alandan alınur. Eğer sipahi taifesi binmek içün at alsa, bac virmez. Ammâ satandan nısf-ı 'öşür alınur. Eğer Meşhed yolunda ve Lahsa ve gayriden at gelse, satandan her atdan 52 akçe alınur, satun alan kimesneden 20'de 1 alınur. Ondan sonra ne yere giderse, kimesne mani' olmaz.

Gemi ile gelen *koyun*dan, her re'sden 1 akçe ve 1 heşti[24]) alınur.

Ve bir kimesne yabandan *at* getürüb satmasa geçse, nesne alınmaz. Ve eğer bir kimesne *kul* ve *cariye* getürse satmasa alub gitse, nesne alınmaz.

Ve eğer bir kimesne *öküz* ve *inek* getürse bazarda satsa, satandan 12 akçe alınur. Satmasa nesne alınmaz.

Bir kimesne *camus* getürüb satsa, 20 akçe alınur.

Ve gemi ile Bender ve Havize ve Şüşter tarafından gelen *haliçe*den 8 akçe alınur.

Yabandan gelen *sakız*dan her menden 4 akçe alınur.

Ve *koz*dan ve *acı bademden* ve *üzüm* ve *incir*den ve *encükek*den her merkeb yükünden ki hımardır 12 akçe alınur, ve deve yükünden 20 akçe[25])

Ve Durâk ve Havize ve Şüşter ve Bender ve gayrden gelen *ketan*dan her vezneden 2 akçe alınur.

23 1 'osmani ve 1 heşti.
24 1 'osmani ve 1 heşti.
25 12 'osmani, deve yükünden 20 'osmani.

Ve *yünün ipi*nden her vezneden 8 akçe alınur.

Ve 15 'aded *yapağı*ndan 1 yapağı alınur.

Ve *sade yağ*dan ve *bezir yağı*ndan her menden 5 akçe ve 1 heşti[26]) alınur.

Ve *arda*dan her menden 2 akçe ve 2 heşti[27]) alınur.

Ve gemi ile Cezayirden gelen *hurma*dan her hısafdan 1 akçe[28]) alınur; ve eğer resmin viren ahır yere alub giderse, nesne alınmaz.Ve illâ bir ahır kimesne satun alub ahır yere giderse, her hısafdan 1 akçe virür.

Ve eğer bir kimesne gemi ile *buğday* ve *arpa* ve *maş* ve *hurma* ve *kır* ve *mazi* alub gelse, her gemiye 48 akçe alınur.

Ve Cezayir'den gelen *narenc*den her 100'den 5 akçe alınur.

Her *balık gemisi*nden 5 men balık ve 24 akçe alınur.

Sifden her kim gelüb *çeltük* alursa, nesne virmez. Ammâ alduğı çeltüği *pirinç* ederse, her kâreden 4 men pirinç ve 20 akçe virür. Ve bir kimesne Sifden çeltük alub pirinç idüb gemiye koyub alub giderse, 4 men pirinç virüb, gayri nesne virmeye.

Basra köylerinden ve cezirelerinden bir kimesne gemi ile eğer *çeltük* ve *buğday* ve *maş* getürse, her gemiden 2 men cins vire, ve zikr olunan karyelerden ve cezirelerden Basra'ya *hınna* gelse, nesne alınmaz. Ammâ köylerden ve Basra'dan hınna alub giden kimesneden her menden 2 akçe alunır.

Ve köylerden Basra'ya gelen *kızıl boya*dan nesne alınmaz. Ammâ köylerden ve Basra'dan dışraya alub gidenden her menden 2 akçe ve 2 heşti alınur.

Ve Cezayir'den gelen *hilal*dan her gemiden 5 vezne cins alınur ve 24 akçe alınur.

Ve Basra'dan dışra giden bir gemi *tuz*dan 24 akçe alınur.

Ve Basra'dan gemi ile ve yük ile giden *hurma*dan her 10 menden 4 akçe alınur.

Ve karadan yük ile gelen *buğday ve arpa ve sair hububat*dan her yükden 4 akçe alınur.

26 5 'osmani ve 1 heşti.
27 2 'osmani ve 2 heşti.
28 1 'osmani.

Ve eğer yük ile *un* gelse,her yükden 5 akçe ve 1 heşti[29]) alınur ve eğer yükden eksik olsa, hesab üzre alınur.

Basra'dan giden *sabun*dan her menden 5 akçe ve 1 heşti[30]) alınur. *Lâden*den her menden 8 akçe alınur.

Ve *uşne*den, ki koca sakalı derler, her menden 4 akçe alınur.

Ve *'anzerut*dan her menden 4 akçe alınur.

*Demir*den her menden 2 akçe alınur.

Deryadan gelüb giden *kılıç demiri*, ki *enkâre* dirler, her 10 'adedden 6 akçe alınur.

Ve Basra'dan giden *kireç*den ve *tin-i have*den her hısafdan 2 akçe alınur.

Ve Cezayir'den gelen *hasır*dan 15 'adedden 4 akçe alınur.

Deryadan gelüb bengsar'da(?) bac virüb ondan girü gemiye esbabın koyub alub giden kimesneden *gülle-i nîl*den 24 akçe alınur.

Ve bir denk *kündeki*den 24 akçe, ve bir denk *penbe*den 24 akçe alınur.

Ammâ Basra'ya getürüb nice zaman Basra'da durub gitmelü olsa, her *güle-i nîl*den 48 akçe, her denk *penbe*den 48 akçe alınur.

Ve 6 'aded *kumaş*dan 4 akçe alınur.

Her tarafdan gelen *ibrişim*den 1000 miskalden 28 akçe alınur.

Ve Cezayir'den gelen *sınık kazgan*dan her menden 8 akçe.

Ve her iki tulum *bekmez*den 8 akçe alınur.

Ve Bağdad'dan gelen *mavi boğasi*den 20 kıt'adan 1 kıt'a alınur, ve *mahallî*den her menden 5 akçe ve 1 heşti alınur.

Ve *kenun*dan her menden 2 akçe ve 2 heşti[31]) alınur.

Ve *nohud*dan 20 menden 1 men alınur.

Bulgarî behaya dutulub 20'de 1 alınur.

Ve dışraya giden *maz*iden her menden 2 akçe[32]) alınur.

Ve dışra giden *camus derisi*nden 2 akçe[33]) alınur, ve debbağlanmış camus ve öküz derisinden 80 akçeden 1 akçe alınur.

29 5 'osmani ve 1 heşti.
30 5 'osmanı ve 1 heşti.
31 2 'osmani ve 2 heşti.
32 2 'osmani.
33 2 'osmani.

Ve dışradan gelen *mazi*den her kâreden 72 akçe alınur; kâre tamam olmasa, kıymete dutulub alına.

Düstur ül-'amel-i tavvafiye-i sif[34]) el-meşhuriye şer'iye hududa(?) min şer'iye Kevaz(?) ilâ nahr-ı Hor-ı Reşid buğday bazarına gelen gemiler.

Növbet vaktinden sabah növbetine değin sifden *tereke* ve *akmişe* serika olunursa, sahib-i malc yemin verildikten sonra her ne mikdar nesne uğurlanmış ise, tavvaf olan kimesneden tazmin olunur.

Danek ile gelen *hurda esbab*dan iki ona *debş*dirler, boğça ve giyecek ve yiyecek gibi ola, eğer gece sifde yatdı ise 40 akçe alınur; eğer yatmadı ise 20 akçe alınur.

*'Akikid*den ki gece ile sifde yata 10 vezneden[35]) 5 akçe ve 1 heşti alınur; eğer yatmazsa her 10 vezneden 4 akçe alınur.

Her 300 *kündeki* ki 1 rabtadır, eğer sifde yatursa, her rabtadan 10 akçe ve 2 heşti alınur; eğer yatmazsa her rabtadan 8 akçe alınur.

*Dülbend-i hassa*dan eğer sifde yatursa her rabtadan 10 akçe alınur; eğer yatmazsa 8 akçe alınur.

150 *futa*dan ki 1 rabtadır, kezalik alınur.

*Penbe kisesi*nden[36]) ki sifde yata, her kiseden 4 akçe, eğer yatmazsa 1 akçe[37]) ve 1 heşti alınur.

*Kıt'a-i nîl*den dahi kezalik alınur.

Ve *demir-i hindi*den her 10 vezneden eğer sifde yata 2 akçe ve heşti alınur; eğer yatmazsa 1 akçe[38]) ve 1 heşti alınur.

Ve 10 vezne *demir*den[39]) eğer sifde yatsa 5 akçe ve 1 heşti alınur; eğer yatmazsa 4 akçe alınur.

Ve 1 rabta *pulad*dan 4 akçe alınur.

Basra etrafından gelen *ketan*dan ki sifde yata, her 20 menden 12 akçe; eğer yatmazsa 8 akçe alınur.

34 282 numaralı belgede *'attariye*'ye ilişkin bölüm *tavvafiye*'ye ilişkin olanından önce gelmekterdir.
35 Batman.
36 Kis (?) kıstından (?)
37 1 'osmani.
38 1 'osmani.
39 *ahen*den.

*Mazi*den ki sifde yata, her kâreden 1 vezne alınur; eğer yatmazsa hiç nesne alınmaz.

*Sabun*dan dahi kezalik alınur.

Ve *maşlah* rabtasından eğer sifte yata,her rabtadan 12 akçe, ve eğer yatmazsa hiç nesne alınmaz.

Ve *yün*den ki sifde yata 8 akçe, ve eğer yatmıya 4 akçe alınur.

Sife gelen *tereke*den, *buğday*dan ve *arpa* ve *çeltük* ve *sair hububat*dan her kâreden 1 vezne alınur.

Etrafdan gemi ile gelen *tereke* ki sahibleri 'adet üzre resmini virüb kendüler satalar, tavvafiye içün nesne virilmez. Ammâ gemiden dışra çıkarub sifde çamurlayub[40]) koyub gitse, her kâreden 1 vezne tavvafiye alınur.

Eğer Mu'aviye taifesi *hurma* getürüb resmini virüb kendüler üzerinde yata, nesne virmezler; ammâ ki dışra çıkarub çamurlıyub[41]) gideler, her hisafdan 1 heşti alınur.

*Basra hurmas*ından her 5 vezneden 2 heşti alınur.

Ve *sade yağ*dan ve *çırak yağ*ından her 20 vezneden eğer sifde yata 12 akçe ve eğer yatmazsa 8 akçe alınur.

Gemi ile sife gelüb iden *çuka*dan eğer sifde yata her rabta ki 50-60 zira' ola 12 akçe alınur; eğer yatmayub çıkub gide 8 akçe alınur.

Gemi ile Şiraz'dan ve gayrden gelen *yay*dan eğer sifde yata 100 yaydan 12 akçe; eğer yatmazsa 8 akçe alınur.

Ve Cezayir'den gelen *hurma* gemisinden 4 akçe, ve *çeltük*den 6 vukkiye alınur.

Ve karadan yük ile gelen *buğday* yükünden ve *penbe* ve gayri ecnasdan 1 vukkiye alınur.

Ve eğer yük ile karadan *yağ* gelse sifde yatursa her zarfdan[42]) 2 heşti alınur; eğer yatmazsa nesne alınmaz.

*Kır*dan her kâreden 1 vezne alınur.

Kelek ile gelen *odun*dan 12 akçe alınur.

Ve Sadr-ı Suyeb tarafından ve gayrden gelen *kamış*dan her

40 sıvayub.
41 Balcık ile sıvayub.
42 Her tulumdan.

100 bakadan 5 baka alınur.

Her *at* ki merkebe girüb Hormuza gide 16 akçe alınur.

Bir *merkeb gemisi* ki gitmelü ola, boş olsa hiç nesne alınmaz; ammâ navlun virüb yüklü olsa, 76 akçe alınur.

1 danek ki *tereke* taşıyub merkebe iledüb koya 8 akçe alınur.

Havize ve Cezayir'den gelen *balık gemisi*nden 6 vukkiye balık alınur; denizden gelen balıkdan her 100'den 1 balık alınur. Dolu büyük gemiden balık taşıyan küçük gemiden 16 akçe alınur; dolu olmazsa hesable alınur.

Sifde olan *dükkanlar*dan ayda 4'er akçe alınur.

*Tîn-i have*den her hısafdan 2 heşti alınur. Büyük gemiden tîn taşıyan küçük gemiden 16 akçe alınur.

Gemi ile Cezayir'den ve Suyeb'den gelen *hasırlar*dan 20'den 1 alınur.

Deryadan gelen *bekmez*den büyük kûzeden 2 heşti, küçük kûzeden 1 heşti alınur.

Katif ve Bahreyn'den gelen *hurma*dan her hısafdan 2 heşti alınur.

Merabahalar ki satmak içün *tereke* alalar, gerek bir gece ve gerek bir yıl yata, her kâreden 1 vezne alınur.

Düstur ül-'amel- i ecnas-ı 'attariye

*Tarak*dan ve *iğne*den ve *bilezik*den 20'den 1 alınur.

Mışrak'da ki deve bazarıdır satılan *deve*den her deveden 20 akçe alınur. Kassab alan deveden nesne alınmaz.

Sif ki tahil bazarıdır bir kimesne gelüb bir deve yükü *hurma* ve *çeltük* ve gayri yükleyüb alub giderse, 10 akçe virür.

Her *'arab 'abası*ndan ki büyük ola 2 akçe, ve küçük ola 1 akçe[43]) ve 1 heşti alınur. Çift 'abadan 1 akçe ve 1 heşti alınur.

*Şamt*dan duhulda ve huruçda 4 akçe[44]) alınur.

*Hımar*dan 4 akçe alınur.

43 1 'osmani.
44 4 'osmani.

Kadimden Lahsa'dan ve Necd'den deve ile gelen her yük *kumaş*dan, her ne cins olursa, 20 kumaşdan 1 kumaş alınur. Eğer eksik olursa, hesabile alınur.

Ve mezkûr vilâyetden gelen *nîl*den her gülle-i ma'ruf'dan 48 akçe alınur.

Bir kimesne yabandan Basra'ya danek ile *tereke* getürse, resmini virüb girü gitmelü olsa, ol asıl kimesnenin aldığı 45 miktarı *kendükisi* veya bir *kul* ve bir *kenizek* veyahud bir *güIle-i nîl* veya bir kıt'a *penbe*si mu'af olurmuş, girü eyle ola.

Düstur ül-'amel-i üştür-i şirvane (?)

Ber canibinden satun alınub 'Acem canibine giden *deve*dir. Büyük deveden 48 akçe ve küçük deveden 24 akçe alınur.[45])

Ve 'Acem canibinden gelen Şatt el-'Arab'dan geçüb Basra canibine gelen *koyun*dan nesne alınmaz. Ve Basra canibinden 'Acem tarafına giden koyundan 40 re'sden 1 re's alınur.[46])

Düstur ül-'amel-i suk-i Basra

Kassab *koyun* boğazlasa, 8 akçe alınur.

Kassab *sığır* boğazlasa, 16 akçe alınur ve derisin dahi debbağathane 'âmili alur.

Kassab *camus* boğazlasa, 56 akçe alınur ve derisindahi debbağathane 'âmili alur.

Kassab *deve* boğazlasa, 40 akçe alınur ve derisin dahi debbağathane 'âmili alur.

Basra'da olan sipahi ve reaya taifesi yemek içün *koyun* alub evinde boğazlasa, 4 akçe alınur. Eğer *tuklu* boğazlasa, 2 akçe alınur. Eğer *kuzu* boğazlasa 1 akçe[47]) alınur.

Ve zil-hicce ayında 10 günedek boğazlınan *kurban koyun*dan nesne alınmaz. Ammâ gayri zamanda alınur.

45 'an üştür-i büzürg 48, 'an üştür-i sağır 24.
46 40 koyundan 1 koyun alınur, zekât diyü.
47 1 'osmani.

Ve *dumalan mantarı*ndan ki ona *fuka'* dirler, her vezneden 2 heşti alınur.

Şehirde olan *dükkânlar*dan 'âmil rezasıyle birer mikdar nesne alınur. Eğer 'âmil olmayub emanet ile zabt olunur ise, emin rezasıyle alınur.

Basra bazarında ve Şatt kenarında sabahdan ahşama dek her kim *soğan* satarsa, her mizandan 1 heşti[48]) alınur.

Ve *turub* ve *şalgam*dan her kevenden 2 heşti alınur.

Dışradan *üzüm* getürüb satan kimesne ki getürdüği üzüm 5 vezne ola, 2 akçe ve 2 heşti[49]) alınur. Artuk eksik olursa, hesable alınur.

Enar satandan her vezneden 1 heşti alınur.

Sib ve *zerdalu*dan kezalik alınur.

*Patlıcan*dan 100'de 1 heşti[50]) alınur.

*Rubyan*dan her menden 2 heşti alınur.

Ve bazarda getürüb satılan *taze balık*dan her vezneden[51]) 2 heşti ve küçük balıkdan vezneden 1 heşti alınur.

*'Arab 'abası*ndan 2 heşti; *'arab büşti*nden 1 akçe ve 1 heşti[52]) tamga diyü alınur; *küçük 'arab 'abası*ndan 1 heşti alınur.

Şehir içinde ve dışrada *sebze* satan kimesneden her gün 2 heşti alınur.

Bir kimesne *çırak yağı* satsa, 1 akçe ve 1 heşti alınur.

Deryadan gelen *kuru balık*dan bir kimesne satun alub getürüb hazarda satsa, 1 akçe ve 1 heşti[53]) alınur.

*Cezayir hurması*n satandan her hısafdan 1 akçe alınur.

*Basra hurması*nın hısafından 2 akçe alınur. Basra hurması ki hısafı 10 vezne ola 4 akçe alınur.

Cezayir'den gelen *naranc*den ve *limon*dan 10'da 1 alınur.

Peynir satandan günde 2 akçe, *yoğurd* satandan 1 akçe ve 1 heşti alınur.[54])

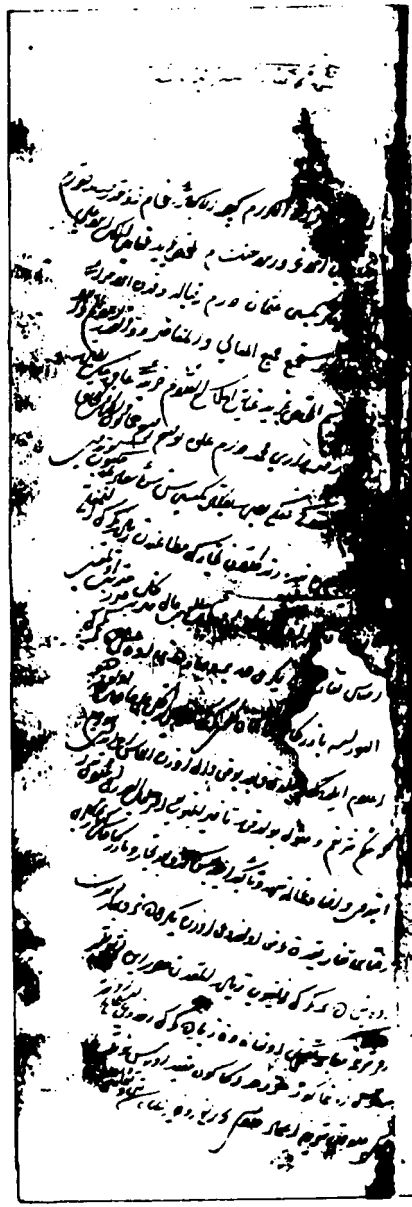
48 1 mankur.
49 2 mankur.
50 1 mankur.
51 Her mene.
52 1 mankur.
53 1 mankur
54 *peynir* ve *yoğurd*'a atıf yoktur.

Düstur ül-'amel-i kırhane[55])

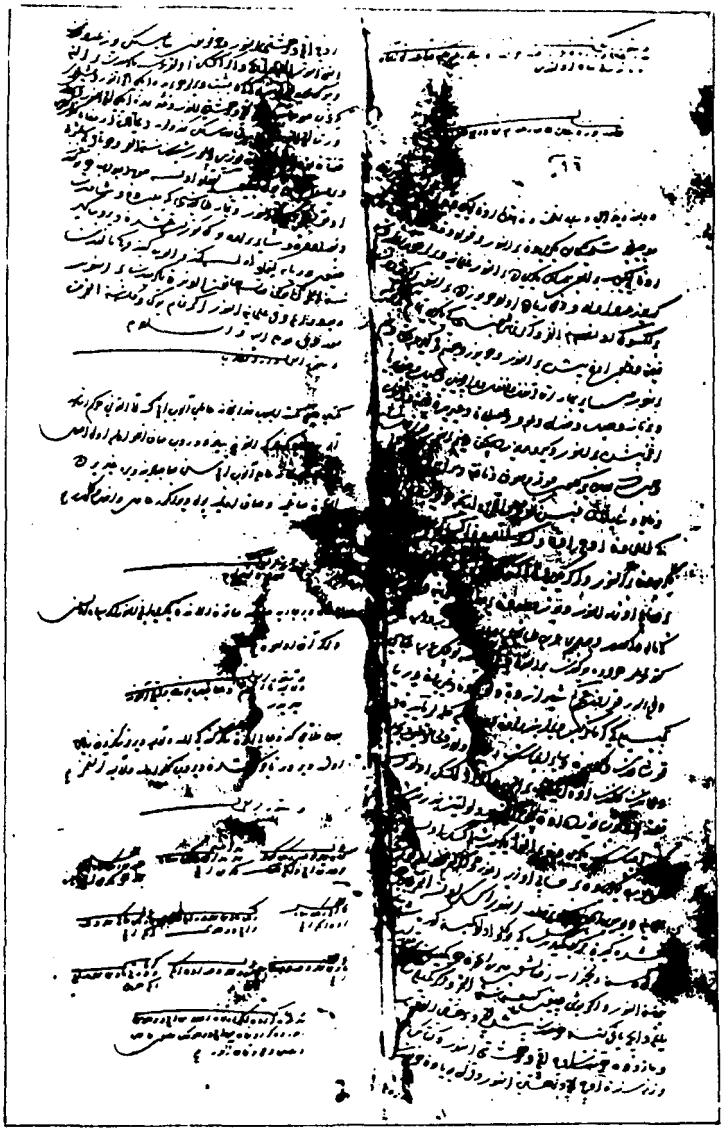
Her kimesne ***kır*** bişürmiye ala, 'âmil rezasıyle bişüre; ve bir kimesne kır satsa, her vezneden[56]) 2 heşti alınur. Eğer deryaya alub gitse, nesne alınmaz.

Vilâyet-i Basra'da her kimesne ki gemi kırlasa, 'âmil rezasıyle kırlaya. Bir kimesne iki küreklü küçük gemi kırlasa 8 akçe alınur, ücret-i ustalar; büyük gemi kırlansa, 80 yahud 100 akçe alınur.

55 Kırhane, yani zifthane.
56 Her menden.

Tapu defteri no. 534, s. 1, vilâyeti Basra (mukaddime)

Tapu defteri no. 534, s. 2-3

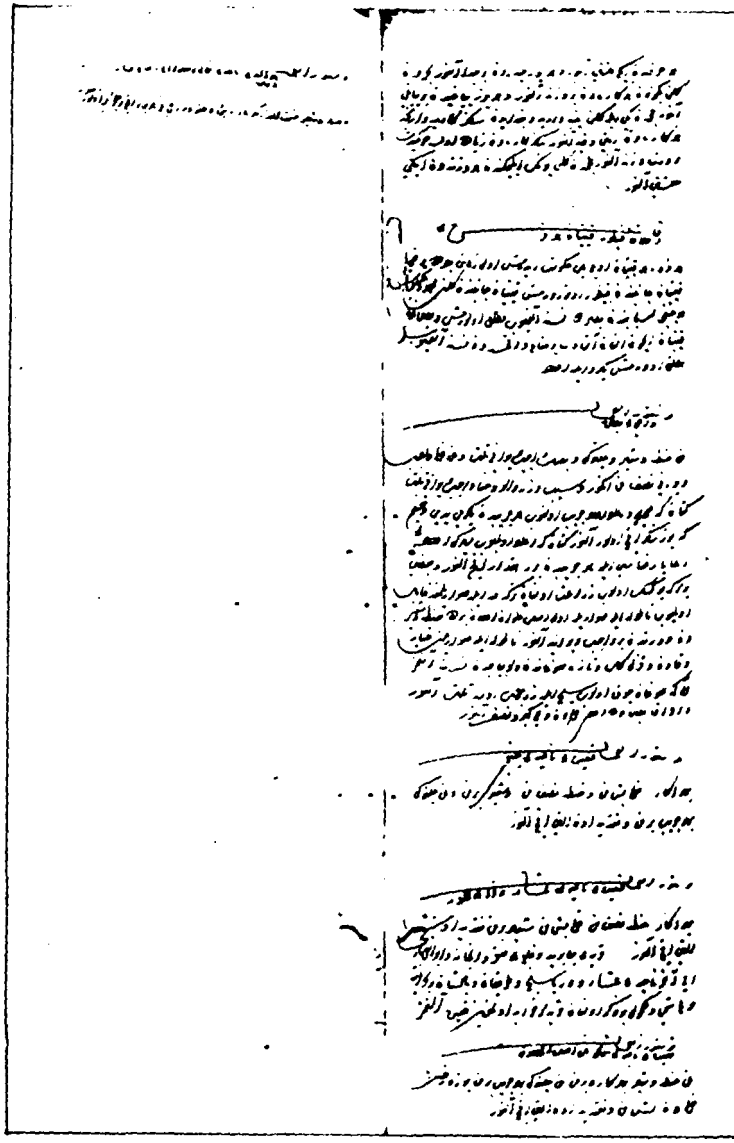
Tapu defteri no. 534, s. 4-5

Tapu defteri no. 534, s. 6-7

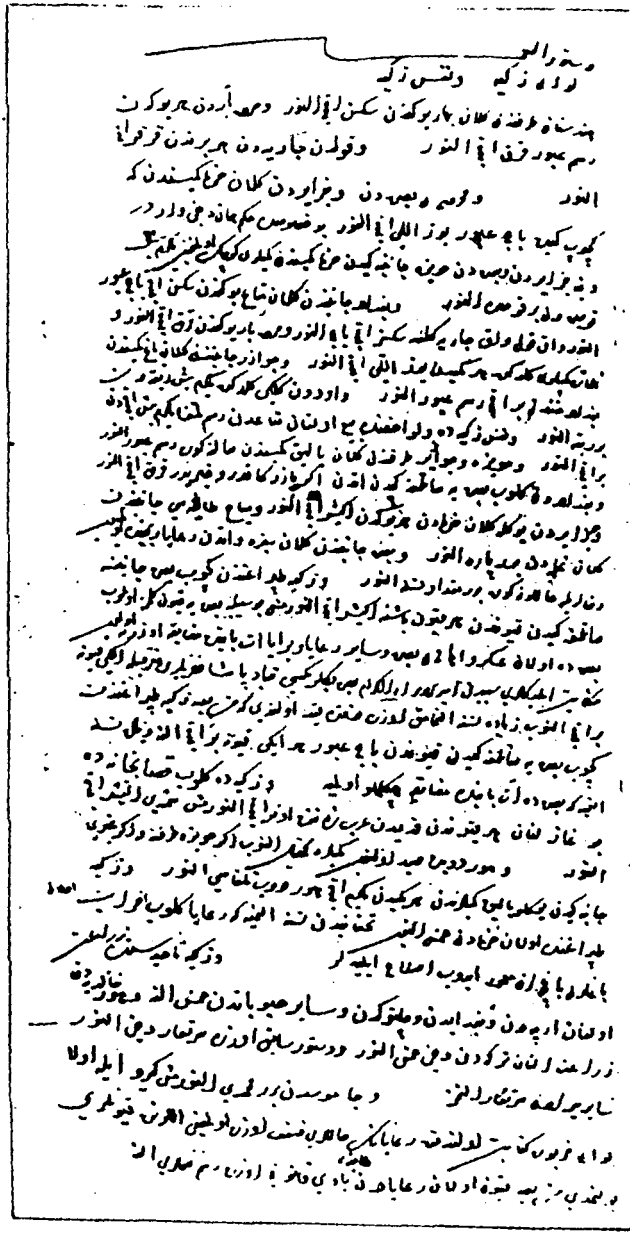

Tapu defteri no. 534, s. 8-9

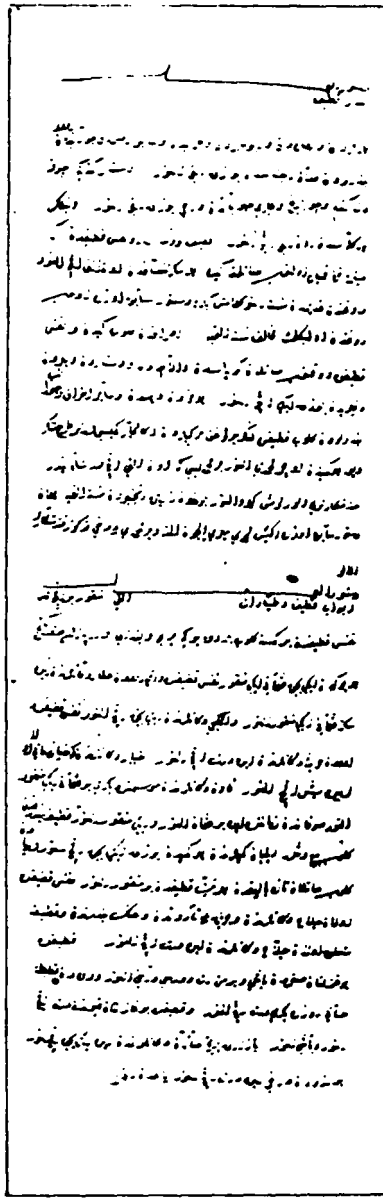

Tapu defteri no. 534, s. 10-11

LEVHA: VII

Tapu defteri no. 282, s. 220, Zekiyé Liva'sı

Tapu defteri no. 282, 301, Katif iskelesi

Penbe kisesinden 1 akçe ve 1 heşti alınur.[1])

Bir kıt'a-ı *nîl*den 1 akçe ve 1 heşti alınur.

100 top *bez* ki ona *futa* dirler, 2 akçe ve 2 heşti alınur.

300 *kündeki*den 2 akçe ve 2 heşti alınur.

200 *dülbend*den 2 akçe ve 2 heşti alınur.

*Tüccar esbabı*ndan bir gemide ki tacire mütealik yiyecek ve giyecek gibi ola, 14 akçe alınur.

Ve her 10 vezne[2]) *'akakid*den 1 akçe ve 1 heşti alınur.

*Çırak yağı*nın her tulumundan 2 heşti alınur.

Ve Basra'ya girüb girü dışra çıkan *yağ*dan her 10 vezneden[3]) 2 akçe alınur.

Ve 'Acem canibinden ve gayri yerden gelen *un* yükünden 1 akçe[4]) ve 1 heşti alınur.

Ve 'Acem canibinden gelen *fındık* ve *koz* ve *incir* ve *kuru üzüm* ve *piste* ve gayri, yükden 1 akçe[5]) ve 1 heşti alınur.

Cezayir ve Durâk ve gayriden gemi ile gelen *tereke*den nısf-ı men alınur.

Ve Cezayir'den gelen *hurma* gemisinden 4 akçe alınur.

Ve denizden gelen *balık*dan her 100'den 1 balık alınur.

Ve Cezayir ve Havize ve gayriden gelen *balık* gemisinden yarım vezne balık alınur.

Ve gemi ile gelen *odun*dan her gemiden 2 akçe alınur.

Her gemi *saman*dan 1 cülle saman alınur.

Ve bir gemi *otluk*dan 1 püşte alınur.

100 baka *kamış*dan 1 baka alınur.

Bir kâre *odun*dan ki 100 vezne olur, 12 akçe alınur.[6])

1 *Kis penbe*den, 1 osmanî, 1 mankur. Bu bölümde adeta her zaman *mankur beşti*-nin yerine *'osmanî akçe*'nin yerine kullanılmaktadır.
2 Men.
3 Batman.
4 1 'osmanî.
5 1 'osmanî.
6. Ki kelek ile gele 12 'osmanî alınur.

Şehir halkı ki sifden *tereke* alub içerü getüreler, her kâreden 2 akçe ve 2 heşti[7]) alınur.

Ve Basra'dan bir kimesne *kündeki ve kumaş ve bez* alsa, her 100'den 1 akçe ve 1 heşti alınur.[8])

Basra vilâyeti ekkâri dışradan *tereke* getürse, nesne alınmaz. Ammâ her ekkârdan kariyelerinde 6 vukkiye *hurma* ve 6 vukkiye *arpa* alınur.

*Meyva*dan her kafesden 2 küçük fülûs alınur.

Matrabazlar alduğı *yağın* her zarfından 2 heşti alınur.[9])

Ve her 100 *ceda*dan 1 ceda alınur.

Bahirden gelen *bekmez*den her kâreden 1 vezne[10]) alınur.

Ve her 100 *yapağı*dan 1 yapağı alınur.

'Acem'den gemi ile gelen *penbe ve arpa ve buğday*dan 8 kâreye varınca her kâreden 5 vukkiye alınur. 8 kâreden ziyade olsa, her gemiden 4 vezne[11]) alınur.

'Acem'den gelen *yünün ipliğ*inden her vezneden 2 heşti[12]) alınur.

Ka'ide-i itlak-ı feytur-ı kapitan-ı Hormuz

Hormuz'da her kapitan 3 yıl hükûmet edermiş. Ol zamanda Basra'da dahi kapitan canibinden feytur otururmuş. Kapitan canibinden gelen mühür mektub mucibince esbabından Basra'da nesne alınmayub mutlak olurmuş. Ve Basra'dan kapitan içün alınan at ve sair meta' ve akmişeden nesne alınmayub mutlak olurmuş. Girü eyle ola.

Düstur ül-'amel-i nevahi-i Basra

'An *hınta* ve *şa'ir* ve *çeltük* ve *basal* vacib divani sülüs.

Ve 'an *hurma* cavib divanı nısf.

7 2 'osmanî 2 mankur.
8 1 'osmanî alınur ve 1 mankur alınur.
9 Yağdan 1 batman alınur.
10 1 batman.
11 4 batman
12 Her bir batman 2 mankur alınur.

'An *engûr* ve *sib* ve *zerdalu* ve *hınna* [13]) vacib divani sülüs.

Ketan ki sahih ve a'lâ ola, cerib olunub, her ceribden 27 dehnim, ki 108 akçe olur, alınur. Ketanki a'lâ olmayub seyrek ola, reaya rezasıyle her ceribden birer mikdar akçe alınur[14]).

Ve bazı yerler ki yüksek olub ziraat olunan[15]) *tereke* med ile suvarılmağa kabil olmayub na tula ile suvarıla, ol asıl 'ulüvan olan yerde *hınta* ve *şa'ir*den 4'den 1 vacib divaniye alınur. Na tula ile suvarılan *hıyar* ve *kavun* ve *kızıl gil* ve *taze soğan*dan[16]) ve *lubiac*dan nesne alınmaz. Ammâ ki *soğan*[17]) çok olub seyh ile ziraat olsa, sülüs alınur.

Ve etraf-ı Basra'dan olan *hurma*dan dahi girü nısf alınur.

Düstur ül-'amel-i mukayyede-i nahiye-i cenub

Beher ekkâr, *hurma* 5 men, ve *hınta* nısf-ı men, ve *şa'ir* 1 men, ve 'an *çeltük* beher cerib 1 men ve *nakdiye* 16 akçe alınur.

Düstur ül-'amel-i mukayyede-i nahiye-i' Aşar

'An kura-ı ma'mur, beher ekkâr, *hınta* nısf-ı men, *hurma* 5 men, *şa'ir* 1 men, *nakdiye* 16 akçe alınur.

('an) kariye-i Cabiriye ve Kale-i Sakar ve Encane ve Abu'l-Kaharî ilâ ahır nahiye-i 'Aşâr ve Derya-i Senc ve Tarıkan ve Balestan ve Bahraniye ve Haşemi ve Mekhul, bu zikr olunan kariyeler harabe olmağın mukayyede alınmaz.

Düstur ül-'amel-i mukayyede-i nahiye-i şimal

'An asıl el-mahsul, 'an *hınta* ve *şa'ir* beher kârden 1 men.

'An *çeltük* beher cerib 1 men.

100 diraht-ı *hurma*dan 5 men ve nakdiye 16 akçe alınur.

13 'an *engûr* ve *tuftah* ve *mışmış* ve *fuvve* ve *hınna*.
14 İlave: Basra'nın havalisinde olan bağlardan ki bilad-ı Hor-ı Reşid dirler, *hurma*dan nısfı alınur.
15 Ekilen.
16 *Hıyar* ve *batıh*dan ve *gil-i surh*dan ve *basal-ı ahzar*dan.
17 *Piyas*.

'An *hınta* ve *şa'ir* kısmet mahalinde beher kârden 4 dehnim ve 1 rahi(?), ki 21 akçe ve 1 heşti olur,[18]) alınur.

282 nolu metin, s. 10.

Nefs-i Basra'da sonradan ihdas olmuş *tableği* (dümbelek) dirler bir mukata'a olub,yılda 30.000 mikdarı akçeye 'ameldara satılurmuş; mukata'a-ı mezkûrun aslı bu imiş ki ehali-i Basra'dan eğer a'lâ olsun, eğer edna olsun, bir kimesnenin oğlu doğsa yahud bir kimesnesi fevt olsa, mezbur tableği 'ameldarı ona varub, "senün oğlun doğmuş, dümbelek çalub şenlik ederim", veyahud "adamın ölmüş, nayhet ederim" diyü, diler dilemez birer mikdar akçelerin alub kend(ü) ma'aşına kadir değil, bazı fakirlerden dahi nesne taleb idüb, muzaika virerlermiş; bu hususda ehali-i Basra ziyade mutalim olmağın, Basra beylerbeyisi Kubad Paşa bu hususun paye-i serir-i a'lâya müttasıl 'arz eyledikde, sene seman ve hamsin ve tis'amiye rabî'ül-ahırın evasitinde yazılmış hükm-ü şerif valâ olub, mezidi 'inâyetimden zikr olan tableği mukata'asın ref' eyledim, min ba'd şer'i şerife muhalif kimesneye bu asıl iş ettirmiyeler diyü, ferman olunmağın zikr olan mukata'a ref'olunub, deftere kayd olundu.

534 no.lu metin, s. 14-15.

Defter-i icmal-ı vilayet-i Basra[19])

Hasüha-ı padişah-ı 'âlempenâh, a'azza Allahu ansarahu, nefs-i Basra.

Mukata'a-ı dar ül-darb, 279.916 (90.000).

Mukata'a-ı gulâm ve kenizek ve dellâliye-i 'akakid ve bevvâbiye, 60.000[20])

18 Ki 21 akçe olur.

19 Parantez arasındaki rakamlar 282 nolu metnin 13-14. sahifelerindekilerdir ve 534 numaradaki benzeri başlıklara denk düşmektedir. Değişiklikler aşağıdaki notlarda belirtilmiştir.

20 282 nolu metin ayrı ayrı mukata'a-ı gülâm ve kenizek, 11.131; dellâliye-i 'akakid, 60.000; bevvabiye, 33.120 olarak vermektedir.

Mukata'a-ı boyahane-i nîl ve ibrişimhane, 262.001[21])

Mukata'a-ı tavvafiye-i enderun ve birun-ı şehr-i Basra, 54.994. (58.456).

Mukata'a-ı ihtisab ve suk ve dekâkin, 315.315[22])

Mukata'a-ı memleha-ı daire-i Basra, 90.009 (116.666).

Mukata'a-ı 'attariye, 62.400 (38.160).

Mukata'a-ı dellâliye esb ve üştür ve (1 kelime), 1.800 (4.350).

Mukata'a-ı debbağathane, 57,903[23])

Mukata'a-ı ze'âmet-i enderun-ı Basra, 24.422 (26.389).

Mahsul-ı beyt ül-mâl ve mâl-ı gaib, 97.795 (28.328).

Mukata'a-ı ma'cunhane ve esrarhane, 21.000 (11.750).

Mahsul-ı resm-i camus-ı daire-i Basra, 3280 (3.280).

Mukata'a-ı cakiriha(?)-i agnam ve zilf ve kuyruk kapağı ve deve örgücü ber vech-i mücmele(?), 35.000 (37.944).

Mukata'a-ı davare-i Basra gayr ez kırhane, 3.000 (3.000).

Mahsul-ı tezkere ve şartname ve 'öşür ve gayri,. 26.420 (17.717).[24]).

Mahsul-ı resm-i berevat-ı 'azeban ve mustahfızan, 109.709. (24.579).

Mukata'a-ı 'ubur-ı Şatt el-'arab, 33.733 (8.573).[25])

Mukata'a-ı kırhane, 20.471 (10.000).

Mukata'a-ı penbehane, 135.232 (16.983).

Mukata'a-ı gûherçile ez kârhane-i Vasit hasıl (1 kelime), 834 (2.150).

Mukata'a-ı hima-ı Basra 'an iskele-i Sif, 749.338 (547.269)[26])

Mahsul-ı bender-i Basra ve gümrük-i bengsar, 1.150.583 (1.394.799).[27]).

21 Ayrı ayrı: mukata'a-ı nîl, 129.400; mukata'a-ı ibrişimhane, 92.000.
22 Ayrı ayrı: mukata'a-ı suk-ı dekâkın, 88.503; mahsul-ı ihtisab, 14.000.
23 282 nolu metinde yoktur.
24 282 nolu metinde: mahsul-ı tezkereha ve mekâtib ve 'öşür olarak adlandırılmıştır.
25 Başlığı: mukata'a-ı iskele-i Şatt el-'Arab.
26 Başlığı: mukata'a-ı hima-ı Basra (küçük gemilerile, ki ana danek derler, Şatt ey-'Arab'dan gelen meta'dan alınan gümrüktür).
27 Başlığı: mahsul-ı bender-i Basra (Hindistan ve Hormuz'dan büyük merkeblerle gelen meta'dan alınan gümrükdür).

Mahsul-ı tamga-ı üştür-i Şirvane(?), 13.548 (44.500).
Mukata'a-ı ihzariye-i nefs-i Basra, 7.452 (5.000).
Mukata'a-ı ze'amet-i birun ma'a bozahane, 79.491.[28]).
Mukata'a-ı bazar-i üştür, 7.978.[29])
Mahsul-ı .... (2 kelime) Basra ve Cezayir, 14.271.[29])
Mukata'a-ı ihzariye-i Cezayir, 3.411.[29])
Mahsul-ı resm-i 'öşür 1200.[29])
Mahsul-ı mukata'a-ı sahib-i lenger (1 kelime) cedid, 520.[29])
Yekûn, 3.723.026 (2.935.551).

282 nolu metin, s. 180.

Düstur ül-'amel-i liva-ı Garrak

Beher hane, 6. — beher gâv, 8. — beher camus, 13. — beher (1 kelime), 40. — beher 100 re's-i ganem, resm 160.— 'an hububat, hums.

282 nolu metin, s. 220.

Düstur ül-'amel-i liva-ı Zekiye ve nefs-i Zekiye

Hindistan tarafından gelen *bahar* yükünden seksen akçe alınur, ve ... (1 kelime) her yükden resm-i 'ubur 40 akçe alınur.

Ve *kul*dan *cariye*den her birinden 40'ar akçe alınur.

Ve mahrusa-ı Basra'dan ve Cezayir'den gelen *hurma* gemisinden ki geçüb gide bac-ı 'ubur 150 akçe alınur. Bu hususda hükm hemen dahi vardır.

Ve yine Cezayir'den ve Basra'dan Havize canibine giden *hurma* gemisinden, gemiler küçük olmağın 25 kavsaradan 1 kavsara alınur.

Ve Bağdad canibinden gelen *meta'* yükünden 80 akçe bac-ı 'ubur alınur.

28 282 nolu metinde yalnızca: mukata'a-ı bozahane, 13.804 olarak kaydetmektedir.
29 Bu başlıklar no. 282'de yer almamakta, buna karşılık mukata'a-ı mühürhane, 8.700 kaydı bulunmaktadır.

Ve *ak kul* ve *ak cariye* gelse 8 akçe bac alınur.

Ve ... yükünden 40 akçe alınur.

Ve *gallat* gemileri geldikde her gemiden 150 akçe alınur.

Ve Cevazir canibinden gelen *yağ* gemisinden Bağdad menin-den 1 akçe resm-i 'ubur alınur.

Ve *odun* keleği geldikde 25 rıbkadan 1 rıbka alınur.

Ve nefs-i Zekiye'de ve levahikinde bey' olunan *meta*'dan resm-i tamga 25 akçeden 1 akçe alınur.

Ve Havize ve Cevazir tarafından gelen *balık* gemisinden hali-ne göre resm-i 'ubur alınur.

Ve Bağdad'dan gelüb Basra'ya satılmağa giden *at*dan, eğer ba-zergândır ve gayridir, 40 akçe alınur.

Ve Cezayir'den yükle gelen *hurma*dan her yükden 2'şer akçe alınur.

Ve Meyah(?) taifesi canibinden gelen *gülle*den birer pare alınur.

Ve Basra canibinden gelen *sebze* ve *et*den reaya rencide olmı-yub, rezalarile hallerine göre birer mikdar nesne alınur.

Ve Zekiye toprağından geçüb Basra canibine satılmağa giden *koyun*dan her koyun başına 2'şer akçe alınurmuş, bu sebeble Basra'ya koyun gelmez olub, Başra'da olan asker ve ehali-i Basra ve sair reaya et babında muzaika üzerine olub, şikâyet eyledikleri sebebinden, emir ül-ümera il-kiram Basra beylerbeyisi Kubad Paşa hazretleri ma'rifetile 2 koyuna 1 akçe alınub, ziyade nesne alın-mamak üzre deftere kayd olundu ki min ba'd Zekiye toprağından geçüb Basra'ya satılmağa giden koyundan bac-ı 'ubur her 2 koyu-na 1 akçe alına, ziyade nesne alınmiya ki Basra'da et babında mu-zaika çekilmelü olmıya.

Ve Zekiye'de gelüb kassabhanede boğazlanan her *koyun*dan kadimden 'Arab zamanında 10'ar akçe alınurmuş; şimdi 6'şar akçe alınur.

Ve Hor-ı Devi'de sayd olunub gemilere tahmil olunub eğer Havize tarafına ve eğer gayri canibine giden yüklü *balık* gemileri-nden her gemiden 20 akçe Hor-ı Devi tamgası alınur.

Ve Zekirye toprağında olan *hurma*dan hums alınur, tahtaniden nesne alınmıya ki reaya gelüb harab olan bağların ma'mur idüb

islah eyliyeler.

Ve Zekiye nahiyesinde ziraat olunan *arpa*dan ve *buğday*dan ve *çeltük*den ve *sair hububat*dan hums alına.

Ve Hor-ı Halidiye'den ziraat olunan *tereke*den dahi hums alınur ve düstur-ı sabik üzre ser tağar dahi alınur, sair yerlerden ser tağar alınmaz.

Ve *camus*dan birer muhammedî alınurmuş, girü eyle ola.

Liva-ı mezbure kitabet olundukda, reayanın halleri za'f üzre olmağın ellerinde koyunları bulunmadı; min ba'd koyun olan reayadan taife-i bâdî kanunu üzer *resm-i ganemleri* alına.

282 nolu metin, s. 240.

Düstur ül-'amel-i iskele-i Kurna

Cezayir'den ve Basra'dan Bağdad'a giden ve Bağdad'dan Basra'ya ve Cezayir'e gelen yüklü *rencber gemis*inden ki yükü her ne olursa olsun, aranmıyub ve yoklanmıyub hemen her gemiden 6'şar muhammedî ki 80 akçe olur resm-i 'ubur alınub, ziyade nesne alınmıya.

Ve Cezayir'den Havize ve Halidiye ve Nahr-ı Dub caniblerin giden *küçük gemi*den dahi yükü *hurma* ve *tuz* ve *duşab* ve *çeltük* ve *hınta* ve *şa'ir* ve *'ineb* ve *enar* ve *balık* ve bunun emsali nesnelerden 30'da bir alına. Ve Havize'den ve Halidiye'den ve Nahr-ı Dub'dan gelen yük ve *odun* ve *kömür* gemilerinden, her gemiden 4'er akçe alına.

Ve Kurna'dan satılmağa Basra canibine geçen *koyun*dan resm-i 'ubur 2 koyuna 1 akçe ve *at*dan 10 akçe alına, ve resm-i mi'ber her koyundan 1 heşti, her atdan 1 'osmanî

*Kul*dan ve *cariye*den her bir neferden 2 akçe.

*Kali*den ve *kilim*den 2'şer heşti. Deve ve at yükünden 2 akçe.

*Sığır*un büyüğünden ve küçüğünden birer akçe alına, ziyade nesne alınmaz.

Ve Cezayir'den Basra'ya ve Basra'dan Cezayir'e giden *sabile gemiler*inden kadimden şimdilerken nesne alınmaz imiş girü düstur-ı sabik üzre nesne alınmıya ki etraf ve civarından rençber taifesi gelüb gidüb bey' ve şira idüb padişahımız, a'azza Allahu ansara-

hu, hazretlerinin eyyam-ı se'adetlerinde cümle-i reaya ve beraya asude hal olub devam-ı devlet-i padişahî ed'iyesine meşgul olalar.

282 nolu metin, s. 248.

Düstur ül-'amel-i nahiye-i Sadr-ı Suyeb

Resm-i 'ubur-ı keşti, 80.— Resm-i camus, 13.— Resm-i ..., beher hane, m (?) 13. — 'An ketan, beher cerib, m (?) 80. — 'An hurma, rub'. — 'An hınta ve şa'ir ve çeltük, hums.

Cezayir'den ve Basra'dan ve Bağdad'dan Sadr-ı Suyeb suyuna giden her yüklü gemiden aranmıyub hemen 80 akçe alına, bi-düstur-ı sabik ki Kerbelâ'ya gide ve Kerbelâ'dan gele.

282 nolu metin, s. 268.

Düstur ül-'amel-i cezire-i Mahrazî (?) *el-mezkûr*

'An hınta, sülüs .— 'an şa'ir, sülüs. — 'an hurma, nısf. — 'an maş, sülüs. — 'an hınna, sülüs. — 'an çeltük, sülüs. — 'an ketan, beher cerib, m (?) 100. — 'an ganem, beher re's, 1. — 'an lubyac, kadimden nesne alınmaz imiş.

282 nolu metin, s. 280.

Düstur ül-'amel-i liva-ı Kapan

'An hınta, rub'. — 'an şa'ir, rub'.— 'an çeltük, rub'.— 'an maş, sülüs. — 'an hurma, nısf. — beher camus, 13; gılmaniye ref' olunmuşdur. — 'an cerib-i ketan, 80. — beher ganem, 1 'osmanî. — 'an piyaz, beher cerib, 80.

Mezkûr Kapan reayasının camusleri Mahrazî ceziresine gelüb camusların otarduklarında Mahzarî sancağı beyi her camusdan *resm-i otlak* diyü 13'er akçe alurmuş. Kadimden olmıyub, bid'at olmağın ref' olundu. Ve her camus başına birer vukkiye yağ dahi alurmuş, bu dahi ref' olundu. Düstur-ı sabik üzer selâmâne diyü birer pare yoğurt ve hallu halin göre birer pare yağ virürlermiş; girü eyle ola, ziyade nesne alınmıya.

Düstur ül-'amel-i mi'ber-i ab-ı Karun, tabi'-i Kapan

'An üştür, 4 akçe. — 'an esb ve ester, 1 akçe. — 'an merkeb, 2 mankur. — Sığırdan nesne alınmaz.— Her gemi ne kadar koyun alursa, 8 akçe. — Hurmadan her 2 hısafdan, 2 mankur. — Durak'dan ve gayriden gelen ecnasdan her yükden 4 vukkiye.

282 nolu metin, s. 301-303.

Düstur ül-'amel-i bender-i Katif

Hormuz'dan ve Basra'dan ve Abu Şehir'den ve Bahreyn'den ve sair etraf cevanibde olan benderlerden gelen *ecnas*dan 100'de 6 alınur.

Destar, kündeki, çuka, kat, gendüm ve *çev, pirinç* ve gayri *hububa*tdan dahi 100'de 6 alınur.

Ve *nîl*in her güllesinden 16 akçe alınur.

Katif nevahisinde(n) ve nefs-i Katifden ki gemilere *hurma* tahmil olunub satılmağa gide, her 8 hısafdan 16 akçe alınur.

*Rugan*dan kadimden nesne alınugelmiş, girü düstur-i sabik üzre olub rugandan olıgelmişe muhalif nesne alınmıya.

Etrafından gelüb giden ve nefs-i Katif'de dokunub satılan *kirpas*dan ve *alaça*dan ve *destar*dan ve *bez*den ve gayriden 100'e 2 akçe alınur.

Hormuz'dan ve Hind'den ve sair etraf ve cevanib benderlerdengelüb Katif'de lenger bırağan merkeblerden, ana tüccar gemisi dirler, tarh-ı lenger diyü her gemiden 3'er muhammedî alınur, bir muhammedisi ki 16 akçedir, şah bender hıdmetkârları alurlarmış, girü alınur, bundan ziyade rençberden nesne alınmıya. Hemen düstur-ı sabik üzre 2'şer muhammedî mirî için alına, ve bir muhammedî dahi mezkûr hıdmetkârları alalar.

Düstur ül-'amel-i ebvab-ı Katif ve tayyarat

Altı mankur bir akçedir.

Nefs-i Katif'den bir kimesne gelüb bir deve yükü *pirinç* ve *buğday* ve *arpa* alsa, dışra gitse, her yükden 2 1/2 'osmanî 2 man-

kur.

Nefs-i Katif'de vaki' olan *'attar dükkanları*ndan ayda 8 'osmanî 2 mankur alınur.

Ve *etmekci dükkanları*ndan 2 1/2 akçe alınur.

Nefs-i Katif'de olan *harisa*(?) dükkânlarından ayda 4 akçe alınur.

Hıyar dükkânlarından, ki hıyar zamanı ola, ayda 5 akçe alınur.

Kavun dükkânlarında mevsiminde 21 'osmanî 2 mankur alınur.

Soğandan zamanında ayda 1 'osman(î) alınur ve 2 mankur alınur.

Katif benderinden gelüb bey' ve şira eyliyen gemilerinden her gemiden 100'de 2 1/2 akçe alınur.

Deryadan gelüb satılan *taze balık*dan her men-i Katif'den bir mankur alınur.

Nefs-i Katif'de olan *cilam* dükkânlarından ve cezire-i Tarut'dan ve 'Ank benderinden ve Katif'e mute'alik olan cilam dükkânlarından ayda 4 akçe alınur.

Katif'de boğazlanan *sığır*dan, başı ve bir men et ve derisi dahi alınur.

Ve *deve*den Katif hesabı üzre 24 akçe alınur.

Ve Katif'de boğazlanan *koyun*dan 4 akçe alınur ve başı alınur.

Bazarda *pirinç* satan dükkânlarından ayda 2 1/2 akçe alınur.

*Bezzaz*lardan dahi ayda 4 akçe alınur.

*Yağ*dan alınmaz.

Düstur ül-'amel-i penbehane

Penbehanede gelüb *atılan penbe*den her menden 5 'osmanî 2 mankur alınur; nısfın divan alub, nısf-ı ahırın ustalar alur.

Düstur ül-'amel-i boyahane-i nefs-i Katif

Mavi bez ki topu 24 zira' ola, 9 'osmanî 2 mankur alınur.

Sırma bez, ki topu 24 zira' ola, 32 akçe alınur.

Katif men *iplik*den ki sırma renk ola, 64 akçe alınur; maviden 41 1/2 'osmanî alınur.

'Avretlerün ba larına örtecek bürüncükden ki renki sırma ola, 4 ar un ola, 14 1/2 akçe alınur. Maviden dahi kezalik alınur.

Muslimiye benderinden nahiye-i Zahran'a varınca mabeynde olan yerlerde *incü* avlıyan büyük gemilerden 5 muhammedî, evasitinden 4 muhammedî ve küçü ünden 3'er muhammedî mirî içün alınur.

Ve nefs-i Katif'de dükkânlarda oturub *incü* alub satub ticaret iden tacirlerden büyük tacirden 4 muhammmedî, evsat ül-halden 2 muhammedî ve küçükden 1 muhammedî divanlık alınur.

*Hurma*dan hums alına, ziyade alınmıya.

*Arpa*dan ve *bu day*dan ve *çeltük*den ve *daru*dan ve *sair hububat*dan sümün alına,sümünden ziyade alınmıya.

Mi'mariye ve *vakafiye* diyü fethden sonra bir bid'at ihdas olunub mukata'aya virilmi ; hin-i kitabetde reaya ziyade ikayet eyledükleri acilden ve vilâyete külli zararı olma ın ref' olundu. Ve ehl-i hükm olanlar i'a mezhebi üzre muteveffa olanların varisleri varken mezahib-i erba'aya muhalif reayadan hilaf-ı er' beyt ülmal alurlarmı , ref'olundu; min ba'd hilaf-ı er'i erif varisleri olan müteveffadan beyt ül-mal taleb olunmıya.

Ve bazı vakitlerde muhalif rüzgâr olub,nice müslümanların gemileri karaya atub esbabları çıkarıldıkda ehl-i hükm olanlar nısf-ı mallerden alurlarmı , bu dahi hilaf-ı er' olma ın ref' olundu.

Nefs-i Katif bender-i yel (?) olub, tereke babında bazı vakitlerde muzaika olub deryadan gelen tereke hakim olanlar nehr-i ruzî üzre müslümanlara satdurmıyub mani' olub kendülerün çörük ve kokmu terekelerin ehl-i suka tarh idüb ziyade beha ile satma ın Lahsa'dan ve deryadan tereke gelmez olurmu , bu dahi hilaf-ı emir ve er' olma ın ref' olundu; min ba'd böyle eylemiyeler ki etrafından tereke gelüb müslümanlara muzaika olmıya.

Ve vilâyet-i Katif'de kadimden reayanın terekeleri babında mukarrer kanun olmıyub reayanın ziyade nesneleri alınub ve her karyeden ve ehl-i ehirden suhre tariki ile her gün kırk elli re's merkeb ihraç olunub ve suhri ile girü adamlar dutulub hakim olanlara reaya kendü yanlarından akçe çıkarub, su ta ub, ve sair (ve sair) hıdmetleri teklif olunurmu . imdiki halde vilâyet yazılub,

kanun vaz' olundu, min ba'd reaya defter mucibince terekelerinin divanlığın virdikten sonra hakim olanlara hilaf-ı emr-i şerif suhre ile hıdmet eylemiyeler.

Ve reaya taifesi her gün hakim olanlara suhre ile otluk taşırlarmış, bu dahi reayaya külli zülm olmağın ref' olundu.

Ve nahiye subaşıları ve şehir subaşıları yemlerin ve yemeklerin reayaya râyigân teklif idüb her gün getürdüb müft yerlermiş, bu dahi hilaf-ı şer'-i şerif olmağın ref' olundu, min ba'd olmıya; alurlar, akçelerin hakim ül-şer' olan alıvire.

XII

OSMANLI İMPARATORLUĞU İLE TUNUS ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN XIV.-XIX. YÜZYILLAR ARASINDAKİ GELİŞİMİ

XIV. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın sonuna kadar üç yüzyıl boyunca Tunus, biraz sonra tanımlayacağımız biçimde olmak üzere, Osmanlı ülkesi içinde yer almıştır.

Bu kısa sunum içinde, Türk-Tunus ilişkilerinin bu üç yüzyıllık dönemdeki bütünsel tarihini incelemeyi hedeflemiyoruz; çok daha basit olarak, bildiğimiz belgelerin işlevinde bu ilişkilerin bazı öncelikli veçhelerini sunmak istiyoruz. Hemen belirtelim ki, Türkiye ve Tunus'taki arşiv belgelerinin çoğu henüz araştırılıp, işlenmedikleri için tarihçilerin emrinde değildir; ama gene de bazı belgeler vardır ve geleceğin Tunuslu tarihçilerine güzel bir ödev düşmektedir, çünkü bu üç yüzyıllık dönem bize yakın olmasına rağmen, henüz iyi bilinmemektedir.

Şu an için Türk-Tunus ilişkilerinin evriminde üç safhayı birbirinden ayırmayı öneriyoruz[1]:

1 Burada yalnızca, ya daha önceden yayınlanmış olan, ya da bizzat incelediğim Türk arşiv belgelerine dağılmış olan "siyasal" tarihle ilgileneceğim; bu belgeler Tunus ve İstanbul'da, bazen de arızi olarak Venedik'te bulunmaktadırlar. İstanbul'daki belgelerden fazla söz etmeyeceğimi de eklemeliyim. Nitekim Türk Arşivlerinde bundan birkaç yıl önce araştırmalar yaptığım sırada, Tunus ve Kuzey Afrika'ya ilişkin belgelerle değil de, XVII. yüzyıldaki Osmanlı başkentine ilişkin olanlarıyla özel olarak ilgilendim. Venedik'te **archivio di Steto**'da gözden geçirdiğim belgeler için de aynı durum söz konusudur. Ancak belgeler vardır ve bunların ezici çoğunluğu gün ışığına çıkartılmayı beklemektedir. Kuzey Afrika'ya ilişkin bazı belgeler Aziz Samih, **Şimali Afrika'da Türkler,** 2 cilt, İstanbul, 1936-37 adlı kitapta, ve Türk Tarih Kurumunun **Belleten** dergisindeki nadir birkaç makalede yayınlanmışlardır. Tunus'ta korunan Türk belgelerinin bizim gayretlerimizle envanteri çıkartılmıştır ve Tunus Yüksek İncelemeler Enstitüsü bunları yakında **Inventaire** adı altında yayınlayacaktır.

1) Fetih ve paşaların askeri yönetimi.
2) Dayıların, sonra da Muradi beylerinin yönetimi.
3) Hüseyni Hanedanı.

İleride göreceğimiz üzere bu bölümleme yalnızca kronoloji tarafından değil, aynı zamanda olgular ve bildiğimiz belgeler tarafından da doğrulanabilir.

I. FETİH VE PAŞALARIN ASKERİ YÖNETİMİ (XVI. YÜZYIL)

Başlamak üzere, Tunus'un Türkler tarafından fethinin Osmanlıların Avrupa'ya ve Yakın Doğu'ya nazaran üstün olduğu dönemde, yani XVI. yüzyılda gerçekleştirildiğini ve Türklerle Avusturya-İspanyol İmparatorluğu arasındaki mücadelenin birçok safhasından yalnızca birini oluşturduğunu hatırlatalım. Osmanlı sultanları (I. Selim, I. Süleyman ve II. Selim) için söz konusu olan, korsanlar aracılığıyla İspanyolların Batı Akdeniz'deki üstünlüklerine ciddi darbeler indirmek ve bu arada Charles Quint'in (V. Carlos, imparator olduktan sonra I. Carlos) ve II. Felipe'nin donanmalarının Doğu Akdeniz'e, imparatorluğun güvenliğini tehlikeye sokacak dalışlar yapmalarını engellemekti. Tunus, Akdeniz satranç tahtasının ucundaki bir piyondan ibaretti ve Türklerin burayı fetihlerinin raslantı eseri olduğu bile söylenebilir. Fethin gerçekleşme biçimi bu düşünceyi benimsememize yol açacak niteliktedir.

Türk korsanlar Hızır ve Oruç Reisler –Batılılar "Baba Aroudj" demektedirler– Hafsi yönetiminin zayıflığından yararlanarak, 1510'da Cerbe'ye bir harekât üssü kurmuşlar, kısa süre sonra aynı işi La Goulette'te yapmışlar, daha sonra Küçük Afrika'nın(Ifrıkiye) kuzey kıyılarına yerleşmişlerdir: Bougie, Şerşel, Cezayir (1516). Bunlar daha içerilere girerek fetihlere başlanacak hareket noktaları değil de, yalnızca korsanların eylem üsleridir. Fakat La Goulette uzun süre kullanılamamıştır. Daha sonra, Hafsilerin arasındaki çekişmelerden kaynaklanan karışıklıklar sırasında ünlü Barbaros Hayreddin 1534'te burayı yeniden ele geçirmiştir (ama Tunus'u değil). Mayıs 1535'te Venedikli Amiral Andrea Doria (Doria Cenovalıdır MAK.) La Goulette'i geri alarak Charles Quint'in ve hatta Hafsilerden Mulay Hasan'ın Tunus'a yeniden yerleşmelerine ola-

nak yaratmıştır. Bunun arkasından, Hafsilerin Tunus'ta ancak İspanyol birliklerinin yardımıyla tutunabildikleri, yaklaşık 40 yıllık bir dönem gelmiştir. Fakat Cezayir ve Trablus kıyılarına olduğu kadar Cerbe'ye de egemen olan Türkler Tunus kentiyle, Tunus ülkesine el koymayı, böylece Afrika kıyılarının tümünü denetim altına almayı hedeflemektedirler. Saldırıyı başlatan başka bir Osmanlı denizcisi, Turgut Reis olmuştur (Batı kaynaklarında Dragut). Mehdiye'yi ele geçirmiş, daha sonra içlerdeki Gafsa ve Keyruvan'a doğru asker göndermiş ve İspanyolları Cerbe'de yenmiştir. Cezayir Paşası Uluç Ali Paşa[2] 1563'te Tunus'u zaptetmiş, ama hâlâ İspanyolların elinde olan La Goulette'i ele geçirememiştir. Türkler ve İspanyollar gene karşı karşıyadırlar ve Hafsi yönetiminin artık esamisi okunmamaktadır. İnebahtı zaferi Avusturyalı Don Juan'ın 1573'te Tunus'u geri almasına fırsat yaratmış, fakat Türkler bir yıl sonra Kılıç Ali ve Sinan Paşaların yönetiminde kesin zaferi kazanıp, Tunus ve La Goulette'i işgâl etmişlerdir[3].

Tunus fethedildikten sonra bir Osmanlı eyaleti haline gelmiş ve Sinan Paşa bu yeni eyaletin yönetimini örgütledikten sonra, iki tuğlu bir paşa[4], yani Türk hiyerarşisinde ikinci dereceden bir taşra yöneticisi olan bir beylerbeyine buranın yönetimini vermiştir. İlk beylerbeyi Haydar Paşa olmuş, emrine 3-4 bin kişiden oluşan ve bir ağanın komutasında olan bir yeniçeri birliği verilmiştir. 1574-1591 arasında şu kişiler Tunus beylerbeyi olmuşlardır: Haydar Paşa, Recep, yeniden Haydar, Cafer, Mustafa, Hasan, Mehmed, Cafer ve Hüseyin Paşalar. Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'la birlikte Garp Ocakları'nı oluşturmakta, burada Ocak bir yeniçeri birliği an-

2 Batılıların Ochialy veya Eudj Ali olarak adlandırdıkları kişi budur, Türkler ise Uluç lâkabının bu kadar değerli bir askere uygun düşmediğini düşünerek ona Kılıç adını vermişlerdir. Nitekim Arapçanın İlç'inden gelen Uluç kaba, köylü bir kişiyi, müslüman olmayan veya dinsiz bir barbarı ifade etmektedir. Uluç Ali muhtemelen Kalabriya kökenliydi. Tunus'un fethi konusunda bkz. Kâtib Çelebi (Hacı Kalfa), **Tuhfet-ül Kibar fi asfar il-bihâr**, İstanbul, 1329 (H.), s. 26, 29, 44-46, 60, 69, 72-74, 97-98.

3 İnebahtı bozgununun Osmanlı donanmasına ölümcül bir darbe indirdiği düşünülebilir. Oysa Türk denizcilerin bu olaydan sonra, zafer kazandıkları bir girişime teşebbüs edecek araçlara sahip olduklarını farketmek gerekir. Acaba Avusturyalı Don Juan'ın İnebahtı'da kazandığı başarı, Hıristiyan Batıdaki yankılarına rağmen, daha alt bir düzeye mi indirilmelidir?

4 Osmanlı yönetiminin sivil veya askeri yüksek memurları, yönetsel veya askeri hiyerarşideki yerlerine göre, önlerinde iki veya üç tuğlu bir fener taşıtma hakkına sahiplerdi.

lamına gelmektedir[5].

Beylerbeyi hem eyaletin valisi, hem de padişah tarafından atanan ve onun temsilcisi olan sivil ve askeri iktidarı olan bir kişidir; böylece Tunus için Osmanlı imparatorluğunun herhangi bir diğer eyaletindekinden farklı bir rejim söz konusu değildir. Bir Osmanlı memuru olan beylerbeyi padişah tarafından bir yıllığına atanmaktadır ve bu atama beylerbeyi ve imparatorluk memurları için adet olduğu üzere, yenilenebilmektedir.

Ancak Tunus beylerbeyine ilişkin olarak gene de bir nüans bulunmaktadır; nitekim bu beylerbeyi yeniçerilerin temsil ettiği gücü hesaba katmak zorundadır ve işte bu nedenden ötürü, Divanını ordunun üst rütbeli subaylarından oluşturmaktadır. Haydar Paşa'nın ölümünden sonra beylerbeyinin Ocak subayları tarafından belirlenmiş olması ve belirlenen bu kişinin de padişah tarafından onaylanması mümkündür. Bu durum aslında geç tarihli olan (XIX. yüzyıla aittir) ve Osmanlı fethinden itibaren hızlı bir Tunus tarihi veren bir belgeden ortaya çıkıyormuşa benzemektedir[6]. Biraz kendine özgü olan bu rejim, eğer Tunus'un –Cezayir ve Trablusgarp gibi– başkentin uzağında yer alan bir eyalet olduğu, yönetsel ve ekonomik olarak Suriye, Mısır veya Sırbistan gibi eyaletlerle kıyaslanabilir nitelikte olmadığı akılda tutulursa anlaşılır hale gelmektedir. Burası esas olarak askeri işgâl altında bir eyalet olup, ekonomik işletmeye veya iskâna yönelik olmayan, "taca ait topraklar" arasında yer alan stratejik bir toprak parçasıdır[7].

Bu askeri işgâl rejimi –eyaletin başlıca kentlerinde Türk garnizonları vardır– 1594'e kadar sürmüş ve Türk-Tunus ilişkilerinin ilk biçimini meydana getirmiştir. Bu henüz çok iyi bilinmeyen bir düzendir ve bu devreye ilişkin belgeler hiç de bol değillerdir. Belki de nedeni bunların hiç olmamaları değil de, henüz bulunamama-

5 Zaten ocak terimi sonunda yalnızca üç Kuzey Afrika eyaletini belirtir hale gelmiştir.

6 Bu belge İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından, "Tunus'un 1881'de Fransa tarafından işgâline kadar burada valilik eden Hüseyni ailesi", **Belleten,** c. XVIII, no. 72, Ekim, 1994, s. 566'da yayınlanmıştır.

7 Tunus'ta, XV. ve XVI. yüzyıllarda imparatorluğun Balkan eyaletlerinde veya Kıbrıs'ta olduğu gibi Türk nüfus iskânı olmamıştır. Bu konuda Ömer Lütfü Barkan'ın **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**'nda yayınladığı makalelere bakınız. Tunus'a gönderilen yegâne "Osmanlı" unsurlar, Yeniçeri Ocağına gönderilenleridir; ayrıca bunlar da Osmanlı uyruğu olmakla birlikte, hepsi de Türk değildi.

larıdır. Şu anda bilinen ve yayınlanmış olan birkaç belge[8], padişah tarafından 981/1574-1002/1594 arasında Tunus beylerbeyine gönderilmiş olan hükümlerdir (emirler ve talimatlar). Bu belgelerin yalnızca emirlerden ibaret olması, Tunus beylerbeyinin doğrudan Osmanlı merkezi yönetimine bağlı olduğuna ve bu dönemde, belirttiğimiz kendine özgü rejime rağmen hiçbir özerklik izi bulunmadığına tanıklık etmektedir[9].

II. DAYILARIN VE MURADİ BEYLERİN YÖNETİMİ (XVII. YÜZYIL)

Tunus'un bu ilk Türk rejimi 1594'te sona ermiştir. Fakat son üç yıl boyunca Ocak'ta karışıklıklar meydana gelmiştir. Yeniçeriler ve herhalde baskı görmüş olan Tunuslular, yeniçeri subaylarından kurtulmuşlardır. Bu olayda muhtemelen bir yanda Türk unsurlarla (subaylar) öte yanda Tunuslu ve Türk olmayan yabancı unsurlar (bunların büyük bölümünü çeşitli kaynaklardan devşirilmiş olan yeniçeriler oluşturmaktadır) arasındaki mücadelenin veçhelerinden birini görmek gerekir. Bu mücadeleyi ikinciler kazanmıştır. İktidar yeniçerilere doğrudan komuta eden bölükbaşıların eline geçmiştir. Bu elebaşları daha çok dayılar olarak bilinmektedirler (Batı kaynaklarında **dey(s)**)[10].

Tunus dayıları yeni bir divan oluşturmuşlardır. Tüm dayıların yer aldığı bu divan 1594'ten itibaren içlerinden birini seçmekte, bu kişi eyaletin gerçek yöneticisi olmaktadır, ama padişahın temsilcisi beylerbeyi de yerinde kalmıştır. Bir önceki döneme göre ortaya çıkan değişiklik, eyalet yöneticiliği göreviyle padişahın temsilciliği görevinin artık tek bir kişinin elinde toplanmayarak, iki kişi

8 A. S. İlter, **op. cit.**

9 Örnek olarak Recep 1002 (Nisan-Mayıs 1594) tarihli **hüküm**'ü zikredelim. (Yay. A.S. İlter, **op. cit.**, II, s. 136, n. 3; bu belge **Divan-ı Hümâyun, Mühimme Defteri,** no. 72, s. 116'dan alınmıştır). Padişah Tunus ile Trablusgarb arasında çıkan bir anlaşmazlığı çözmektedir. Anlaşmazlık Sfaks bölgesinde göçebe çeteler tarafından girişilen bir yağmaya ilişkindir.

10 Dayı terimi resmi bir göreve tekâbul etmemektedir. Bu askeri komutanlara –özellikle denizcilere– verilen ve onların cesaretleri ile özellikle denizden çok karadaki savaş yeteneklerini belirten bir şan terimidir. Bu terim Osmanlı İmparatorluğunda yalnızca Garb Ocakları'nda ve yalnızca askeri anlamında kullanılmaktadır (çünkü dayı, annenin erkek kardeşi anlamına da gelmektedir); bu terim bazen Romanya'da da kullanılmıştır. Bkz. Aurel Decei, **Ada Kale, in E.I,** 2. yay., fas. 3, s. 179.

arasında dağılmasıdır. Dayıların iktidarı ele geçirişleri yeniçerilerin çok çeşitli kökenlerden gelmeleri ve bazıları dönme Avrupalılardan meydana gelen dayıların da aynı durumda olmalarının onları İstanbul'dan uzaklaştırması ve aynı zamanda yeniçerilerin ülkede temsil ettikleri gücün farkına varmaları sayesinde kolaylaşmıştır. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında bir otorite bunalımından geçmekte, hatta ortaya çıkan yönetim anarşisi Tunus'un yeni yöneticilerinin özerklik niyetlerini teşvik etmektedir. Osmanlı vesayetinden hemen hemen tamamiyle kurtulan dayılar kendi hesaplarına davranmakta ve özellikle de, her biçimiyle korsanlık faaliyetlerine girişerek, vergi tahsilatının yanı sıra en büyük gelir kaynaklarını elde etmektedirler; bunun minik bir bölümünü haraç ve geleneksel armağanlar olarak padişaha gönderdikten sonra[11], geri kalanını bildikleri gibi kullanmaktadırlar.

Ancak padişah Tunus üzerindeki nominal hükümranlığını korumaktadır. Dayı eyaleti fiilen yönetmekteyse de, padişah tarafından atanan ve paşa ünvanını taşıyan beylerbeyi onu temsil etmektedir, ama ülke yönetiminde hiçbir rolü yoktur ve varlığı yalnızca padişahın bu eyaleti koruduğunun garantisi olmaktadır. Padişah beylerbeyi atama (tevliye) ve onay (ibka ve takrir fermanı veya mukarrername) fermanları göndererek, Tunus'un Osmanlı eyaleti olması görüntüsünü sürdürmektedir. Henüz aydınlanmayan bir konu, beylerbeyin de dayı gibi divan tarafından mı seçildiği ve bu seçimin sonradan bir padişah fermanıyla mı onaylandığı; yoksa doğrudan İstanbul tarafından mı atandığıdır. Birinci varsayım, bu konuda sahip olduğumuz zayıf bilgilere göre daha kabul edilebilir gibidir; öte yandan İstanbul arşivlerinde gözden geçirdiğimiz XVII. yüzyıla ait atama ve görev uzatma listelerinde Tunus'a ilişkin hiçbir atıf bulamadık (bu dönem için Cezayir ve Trablusgarp'a ilişkin olanını da bulamadık). Bu husus paşanın diğer eyalet beylerbeyleri gibi İstanbul tarafından atanmayıp, Tunus divanı tarafından seçildiğini düşündürtmektedir[12].

11 Dayıların İstanbul'a haraç ödeyip ödemediklerini belirtecek belgelerin bulunması çok yararlı olacaktır. Böyle olmuş olması mümkündür. Paşa her hâlûkârda, atanması veya görevinin uzatılması nedenyile armağanlar göndermekteydi.

12 Burada doğrulanması veya yanlışlanması beklenen bir varsayımdan başka bir şey söz konusu değildir. Jean Pignon Paşanın doğrudan İstanbul tarafından

Dayı Osman zamanında (1594-1610) iki yeni askeri makam kurulmuştur ki her ikisinin de adı Türkçedir: birincisi kara birliklerinin komutanı olan ve vergileri toplamakla görevlendirilen **bey**'dir[13]; diğeri de donanmanın komutanı **kapudan**'dır (kaptan da denilmektedir). Bu dayılar tarihinin ayrıntılarına girmeyeceğiz. Yalnızca askeri gücü ellerinde tutan beylerin etkilerinin arttığını zikredelim. Bu beylerden biri olan Hamida bin Murad'ın 1640'ta otoritesini dayatmayı başardığı ve Tunus'un gerçek efendisi haline geldiği bilinmektedir. Ancak ne dayılık, ne de paşalık makamları iptal edilmiştir ve dayıların divan tarafından seçilmeleri 1702'ye kadar sürecektir ve padişahın temsilcisi olan paşa hep bulunmaktadır. Bu konuda da, meydana gelen dönüşümü belirlememiz için gereken kesin ayrıntılardan yoksunuz: acaba bey dayı'yı donanmayı karşısına almamak için mi muhafaza etmiştir? Paşanın muhafaza edilmesi de, İstanbul'la köprüleri atmama arzusuna dayanmaktadır. İçeride her türlü değişikliğe gidilmekte, ama bunlar eyaletin "statü"sünü değiştirmemekte ve bir ayrılıkçılığa yol açmamaktadır.

Eğer İstanbul ile Tunus arasındaki ilişkilerin doğası belirlenmeye çalışılırsa, bağların gevşek olmasına rağmen kopmadıkları farkedilmektedir. Tunus'un Osmanlı İmparatorluğu içindeki yerini belirleyebilmek için, kendine özgü bir başkanı, bir yönetimi olan, ama aynı zamanda padişahın bir temsilcisinin de (göstermelik bir rolden ibaret olsa bile) bulunduğu bir "dominyon"dan söz edilebilir. Ve Tunus'un statüsünü bir İngiliz dominyonuna daha da yaklaştıran unsur, Tunus ocağının XVII. yüzyılda padişaha yaptığı askeri –özellikle deniz kuvvetleri– yardımdır. Tıpkı Cezayir ve Trablus filoları gibi, Tunus filosu da Osmanlı bahriyesi içinde yer almaktadır. Bu filoların kendi kapudanları varsa da, bunlar kapudanı deryanın emrindedirler ve padişah gerektiğinde bu filoları çağırabilmektedir. Kuzey Afrika ocaklarının gemileri, Fransız, Venedikli vs. gibi Avrupalı elçi ve görevlilerin raporlarında geleneksel olarak Osmanlı donanmasının içinde sayılmaktadır. Örneğin XVII.

atanmış olabileceğini veya en azından padişah tarafından azledilebileceğini düşünmektedir. Bu konuda yabancı elçilerin herhangi bir Tunus veya Cezayir paşasının azlini sağlamak için Babıali nezdindeki girişimlerine atıfta bulunmaktadır.

13 Her yıl beyin komutasında iki askeri sefer düzenlenerek, ülkeden vergiler toplanmaktaydı. Bunlara mahalle veya mahalle-i mansure adı verilmekteydi. (bkz. **E.I.** c. IV, s. 897).

yüzyılın ortasında Osmanlılar ile Venediklileri karşı karşıya getiren Girit savaşı sırasında, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp tekneleri de donanmaya katılmışlardır. İstanbul'daki Venedik baylozunun 1644 yılındaki tahmini 10 "Berberi" teknesini de kapsamaktadır[14]. 1645 tarihli başka bir Venedik raporu 70 "Berberi **bertoni**"si ve 16 kadırgası[15] saymaktadır; aynı yıl için başka bir yazar Osmanlı donanmasında 8 berberi kadırgası ve 2 Tunus gemisi[16] olduğunu bildirmektedir. Bir Venedik belgesine göre 5 Berberi "**bertoni**"si İstanbul'a gelmiştir, ve aslında Kuzey Afrika'dan gelecek 30 gemi beklenmektedir[17]. 1654'te 7 Trablusgarb, 1 Cezayir teknesi sayılmış, ama hiçbir Tunus teknesinin adı geçmemiştir vs...[18]. Öte yandan bu üç ocağın korsanları Avrupalı tüccarlara birçok zararlar vermektedirler. Avrupa devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri tarafından padişaha verilen dilekçelerde bu tüccarların şikâyetlerine de yer verilmektedir. Aynı şekilde Tunus (veya Cezayir veya Trablusgarb) paşalarına yazılan padişah hükümlerinde, şu veya bu "millet"ten esir veya kölelerin salınmalarına dair emirler de yer almaktadır. Bunların sonuçları genelde çok sınırlı kalmakta ve yalnızca konsolosluk görevlilerinin dayı –daha sonra da bey– nezdindeki girişimleri veya doğrudan askeri müdahalelerde bazı çözümler getirebilmekte, ama her zaman anlık olarak kalmaktadırlar.

Yeniçerilerin büyük bölümü hâlâ Batı ve Kuzey Anadolu'dan (İzmir, Denizli, Aydın, Sinop ve Lazistan bölgeleri) ve Ege Adaları ile Arnavutluk'tan devşirilmeye devam etmektedir. Dayıların adları da onların Osmanlı kökenlerinin kanıtıdır: Rodoslu İbrahim, Laz Mehmed, Menteşeli Mehmed vb.

Uluslararası ilişkiler düzleminde Tunus teorik olarak olduğu kadar uygulamada da İstanbul'a bağlıdır –bu durum Tunus yöneticilerinin doğrudan anlaşmalar yapmalarını engellememektedir–. "Diplomatik" bağımlılığa örnek olarak Tunus Paşası Mehmed ile Babıali nezdindeki Venedik Balyozu Morosini arasında 15 Ağus-

14 Venedik **Archivio di Stato,** Bailo a Costantinopoli, Dispacci G. Soranzo, filza 126, no. 120, ayrıca bkz. Kâtip Çelebi, **op. cit.**, s. 116 ve 148.
15 **Ibid.**, filza 127, no. 158.
16 Hammer, **HEO,** c. X, s. 83-84.
17 **Archivio di Stato,** Miscellanea Codici, no. 340, Avvisi di diversi confidenti, 10 Temmuz 1654.
18 **Ibid.,** 30 Mart 1654.

tos 1678'de İstanbul'da yapılan ticaret anlaşmasını zikredeceğiz[19]. Bu anlaşmaya ilişkin olarak, bey veya dayı tarafından değil de, Tunus paşası tarafından, yani padişahın "resmi" temsilcisi tarafından imzalandığını, anlaşmanın İstanbul'da gerçekleştirildiğini, vezir-i azama atıfta bulunulduğunu[20] ve anlaşmanın sonunda padişaha da atıf yapıldığını kaydedelim[21].

Cuma namazında padişahın adına hutbe okunduğunu da bildirmek gerekmektedir ve bu durum 1881'e kadar devam edecek ve Tunus'ta basılan paralar padişahın tuğrasını taşıyacaklardır ki, bu da Fransız işgâline kadar sürecektir. Tabii ki padişahın egemenliğine yönelik bu atıflar "Türk" Tunus'un ilk döneminde evleviyetle uygulanmaktaydılar.

Böylece sunduğumuz olgular bütünü, XVII. yüzyıl boyunca, iç rejimin fiili bir özerkliğe yönelmiş olmasına rağmen, Tunus ile Osmanlı imparatorluğu arasında oldukça sıkı bağlar olduğunu göstermektedir.

III. HÜSEYNİ HANEDANI (1705-1881)

Türk-Tunus ilişkilerinin üçüncü safhası, Tunus'ta iktidara Hüseyni hanedanının geçtiği döneme denk düşmektedir. Sipahiler ağası İbrahim eş-Şerif'in 1702'de iktidarı ele geçirerek bey ve dayı ünvanlarını aldığı bilinmektedir. Bu durum Babıali tarafından fazla bir güçlük çıkartmadan tanınmış, İbrahim'e ayrıca bir de paşa-beylerbeyi ünvanı verilmiştir. Bundan üç yıl sonra başka bir sipahi ağası, Ali oğlu Hüseyin iktidarı eline geçirmiş ve Hüseyniler hanedanını kurmuştur. Hüseyin Tunus beyi olmuş, İstanbul ona beylerbeyi rütbesiyle paşa ünvanını vermiştir, ama Hüseyin dayı ünvanını kaldırmıştır[22]. Böylece iktidar tek kişinin elinde yoğunlaşmış

19 **Ibid.,** Dispacci Costantinopoli, filza 160, no. 87.

20 "... Che per il necessavio vigore di Capitoli precedenti siano questi da ambe de parti communicati all'eccellentissimo Primo Visir a fine de riportarne la sua approvatione e consentiomento ben dovuto alla stima che ambi li contraenti devono profesar alla prudentia et autorità del sudetto Primario Ministro..."

21 "... Saranno le stesse da gli interessati solennemente giurate, sottoscritte e sigillate, giurando, pure lo stesso Passà sopra la sua fede o sopra la testa del Gran Signore..."

22 Dayı ünvanı beyin elkabından kaybolduysa da, bu görev gene de sürmektedir ve Tunus'un önde gelen kişileri arasında sayılmaktadır, ama ayrıcalıkları ve

olmaktadır.

XVIII. yüzyıla ve XIX. yüzyılın başına ait olan ve Hüseyni hanedanından beyler tarafından imzalanmış olan Türkçe belgeler, beyin adından sonra, örneğin izleyen şemaya göre mirmiran ünvanına yer vermektedirler: Ali Paşa Mirmiran-ı mahrusa-i Tunus darül cihad (iyi korunan ve cihad alanı olan Tunus mirmiranı Ali Paşa). Türk ünvanı olan bir mirmiran, Türkçe beylerbeyinin Farsça karşılığıdır; böylece bu da "iki tuğlu paşa, beylerbeyi" anlamına gelmektedir[23]. Bu ünvan Hüseyni hanedanınından beyler tarafından Hüseyin Beye kadar, yani 1835'e kadar taşınmıştır, ama Türkiye kaynaklı belgeler onlara her zaman beylerbeyi demektedirler ki, bu da aslında aynı şeydir[24]. Tunus beylerbeyinin elkabı arasında neden bu mirmiranın da eklendiği konusuna gelince, bu belgelerin şu anda elimizde olmaması nedeniyle geçerli bir cevap veremeyeceğimiz bir soru olarak kalmaktadır.

İster mirmiran, isterse beylerbeyi olsun, Tunus paşası bu görevi ırsi olarak gelse bile –padişah bunu kabul etmiştir–, İstanbul tarafından her zaman bir Türk eyaletinin valisi olarak kabul edilmiştir –ama iç işlerinde özerk bir eyalet–. Zaten XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başında Osmanlı yönetimi ocağın iç işlerine hiçbir şekilde müdahale etmemiştir[25], ama askeri katkı eskiden olduğu gibi talep edilmiştir ve hatta 1795'te Trablusgarb'a karşı girişilen bir harekât ile 1810'da Girit'e yönelik bir sefer ve Yunan bağımsızlık savaşı sırasında bu yardım istenmiştir. Tunus filosu bu sonuncu olay nedeniyle Navarin savaşına katılmış ve o da felâkete

ödevleri giderek sınırlanmaktadır ve XIX. yüzyılın ortasında yalnızca bir şan ünvanı haline gelmiştir.
İbrahim eş-Şerif'e ilişkin olarak, onun tarafından imzalanmış iki belge buldum. Bunlardan birincisinde (iktidara gelmesinden önce) "Tunus mirliva"sı, yani emir-i liva ünvanını taşımaktadır; bu ünvan sancak beyi'nin veya 1 tuğlu paşanın karşılığı olup, beylerbeyinden daha alt bir rütbe belirtmektedir. Daha geç tarihli olan ikincisinde Dayı, mir-i mükerrem sıfatını almıştır ki, bunun hiçbir resmi niteliği yoktur.

23 Jean Deny, **Sommaire des Archives Turques du Caire,** Kahire, 1930 adlı kitabının girişinde bu ünvanların tarihçesini vermekte ve eşdeğerlilerini incelemektedir. 1843'te resmen kaldırılan mirıniran ünvanı Osmanlı İmparatorluğunda çok uzun süreden beri zaten kullanılmıyordu.

24 Beylerbeyi terimi de sonunda kullanılmaz olmuştur; ancak geleneksel olarak yalnızca ocak valilerini ifade etmek için kullanılır hale gelmiştir.

25 Yalnızca 1715'te bir istisna. Bu tarihte bir Türk donanması Porto Farina'ya gelerek Hüseyin bin Ali'yi etkilemek ve onu gerçek bir tabi olarak davranmaya zorlamak üzere bir gösteri yapmıştır, bkz. André Raymond'un tebliği, **aşağıda**.

uğramıştır. Son olarak, 1832-1835 arasında Trablusgarb'ta cereyan eden olaylar sırasında, Tunus'un askeri harekâta girişmesi düşünülmüş, ama bu tasarı gerçekleşmemiştir[26]. Ve daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Tunus'a gidecek yeniçeriler Osmanlı topraklarından devşirilmektedir[27].

1835 yılında Tunus ile İstanbul arasındaki ilişkiler daha gergin hale gelmiştir ve artık Türk-Tunus ilişkilerinin sonuncu safhasına girilmektedir.

Tunus beyi (Hüseyin, sonra da Mustafa) Trablusgarb'ı ilhak etmeyi tasarlamaktadır. Padişah bu tasarıyı reddetmekle kalmamış, bu ülkeyi ilhak ederek, doğrudan İstanbul'dan atanan bir vali ile yeniden bir Osmanlı eyaleti haline getirmiştir; üstelik sultan aynı şeyi Tunus için de yapmayı düşünmektedir. Bunun üzerine Fransızlar tepki göstererek, 1837'den itibaren Ahmed Beye destek vermeye başlamışlardır, ama İstanbul Tunus'un tabiyetini daha vurgulu hale getirmeyi istemektedir[28]. Yakınlarda Tunus beylerinin 1833-

26 Biraz ileride söz konusu edeceğimiz Kırım savaşını unutmayalım.

27 Bu konuda, 1 Muharrem 1228 (4 Ocak 1813) tarihli bir Tunus yeniçeri odabaşları listesine bkz.; bunların çoğunun adı tipik olarak Türk adlarıdır. Odabaşlarının adlarının bugün suk-el-Attarin kütüphanesi olan (eski Antikalar Müdürlüğü ve eski Habus Müdürlüğü) eski Yeniçeri kışlasının kapılarına yazıldıklarını hatırlatalım. 1813 tarihli listedeki adlar ile kışlanın üstündekilerin aynı olduğu izlenimine sahibiz, ancak bunu doğrulamak gerekmektedir.

28 Fransızların bu dönemde Tunus karşısındaki tutumları konusunda, "Tunus'ta Son Yirmi Yıl İçinde Olmuş Olan Olaylar Hakkındaki Kayıtların Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasal Bölümündeki kopyaları"ndan alınma şu pasajı zikredebiliriz. Bu belge 15 Temmuz 1858 tarihlidir. Bu notların bir nüshası Tunus Arşivlerinde, **Aff. Etr., Relations avec la France,** Carton 215, Dosya 295'te bulunmaktadır.

"... Bay Guizot 7 Kasım 1841'de Baron du Bourquenay'ye (Osmanlı hükümeti nezdindeki Fransa elçisi) Reşid Paşa'yla 30 Ekim 1841'de yapılan görüşmenin anlatısının da bulunduğu bu notları vererek, bunlardan padişahın nazırlarıyla olacak ilişkilerinde ilham almasını istemiştir. Kral kabul töreni bittikten sonra Osmanlı elçisini bir kenara çekerek, Dışişleri Bakanı da yanlarında olduğu halde ona şunları söylemiştir: "Şu anda İstanbul'da sizin herhalde benden daha iyi bildiğiniz bazı entrikalar düzenlendiğini öğrendik; bunlardan size, padişahı bu teklikeli yoldan vazgeçirmeniz için söz ediyorum. Eğer Tunus Ocağı'nda, Trablus'dakine benzer bir değişikliğe gidilecekse, Sultana buna engel olmak için, güç de kullanmak dahil her yolla karşı çıkacağımız konusundaki kararlılığımızı bildirmeniz zorunludur... Osmanlı imparatorluğunun bütünlüğünün koruması arzumuz arttıkça, ne yazık ki onun kaynaklarını Afrika Ocaklarına yararsız ve tehlikeli seferlerde tükettiğini görüyoruz, buradaki amaç sultana ait olduğu hiçbir zaman tartışılmayan egemenliğin yeni bir düzene bağlanması konusundaki boşuna umuttur... Gemilerim Tunus'a yönelik bu seferleri önlemek veya durdurmak üzere üç kez müdahale etmek zorunda kaldılar... İstediğim şey, Tunus Ocağında Statükonun korunmasıdır..."

1876 arasındaki Türkçe elkabını inceledik[29]; bu elkab aracılığıyla bey ile sultan arasındaki ilişkilerdeki gelişmeleri izlemek mümkündür. Bunlardan birincisi özerkliğini korumak istemekte, ikincisi şan ve ünvanlarla çevrelenmiş olsa bile, beyin yalnızca bir eyalet valisi olduğunu belirtmeyi düşünmektedir. Padişahın 1837'den itibaren talep ettiği vergi, bu zıtlaşmanın görüntülerinden yalnızca biridir: beyin vergi ödemesi –bunun tarihsel gerçekliği kuşkuludur– yalnızca Osmanlı egemenliğini tanıması anlamına gelmeyerek, aynı zamanda bey Tunus'u ancak padişahın onayıyla yönetebilecektir. Padişah sonunda vergiden vazgeçmiştir, ama 1844'te meydana gelen Tunus-Sardinya çatışması vesilesiyle ortaya çıktığı üzere, Tunus'a yönelik hiçbir yabancı müdahaleye tahammül göstermemektedir. Bey de kendi cephesinden sultana o ünlü vergiyi ödemiyorsa da, buna karşılık bazıları çok değerli olan birçok armağan göndermekte ve görüntü kurtarılmış olmaktadır.

Öte yandan, bey atama fermanını talep etmeye –ve almaya– devam etmektedir. 1261/1845'e kadar her yıl düzenli olarak gönderilen fermanlarla görevi teyid edilmektedir. Bu belgelerde Tunus eyaleti beylerbeyi, sonra da valisi olarak zikredilmektedir. 1831 tarihli Osmanlı ordu ıslahatından sonra askeri rütbeler için de aynı durum geçerli olmuştur: beye önce beylerbeyinin askeri karşılığı olan ferik (tümgeneral) rütbesi verilmiş, sonra vali olduğunda da bu rütbe müşir (valinin askeri karşılığı olan general) olmuştur[30].

Aynı dönemde Tunus ile İstanbul arasındaki sürekli bağlardan birini, beyin Babıali nezdindeki yönetsel temsilcisi olan kapı kethüdası veya kapı kâhyası (veyahut kapı kâhya) kurmaktadır. Bu Türk yönetimi tarafından atanan bir Osmanlı memurudur, ama ücretini Tunus beyinden almakta ve iki yönetim arasında hiçbir diplomatik niteliği olmayan ve yalnızca yönetsel düzlemde kalan bağlar kurmaktadır. Her eyalet valisinin, her sancak beyinin (ve

29 "La titulature des beys de Tunis d'après les documents d'archives turcs du Dar-el-Bey", **Cahiers de Tunisie,** no. 19-20, 1957, s. 341-348.

30 Tunus beyinin bu ikircikli konumu, Mehmed Ali'nin Mısır'daki durumuna biraz benzemektedir. Bunların her ikisi de Babıâli tarafından yalnızca eyalet valileri olarak tanınmaktadırlar, ama bunlar iç özerkliğe sahiptirler. Öte yandan bunların her ikisi de Avrupa kançılaryaları tarafından "kral naibi" olarak anılmakta, böylece bu ayrıcalıklı valiler ile Osmanlı imparatorluğunun diğer valileri arasındaki farkı vurgulamak istemektedirler. Böylece Tunus için "**Régence**" terimi de kullanılmaktadır.

aynı zamanda Rum patriğinin, Ermeni patriğinin, Hahambaşının kendi kapı kethüdaları vardır; böylece Tunus beyi eyalet valileri ile bütünleşmektedir. Bunun dışında, beyin Osmanlı imparatorluğunun çeşitli noktalarında adamları vardır, ama bunlar konsolos değillerdir: İzmir, Sakız, Girit, Mora, Trablusgarp; bu sonuncu kent hariç, diğerlerinin Tunus yeniçerilerinin devşirilme yerleri olduklarına dikkat etmek gerekir.

Orduya ilişkin olarak, Türkiye'de 1826'dan ve özellikle de 1831'den itibaren girişilen ıslahat hareketlerinin Tunus'ta izlendiklerini ve yeni Türk askeri örgütlenmesinin, rütbelerin vs. benimsendiklerini ve Tunuslu subay ve askerlerin yeni yöntemleri öğrenebilmeleri için İstanbul'a gönderildiklerini hatırlatalım[31]. Buna karşılık İstanbul 1831 ve 1832'de Tunuslu külahçı ustaları isteyerek, bunların Türk külahçılarına asker başlığı yapımını öğretmelerini istemiştir[32]. Aynı şekilde, Osmanlı imparatorluğunda 1839'dan ve özellikle de Kırım savaşından sonra başlatılan idari ve anayasal reformların (1839 Gülhane Fermanı, 1856 Hatt-ı Hümayunu) bir bölümü Tunus'a da ulaşmıştır: bunlar 1857 tarihli Temel Misak'ın konularını oluşturmuşlardır. Bu belge, yeni yönetim ilkeleri getiren ve Tunus uyruklarına yeni kişisel statüler sağlayan bir kuruluş belgesidir. Ancak Tunus siyasetinin yalpaları 1864 isyanına yol açmış, bu da Osmanlı yönetiminin eyalete müdahale etmeyi ve iki ülke ilişkilerini kurala bağlamayı düşünmesine neden olmuştur. Bu sonuncu amaç doğrultusunda, Tunuslular İstanbul'a Hayreddin Başkanlığında bir kurul yolladılarsa da, müzakerelerden olumlu birşey çıkmamıştır. Tasarılarını gerçekleştirmeleri Avrupalılar tarafından engellenen Osmanlılar, Tunus'taki durumu soruşturmak üzere bir memur göndermekle yetinmişlerdir.

İstanbul ile Tunus arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesini ve sultanla bey arasında bir yakınlaşma sağlanmasını amaçlayan sonuncu girişim, padişah Abdülaziz ve Hayreddin tarafından gelenidir. Bu girişim 9 Şaban 1288 (23 Ekim 1871) tarihli fermanla somutlaşmış, ama hiçbir zaman uygulanmamıştır.

31 Ancak kısa bir süre sonra, Tunus ordusunun eğitim işi Eransız subaylarına teslim edilmiştir.

32 Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Asakir-i Manusre'ye fes giydirilmesi hakkında sâdr-ı azam takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı hümayunu", **Belleten,** c. XVIII, no. 70, Nisan 1954, s. 223-230. Tunus arşivlerinde bu konuda Trükçe belgeler vardır.

Daha önceki dönemlerde de olduğu gibi, askeri işbirliği sürmüştür. Ahmed Bey döneminde bir Tunus birliği Kırım savaşına katılmış, ama zaferden çok başarısızlığa uğramıştır. Daha sonra Hayreddin'in vezirliği döneminde, Osmanlı yönetimi 1876 Türk-Rus savaşında Tunus'tan yardım talep etmiş; ama Tunuslular Hayreddin'in baskısına rağmen para, at ve katırdan başka birşey göndermemişlerdir.

Bunlar kayda değer sonuncu olaylardır. Türkiye o tarihlerde Doğu Avrupa veya Yakın Doğu'daki sorunlarla çok daha meşguldür ve Berlin antlaşması padişaha bağlı birçok ülkenin durumunu belirlmiştir. İngilizler Kıbrıs'ı işgâl etmişlerdir ve Mısır'a göz dikmişlerdir; Tunus Fransızlara düşecektir ve İtalyanlara da tazminat olarak Trablusgarb verilmiştir. Tunus'un Fransızlar tarafından işgâli, tabii ki Osmanlı yönetiminin itirazlarına yol açmıştır, ama bunlar yalnızca biçimsel itirazlardır; Osmanlı imparatorluğu 1920' de Sèvres antlaşmasıyla Tunus'taki Fransız himaye rejimini tanımış, ama Türk devrimi nedeniyle bu antlaşma uygulanamamıştır; Lausanne antlaşması bu tanımaya dair hiçbir hüküm içermemektedir ve Türkler Tunus'un Fransız himayesine geçmesini daha sonraki anlaşmalarla tanımışa benzemektedirler.

Türk-Tunus ilişkilerinin bu üçüncü ve sonuncu safhası, böylece Tunus beyinin sultana daha az bağımlı hale gelmesiyle belirlenmektedir: bey yerel düzlemde tam, uluslararası düzlemde ise daha düşük düzeyde hükümran olarak kabul edilebilir. Yabancı devletler Tunus'ta elçiler veya daimi temsilciler tarafından temsil edilmemektedirler, ama bey bu devletlerle doğrudan anlaşma yapabilmekte ve bunlar artık Türkçe olarak değil de, Arapça olarak kaleme alınmaktadır[33].

Babıali ile gerçek yegâne bağlar fermanlar, askeri yardım, İstanbul'daki temsilci, Türk ve Tunus resmi kurulları ve dinsel alan-

33 Fransa ile Tunus arasında Türkçe olarak kaleme alınan sonuncu antlaşmalar 1824 Mayıs ve Kasım tarihlerini taşımaktadır. 1826'da bey Hüseyin'in Türkçe bir beyannamesi vardır, bu belgeyle, kral X. Charles'ın talebi üzerine Roma uyruk ve gemilerine koruma sağlanmaktadır. İngiltere ile Tunus arasında Türkçe yazılan sonuncu antlaşma 1816 tarihlidir. Fakat 1833 şubatında Sardinya kralı Carlo-Alberto Tunus beyine Türkçe bir mektup yazmış ve bey aynı dönemde Tunus'taki Fransız konsolosu Deval ile İngiliz konsolosu Read'e, 1832'de Sardinya ile Tunus arasındaki olaylara ilişkin olarak Türkçe bir mektup göndermiştir.

da da, yerel halkın çoğunluğunun maliki olmasına rağmen, Hanefiliğin (Osmanlıların mezhebi) sürdürülmesidir.

Bey bu adeta bağımsızlığını kıskançlıkla koruyorsa da (vergi olayı buna tanıktır), sultan egemenliğini göstermek için birçok girişimde bulunmaktadır; İmparatorluk parçalandıkça bu girişimleri artmaktadır. Sırbistan, Yunanistan, Cezayir, Romanya, Bulgaristan, Mısır sırasıyla onun egemenliğinden çıkmışlardır. Osmanlı imparatorluğu elinde kalan toprakları muhafaza etmeye çaba sarfetmektedir. Ama bu dönem "Büyük Senyör" değil de "Hasta Adam" dönemidir; böylece padişah, beylerin simgesel tabiyet gösterimleriyle yetinmek zorundadır, çünkü beyler XIX. yüzyılda bazı durumlarda Osmanlılara tabi olduklarını göstermekten gocunmaktadırlar. Ancak Batılı yöneticiler nereye dayanacaklarını bilmektedirler: bir Ahmet Beyin megalomaniasıyla ve bir Mustafa Haznedar'ın yozlaşmışlığıyla birleşen Türk yöneticilerin yetersizlikleri, Tunus'u Osmanlı ekseninden çıkartma konusunda en büyük kozlardır. Yalnızca Hayreddin samimiyetle İstanbul'a yakınlaşmayı istemiştir; bu ona göre Avrupalıların niyetlerini engelleyecektir. Ancak iki ülke arasındaki bağlar o kadar gevşemiştir ki, bunları yeniden sıkıştırmak olanaksızdır ve üstelik Akdeniz'in siyasal kaderi artık İstanbul'da değil de, Londra, Paris, Roma, hatta Berlin'de belirlenmektedir.

♦ ♦ ♦

Böylece Tunus üç yüzyıllık bir dönem içinde askeri işgâl rejiminden ve tam bir bağımlılıktan, yarı bağımsız bir devlet statüsüne geçmiştir; belirtilmesi gereken nokta, bu yarı bağımsızlığın ırsi Hüseyni hanedanı tarafından gerçekleştirildiğidir. Beyler Osmanlı padişahına bulanık bir tabiyet gösterirlerken, bir akıma "ulusal" sayılabilecek bir hanedan oluşturmuşlardır. Aslında "yerel" terimi daha uygundur, çünkü gerçeği söylemek gerekirse, bunların Tunus halkıyla pek bir bağları yoktur ve uyruklarından farklı bir kökenden olduklarını belirtmekten bazen tat almaktadırlar; ve Mustafa Haznedar ve Hayreddin gibi üst düzey görevlileri Rum veya Çerkes kökenli olmalarına rağmen "Türk tarzında" eğitilmişlerdir ve bunu tavırlarıyla belli etmektedirler. Ancak beyler bir Tunus bizatihiliği ilkesini ortaya koymakta ve olgular, olaylar ile insanların bunu belli etmesini beklemektedirler. Fakat XIX. yüzyılda büyük

güçlerin kıskacında kalan Tunus'un herhangi bir etki alanının dışında kalması çok güç olurdu.

Bu çalışmada Türkiye ile Tunus arasındaki üç yüzyıllık ilişkilerin ancak genel görünümlerine yaklaşabildik. Başta iç yönetim, maliye, ekonomik ve toplumsal sorunlar, ordu örgütlenmesi vs. gibileri olmak üzere, başka veçhelerin de incelenmeleri gerekmektedir. Bize bu kadar yakın olmasına rağmen, Tunus tarihinin çok az bilinen döneminin araştırmacıları ve tarihçileri cezbetmesini temenni etmek gerekir. Birazcık heyecan duyan ve onları inceleyecek sabrı gösterecek, yenilenmiş ve aynı zamanda vakanüvislerinkinden daha canlı bir tarih oluşturacak olan herkesin ulaşabileceği yerde olan bu malzemeden yararlanılmaması üzücüdür. Bir ulusun derin tarihinin görülebilmesi için vekayiler ile arşiv belgelerinin birbirleriye çakıştırılmaları gerekmektedir.

XIII

TÜRK CEZAYİR'İ VE SAHRA

Türk Cezayir'den –XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren tarihsel bir olgu– sıklıkla söz edilmiş, ama Türklerin Cezayir topraklarındaki egemenliklerinin güneyde hangi sınırlara kadar uzandığını kesin olarak bilebilmek üzere hiçbir ciddi araştırmaya girişilmemiştir. Kuşkusuz bu egemenliğin Sahra Atlaslarının doğal sınırlarını nadiren aştığı ve üstelik Osmanlı otoritesinin bu Atlas ile Akdeniz arasındaki toprakların üzerinde her zaman etkin olmadığı bilinmektedir.

Herşeye rağmen, Türk belgelerinin yardımıyla, Osmanlıların (daha da kesin olarak Cezayir, Konstantin ve Oran'daki temsilcileri) güneye yönelik bazı girişimlerde bulunup bulunmadıklarını, bu girişimlerin nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktıklarını ve özellikle de, bunların Osmanlı egemenliği için sürekli sonuçlar yaratıp yaratmadıklarını araştırmak bize yararlı ve ilginç olarak gözükmüştür.

Şu anda, Türk belgeleri arasında yaptığımız sondaj sonunda, sonuçlar oldukça sınırlı kalmıştır ve ancak Türk otoritesinin bu alandaki değişme sürecinin bir tutanağını çıkartabilecek durumdayız.

Türklerin güneye yönelik ilk önemli seferleri, onlara Hodna'ya –ki burası da Sahra Atlaslarının kuzeyindedir– ve bunun güneyindeki Biskra ve çevresinde egemen olma olanağı verenidir. Bu harekâta, sahil kesiminin ve Tell ile yüksek yaylalardaki bazı stratejik noktaların işgâlinden sonra, muhtemelen 1541'e doğru girişilmiştir. Ancak bu harekât konusunda ne yazık ki ayrıntılara sahip değiliz. Yalnızca komutanının ünlü Barbaros Hayreddin'in yardımcılarından Hasan Ağa olduğunu, Biskra'ya bir garnizon yerleştiril-

diğini ve bu garnizonun sonradan düzenli olarak iaşe edildiğini ve değiştirildiğini biliyoruz. Hasan Ağa bir de kale yaptırtmıştır ve zaten Biskra güney Cezayir'de Türklerin fiilen tuttukları yegâne kenttir; daha ileride bunun nedenlerini görmeye çalışacağız.

Başka kaynaklardan teyid edilmeleri mümkün olmayan Batı kaynaklarına göre, Hasan Ağa 1542'de, İspanyollarla anlaştığından kuşkulandığı Kuka Kralının üzerine yürümüş ve onu yenerek, haraca bağlamıştır; ayrıca oğlunu da rehine olarak almıştır. Bugün bunları teyid edebilecek durumda değiliz.

Bundan on yıl kadar sonra, Ekim 1552'de Salih Reis (Batı kaynaklarında Salah), herhalde 3.000 piyade, 1.000 süvariden oluşan ve iki de topu bulunan büyücek bir birlikle Tugurt'u kuşatmıştır –buranın sultanı Cezayir paşasına haraç ödemeyi reddetmekteydi–. Üç günlük kuşatmadan sonra kent teslim olmuş ve Haedo'ya göre –bize bu seferi anlatan yegâne kişi–, Salih Reis halkın tümünü katlettirmiştir ki, bu bize olabilirmiş gibi gelmemektedir. Salih Reis Tugurt'tan Uargla'ya yönelmiş, buranın halkı onun yaklaşmasıyla kenti bırakmıştır. Uargla hükümdarı Abdülaziz'in saldırısına uğrayan Salih, hiçbir şey elde edemeden çekilmek zorunda kalmıştır.

Bunlar Türklerin XVI. yüzyılda Güney Cezayir'e yönelik nadir seferleri olarak görülmektedir.

XVII. yüzyılda biraz önemi olan tek bir sefer zikredilmektedir: 1649'da Yusuf Paşa komutasındaki kuvvetlerin Tugurt ve Uargla'ya gidişi Batı Avrupalı yazarlara göre Türkler, Tugurt, Temasin ve Uargla kentlerine bu yıllarda haraç koymuşlar ve Tugurt'u her yıl 16, Temesin'i 4 ve Uargla'yı 25 zenci köleyi Cezayir'e gönderme zorunluğuna bağlamışlardır. Bu haraç, Cezayir arşivlerinin Fransız fethinden sonraki ilk müdürü olan De Voulx'un **Teşrifat** adlı derlemesinde yayınladığı 1205/1790 tarihli bir hükümde fiilen yer almaktadır. Ancak ne yazık ki bu hükmün özgün metnini bulamadık.

XVIII. yüzyılın sonunda Türklerin güneye yönelik harekâtları hem sayıca artmış, hem de daha uzaklara ulaşmıştır. Bunlardan ikisi zikredilmeye değer niteliktedir.

Bunlardan birincisi, 1785'te Laghuat'ı kuşatan Maskara beyi Muhammed el-Kebir'in giriştiğidir. Zaten bu sefer birçok beklenmedik durum yaratmıştır. Nitekim Magzi kabilelerinin alanından

çıkıldıktan sonra, komutan Türk gücünün artık hiçbirşey ifade etmediğini ve düşman topraklarında bulunulduğunu anlamıştır. Laghuat yolu üzerinde, kıyasıya çarpışmak zorunda kaldığı birçok kabileye rastlamıştır. Bu arada el-Coada, Zenina, Tacemut ve Ayn Medhi gibi bazı yerleşim yerlerini yağmalamıştır. Laghuat da yağmadan kurtulamamış, 'Beni Aruat kabilesi bir miktar altın ile yüz köle vermiştir. Muhammed el-Kebir bunun dışında yıllık haraç da istemiş, ama Beni Aruatlar bunu reddedince çatışma çıkmış, kabile güçleri yenilerek haracı ödemek zorunda kalmışlar, Muhammed el-Kebir de bunun üzerine bölgeden ayrılmaya razı olmuştur. Bazı Avrupalı yazarlar bu haracın sonradan ödenmediğini iddia etmekte, ama hiçbir kanıt getirmemektedirler. Biz kendi hesabımıza Cezayir'deki Türk sicillerinde (no. 35 f 96[1]) şu ibareyi bulduk: "Laghuat lezması, Batı kalfalığı tarafından alınan, yıllık 500 riyallik ödeme". Bu ödemenin ilk kez belirtilmesi aslında oldukça geç bir tarihe 1238/1822'ye aittir; sonra 1245/1829'a kadar, yani Cezayir'in Fransızlar tarafından zaptına kadar düzenli olarak kaydedilmiştir. Acaba burada Muhammed el-Kebir'in Laghuat'a dayattığı haracın bir izini mi görmek söz konusudur?

Bu Laghuat seferinden kısa bir süre sonra, Konstantin Beyi Salih güneydoğu Cezayir'deki Tugurt'a, buranın sultanını yerinden ederek kendi tahta çıkmak isteyen Cellebi kabilesinden birinin talebi üzerine müdahalede bulunmuştur. Salih nisbeten uzun süren (yazarına göre yirmi günle altı ay arasında değişmektedir) bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirmiş ve herhalde yardımının bedelini yeni sultana ödetmiştir.

XIX. yüzyılın başında, Konstantin Beyi Ahmed'in 1820 tarihli Tugurt seferi ve Oran Beyi Hasan'ın 1826 tarihli Laghuart seferi kaydedilmektedir.

Türk güçlerinin Cezayir Sahra'sına müdahaleleri, işte hızlı bir şekilde özetlenmiş haliyle bunlardır. Bunları tamamlayabilmek için, güney kabilelerinin özellikle 1825 ve 1826'da olmak üzere Tugurt, Uargla ve Ayn Medhi bölgelerinden hareketle Konstantin, Medea, Maskara veya Oran beylerine karşı giriştikleri hareketleri işaret etmek gerekir, fakat bunlar Türkleri ciddi bir şekilde tehdit etmenin uzağında kalmışlar, ama gene de hasmane tavırlarını göstermişlerdir.

♦ ♦ ♦

Şimdi de başka nitelikteki unsurlara gelelim: Türk Cezayir'inin yöneticilerinin otoritelerini Sahra ve Önsahra kabileleri üzerinde nasıl kullandıklarından söz etmek istiyoruz.

Öncelikle, Biskra'nın dışında Türk yönetimi veya kabileler arasında sürekli Türk temsilcilerinin bulunmadığını kaydetmek uygun olacaktır. Ama bu, kabilelerle yönetim arasında ilişkiler kurulmasını engellememiştir; bunlardan ileride söz edeceğiz.

Biskra'nın durumu, De Voulx tarafından yayınlanmış olan belge sayesinde (**Teşrifat**) iyi bilinmektedir. Bunun esas maddelerini hızlı bir şekilde hazırlatacağız. Her şeyden önce, bu metnin oldukça geç, yani 1195/1781 tarihli olduğunu bildirelim. Fakat daha eski bir metnin maddelerini tekrarlaması ve bu yeniden yayınlanışın hem maddelerin teyidine, hem de bazı değişikliklere tekâbül ediyor olması çok mümkündür.

Şu metnin okunmasıyla ("Biskra garnizonunun hakkı olan ayni ve nakdi vergilere ilişkin defter") kent halkının garnizonun iaşesini amaçlayan belli ödentilere tabi olduğu görülmektedir: bulgur, tuzlu tereyağ, tuz, zeytintağ, zeytin, koyun, bal, pirinç, ekmek, hurma. Her yeni garnizon geldiğinde, komutan ve askerlere ekmek (veya nakdi karşılığı), sabun, kandil yağı, odun, ev eşyaları (hasır, küp vs.) vermek zorunluğu bulunmaktaydı. Bunun dışında, çeşitli halk kesimleri toptan vergilendirilmişlerdi. Tabakasına göre farklı tutarlarda olan bu vergiler, Biskra Kaidine nakit olarak verilmesi gereken "armağanlar"dan –ki Kaid bunları Cezayir'e gönderiyordu– ayrı olarak garnizon subaylarına ödenmekteydi. Biskra Kaidine verilenin adı **lezma-i hediye**'dir (armağan vergisi); örneğin 1238/1822 tarihli Türk maliye sicillerine göre bu armağanların tutarı 2.000 riyal olmaktaydı ve bu tutar 1244/1828'e kadar hiç değişmemişti.

Türk Cezayir'inin diğer kentlerinde olduğu gibi, resmi görevler burada da iltizama devredilmekteydi. Türk sicilleri iltizam karşılığı ödenen tutarların bazılarını belirtmektedir: örneğin naib 60 riyal vermekteydi; aynı şekilde kaid her yıl 60 riyal ödemekteydi ve bu ödenti 1157/1744-1251/1815 arasında teyid edilmiştir.

Köylülerin ve kentlilerin tarımsal üretimleri veya kentteki çalışmaları nedeniyle tabi tutuldukları vergileri kesinlikle saptamamıza olanak verecek belgeleri ne yazık ki henüz bulmuş değiliz;

ama bu cins bilgilerin bulunamaz olduklarına dair hiçbir belirli de yoktur. Bu vergilerin varolduları ve beylik'in Biskra'ya bir garnizon dışında (**nuba**), vergi toplama kurulları (**mahalle**) gönderdiği her halükârda kesindir; bu görevliler Biskra civarında dolaşıyor ve borçlu olunan tutarları topluyorlardı. Masqueray'ya göre, örneğin Beni Ferahlar Biskra'ya her yıl 30 **douro** ödüyorlardı ve vergi toplayıcıları onların bölgesine geldiklerinde, buna 70 tane hasır ekliyorlardı. Aynı görevliler Uled Abdilerden 30 **douro** artı bornoslar ve hasırlar almaktaydılar. İyi aranırsa başka örnekler de bulunabilir.

Fakat tekrarlayalım ki, Biskra Türklerin ellerinde sıkı bir şekilde tuttukları noktalardan biriydi. Kentin Ores'in güneyinde ve Uled Nail'e çok uzakta olmayan konumu onu, stratejik açıdan ve Türkler tarafından tutulan veya egemen olunan toprakların iç güvenliği açısından önemli kılmaktaydı. Eğer bir haritanın üzerinde, güneyin ve özellikle de güneydoğunun Magzi kabilelerinin yerleşim yerleri incelenecek olursa, bu kabilelerin Biskra yönündeki topraklarında çok az süreklilik gösterdiği farkedilecektir. Bu durumda Türklerin bu güney alanını korumak istemeleri anlaşılacaktır; zaten öte yandan Biskra onlar için Doğu, Güney Tunus yönlerindeki esas geçiş noktasıydı. Türklerin burada Nefta, Tozör ve özellikle Gafsa vahalarını ellerinde tuttuklarını unutmayalım. Cezayir ve Tunus yönetimleri kuşkusuz her zaman tam bir uyum içinde çalışmıyorlardı; ama bu bizim, Güney Arap kabilelerine karşı korunmak gerektiğinde onların arasında bir cins dayanışma kurulduğunu düşünmemizi engellemez. Biskra ve Gafsa garnizonları tamamen Türk garnizonları olduğundan aralarında herhalde ilişki kurulabilmekteydi. Tabii bunun kanıtlanması gerekmektedir, ama bu mümkünün alanı içindedir ve daha sonra Güneydoğu Cezayir ile Güney Tunus'daki Fransız garnizonları farklı bir şekilde davranmamışlardır.

Bu sunumu Sahra Atlaslarının güney cephesindeki en önemli kabilelerden birini meydana getiren Uled Nail'lerden kısaca söz ederek bitireceğiz.

Güney göçebelerinin, çok acil ihtiyaçları için Tell bölgesinden tahıl ve diğer zahire almaya geldikleri ve aynı zamanda buraya kendi ürünlerini getirdikleri çoğu zaman yazılmıştır. Bu takas ticaretine Türkler, **heussa** (bu terimin hisse'den türediğini düşünüyo-

ruz) adı verilen "pazar vergisi"nin ödenmesi karşılığında izin vermekteydiler. Bazı yazarlar, örneğin Uled Naillerin yalnızca bu vergiyi ödeyip, başka birşey ödemediklerini yazmışlardır. Oysa Türklerin Cezayir'e ilişkin mali kayıtlarının incelenmesi sonucu, Uled Naillerin çok sıklıkla zikredildiklerini ve yıllık ayni ve nakdi ödentilerde bulunmak zorunda olduklarını farkettik; bunların bize göre **heussa**larla hiçbir ilişkileri yoktur. Böylece 1238/1822-23 ve 1239/1823-24 yılları için, Uled Nail Ohergalar tarafından yapılan şu ödentileri saptadık: 3150 baş koyun, 270 çömlek koyun tereyağı, 90 deve, 2700 riyal, bunların hepsi Cezayir valiliği hazinesine (miri) gitmiştir; kayıtlar bu durumu kesin bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Çok yüksek olduğu görülen ayni vergilerin büyüklüğünü kaydetmek gerekir, ama şu an için bu konuda geçerli bir açıklama getirebilecek durumda değiliz.

♦ ♦ ♦

Burada yalnızca, yakınlarda Türk belgeleri arasında yapılan sondajlardan çıkan ilk gözlemlerin sonuçlarını sunduk. Cezayir'e ilişkin Türk kayıtlarının incelenmesinin bize, Cezayir'in Fransızlar tarafından işgâlinden önceki bilgilere dayanan çeşitli yazarlar tarafından ileri sürülen iddiaların sağlamasını yapmamıza izin verecek, hiç gün ışığı görmemiş veya yeteri kadar açıklayıcı bilgiler getirmiş olması mümkündür. Bu sayede bu iddiaları çürütmek ve üstelik şimdiye kadar karanlıkta kalmış olan bazı noktaları aydınlatmak belki mümkün olabilecektir. Türk sicillerinin oluşturduğu bu belge kaynağı şimdiye kadar fazla incelemeye konu olmamıştır; ancak eğer Türk Cezayir'inin tarihi daha iyi bilinmek isteniyorsa, araştırmacıların bu kaynağa ilgi duyacakları umulabilir.

Sonuca varmak üzere, Türklerin Güney Cezayir'e nüfuz etmelerinin hem zaman, hem de mekân içinde sınırlı olduğu ve Osmanlı otoritesinin ve hükümranlığının uygulamada Bisrra'nın dışında Sahra Atlaslarının ötesine geçmediğini belirtelim. Trablusgarb'da ise böyle olmamış, Türkler Cezayir'dekinin tersine, Sahra derinliklerine girmişlerdir. Bunun nedenleri açıklanmayı beklemektedirler. Fransızların Cezayir ve Tunus'u işgâllerinden önceki döneme ilişkin araştırmalar, henüz herhangi bir sonuca varamayacağımız, hatta bir hipotez oluşturamayacağımız kadar az ilerlemişlerdir. Türk belgelerinin incelenmesi belki de bize, tıpkı henüz soruldukları halleriyle kalan birçok diğeri gibi, bu sorunun çözümünü de vereceklerdir.

XIV

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA CEZAYİR, TUNUS VE TRABLUSGARB'IN STATÜLERİ

Magrip devletleri XVI. yüzyılın şafağında tam bir siyasal çözülmenin içindedirler: Fas'ta Merimiler, Orta Magrip'te Abdülvadiler, İfrikiya ve Trablusgarb'ta Hafsiler ya yeni bir hanedan tarafından devre dışı bırakılmışlar, ya da otoriteleri azalarak devletleri parçalanmıştır.

Bu durum Afrika topraklarında bir yandan Portekiz ve İspanyolların, öte yandan da Türklerin girişimlerini teşvik etmiştir. Portekizliler ve İspanyollar, Saadi hanedanının yerel bir yönetim kurmayı başardığı Fas'ta tutunamamışlarsa da; buna karşılık Türk korsanları Orta ve Doğu Magrip'te rakip İspanyol güçlerini yendikten sonra, buralarda sonradan İstanbul hükûmeti tarafından tanınacak olan yerel yönetimler haline dönüşecek askeri işgâl rejimleri kurmuşlardır. Ancak bu yönetimler çok sayıdaki saray darbesi yüzünden sürekli çalkantılı dönemlerden geçecektir.

Bu devletlerin başlıca faaliyetlerinden biri Cezayir, Tunus, Trablusgarb limanlarından harekele giriştikleri korsanlıktır. Bu faaliyet yöneticilere kaynak sağlamakta, fakat Batılı denizci güçlerle tersliklere yol açmaktadır. Ancak yabancı tüccarlar bu limanlara ve kuzeydeki bazı alanlara yerleşmektedirler. Yeni ticaret yollarının ve yeni ülkelerin bulunmasına rağmen, Akdeniz dünya siyasetinde ve ekonomisinde öncelikli bir rol oynamaya devam etmektedir. Bu arada o tarihe kadar Akdeniz'in yalnızca Doğu kıyılarını tutmakta olan Osmanlı imparatorluğu artık, Nil deltasından Mulaya ağzına kadar Afrika'nın bu denizdeki kıyılarının en büyük kesimini eline geçirmiştir. Cezayir, Tunus ve Trablusgarb üzerindeki Osmanlı egemenliği yalnızca nominal olsa bile, yeni bir siya-

sal durum yaratmaktan geri kalmamaktadır ve Batılı ülkeler bu yeni durumla üç yüzyıl boyunca mücadele edeceklerdir.

Önce Türk egemenliğine geçen ilk Magrip ülkesi olan Cezayir'i inceleyelim. XVI. yüzyılın başında İspanyollar bazı Cezayir limanlarına ayak basarak, buralarda **presidio** denilen garnizonlar kurmuşlardır. Fakat bu **presidio**ların fiili durumdaki otorite alanı, onları çevreleyen surların ötesine ancak nadiren taşmıştır. Bu garnizonların durumu, İspanyollardan kurtulmak isteyen Cezayir kentinin Türk korsanı Oruç Reisten yardım istemesi üzerine Türklerin müdahale etmeleriyle daha da güçleşmiştir. Oruç Reis 1515'te Cezayir'e girmiş, sonra da Miliana, Medea ve Tenes'i zaptetmiştir. 1518'de Tlemsen yakınlarındaki çarpışmada ölünce yerine kardeşi Barbaros Hayreddin Reis geçmiştir. Hayreddin Reis Cezayir ocağının kurucusu olacaktır. Padişah I. Selim'in otoritesini tanımakta tereddüt etmemiş, sultan da onu beylerbeyi olarak atamış ve paşa ünvanını verdikten sonra asker ve malzeme göndermiştir. Hayreddin bir an için Cezayir'den çekilmek zorunda kalmakla birlikte, 1529-30'dan itibaren ülkeyi --daha doğru olarak kıyı kesimleri ile ülke içlerinden ince bir şeridi– bir Türk eyaleti haline getirmiştir.

Gerçekte Cezayir (en azından bu ülkenin Türkler tarafından tutulan kesimi) bu andan itibaren tam bir Osmanlı eyaleti haline gelmiş; 1587'ye kadar beylerbeyleri tarafından yönetilmiştir. Bu eyalet valilerinin Omanlı hiyerarşisi içindeki mertebeleri iki tuğlu paşalıktır. 1536'da İstanbul'a çağrılarak kapudan paşa yapılan Barbaros Hayreddin'den sonra sırasıyla şu kişiler beylerbeyi olmuşlardır: Hasan Ağa (1536-1543), Hasan Paşa (Barbaros Hayreddin'in oğlu, 1544-1552), Salih Reis (1552-1556), yeniden Hasan Paşa (1557-1567). Bu sonuncusu Türklerin Cezayir ve Tunus'taki egemenliklerinin zirveye çıkmasını sağlamıştır. Yabancı kökenlerden olmalarına ve işgâlin ilk dönemlerinde bazen vahim olan iç karışıklıklara rağmen, bu adamlar kişilikli, örgütlü bir devletin kurucuları olmuşlar, coğrafi ve siyasal bir bütün meydana getirmişlerdir.

Demek ki, birinci dönem yeni eyaletin doğrudan padişah tarafından atanan beylerbeyleri tarafından yönetilmesine denk düşmektedir; bunlar hem askeri ve siyasal valiler, hem de padişahın temsilcileri olup, Cezayir'deki yegâne otorite kaynağıdırlar. Başlangıçta korsanların eylemine dayalı olarak biraz arızi bir şekilde

ortaya çıkmış olan Osmanlı egemenliği artık olgular düzeyinde iyice kanıtlanır hale gelmiştir. Ve Cezayir için artık İmparatorluğun herhangi bir eyaletindekinden daha farklı bir rejim söz konusu değildir. Beylerbeyleri otoritelerini ülkeye dayatmak üzere, Anadolu'dan devşirilen ve milis gücünü oluşturan yeniçerilere dayanmaktadırlar. "Odalara" bölünen "ortalar" halinde örgütlenmiş olan bu yeniçeri birliğinin, divan adlı bir yönetim organı bulunmaktadır. Başlangıçta yalnızca tamamen yeniçerilere özgü çıkarları korumaya yönelik olan bu divan, daha sonra eyaletin yönetiminde giderek artan bir paya sahip olmuştur. Cezayir bu sıralarda tıpkı Tunus ve Trablusgarb gibi Ocak adını almıştı (askeri birlik anlamına gelmektedir) ve bu üç eyalet Garb Ocakları'nı meydana getirmekteydiler. Bu durum askeri rejime ve bu eyaletlerin bütünlüğünün güvencesi olan yeniçeri birliklerine verilen öneme tanıklık etmektedir.

Ancak yeniçerilerin yanı sıra, eyalet yönetimine katılma eğiliminde olan başka bir silahlı grup daha vardır; bunlar reislerin tayfalarıdır. Bu tayfaların azı Türklerden, çoğu Sicilya, Calabria, Korsika, hatta daha uzak ülke kökenli hıristiyan dönmelerden oluşmaktadır; bu dönmeler esir düştükten sonra galiplerinin safına katılmışlardır. Bu korsanların bazıları eyalet yönetiminde daha büyük bir rol oynamalarının gerektiğini, çünkü denizde sağladıkları ganimet ile Cezayir Ocağının ve yöneticilerinin maliyelerinin iyi durumda olmasına büyük bir katkıda bulunduklarını düşünmektedirler.

Cezayir ocağının başında değerli beylerbeyleri olduğu sürece yeniçeriler ve korsanlar onların otoritesine tabi olmuşlar ve iktidara ortak olmanın yollarını aramışlardır. Cezayir için zorluklar Kılıç Ali Paşanın 1587'de Istanbul'a gitmesiyle başlamış ve eyalet yönetimi başka bir görünüme bürünmüştür. Böylece ikinci bir safhaya girilmektedir. Çok kısa süreli olan bu safhada reislerle tayfalar iktidarı ele geçirmişlerdir. Ancak padişah üç yıllık süreler için beylerbeyi atamayı sürdürmektedir ve ilke olarak eyalet yönetimi bu beylerbeyin elindedir. Fakat bu paşaların hiçbir fiili iktidarları yoktur ve becerebildiklerinde, tayfalarla yeniçeriler arasındaki çatışmalara engel olmaktadırlar. Bunlardan yalnızca biri, Haydar Paşa bir an için Kuloğullarına (Kuloğlan: Türklerden ve yerli kadınlardan doğam erkek çocuklar) ve Kabillere dayanarak güçlü ve ki-

şisel bir iktidar kurmaya çalışmıştır; uzun zaman tutunamamış ve reisler iktidarı yeniden ellerine geçirmişlerdir. Ancak onlar da bu iktidarlarını XVII. yüzyılın başında yeniçerilerin divanına terketmek zorunda kalmışlardır.

Artık, 1671'e kadar bazı değişimlerle birlikte sürecek olan üçüncü devre başlamaktadır. Yeniçeri divanı otoriteyi elinde tutmaktadır, ama padişahın atadığı ve Cezayir'i İstanbul'a bağlayan bağların gerçeğini elinde tutan ve Cezayir'in padişah tarafından her zaman imparatorluğun bir eyaleti olarak kabul edildiğinin altını çizen bir paşa hep vardır. Zaten divan da bu bağları kopartmanın peşinde değildir ve padişaha olan bağlılığını armağanlar göndererek ve özellikle de İstanbul talep ettiğinde yardım ederek göstermektedir. Bu askeri yardım özellikle Girit seferinde ortaya çıkmış, Cezayir tekneleri (aynı zamanda Tunus ve Trablus tekneleri de) adaya yeniçeri taşınmasına ve Venediklilerin tuttukları limanlara yönelik saldırılara katılmışlardır. Paşalar ise divanın aldığı kararları onaylamakla yetinmektedirler; bu kararlar o dönemde kanun gücünde olmaktadır.

Ancak XVII. yüzyılın ortasından kısa bir süre sonra, beylerbeyi İbrahim Paşa'nın reislere verilen ikramiyeden öşür almaya kalkışması bir ayaklanmaya yol açmış ve divan da paşanın mevacip ödemesi, kaid ataması vs. gibi ayrıcalıklarını da iptal etmiştir. Artık Yeniçeri Ağası, divanın yardımıyla Cezayir'de fiili iktidarı ele geçirmiş, Paşa yalnızca padişahın temsilcisi olma gibi simgesel bir rolden başka bir göreve sahip olmaktan çıkmıştır. Bu yeni rejim otoritesini gerektiği gibi yerleştirememiştir: isyanlar, cinayetler, saray darbeleri alışılmış olaylar haline gelmiş ve reisler 1671'de sonunda iktidarı ele geçirerek, ağalar rejimine son vermişler ve ocak yönetimini aralarından seçtikleri (bu seçime daha sonra yeniçeri subayları da katılacaklardır) birine devretmişlerdir. Bu yöneticiye dayı (Batı kaynaklarında **dey**) denilmektedir. Bu değişiklik İstanbul'la olan ilişkileri etkilemiştir, çünkü padişah Cezayir'e kendini temsil eden birini atamaya devam etmekte ve Ocak yöneticileri de bunu itirazsız kabul etmektedirler. Aslında bunu, Batılılar tarafından tehdid edilebilecek olan özerkliklerinin bir güvencesi olarak görmektedirler. İstanbul'daki sultana resmen tabi olmaları, Avrupalıların Magrip'e karşı besledikleri emelleri engellemektedir, çünkü padişah o sıralada hâlâ güçlü ve korkulacak bir hükümdar

olarak kabul edilmektedir. Öylesine ki, yerel olarak temellenen ve bir iç özerklik rejimi olarak kabul edilebilecek olan siyasal rejime rağmen, Cezayir hâlâ Osmanlı eyaleti olarak gözükmekte ve bu herkesi tatmin eden hukuki-yönetsel duruma son vermeyi kimse düşünmemektedir.

Ancak bir an gelmiştir ki, Paşanın varlığından bıkan Cezayir Dayıları onu devre dışı bırakmışlardır. Bu olay 1711'de Dayı Ali Çavuş, padişah tarafından gönderilmiş olan paşayı sınırdışı edip, kendinin de İstanbul tarafından paşa olarak tanınmasını sağladığında gerçekleşmiş, böylece iktidar ve ünvanları aynı elde toplamıştır. Bu aşama Cezayir rejiminin son safhasıdır ve belki de Cezayir'in bağımsızlığını ilân etmesine yetecektir. Ama ne Ali Çavuş, ne de ardılları buraya kadar gidebilmişlerdir ve Cezayir ülkenin Fransızlar tarafından işgâline kadar İstanbul'a bağımlı kalmıştır.

Tunus'taki durum bir ölçüde buna benzemektedir. Üç cins rejim görebilmekteyiz; bunlardan birincisi fetih ve beylerbeylerinin askeri yönetimine; ikincisi dayıların, sonra da Muradi beylerin yönetimine denk düşmekte; üçüncüsü ise Cezayir'de görülmeyen ve Tunus'a özgü olan bir biçim olarak Hüseyni hanedanının yönetimi tarafından temsil edilmektedir.

1574'te Tunus ve La Goulette'in alınmalarından sonra eski İfrikiyya bir Osmanlı eyaleti haline gelmiştir; Tunus eyaleti adını alan bu bölgenin yönetimini Sinan Paşa örgütlemiş ve askeri ve siyasal bir vali olan bir beylerbeyine bırakmıştır. Bu noktada belirtmemiz gereken husus, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb eyaletlerinin üçünün birden 1574'e kadar tek bir beylerbeyin yönetimine bırakıldığıdır. Bu tarihten sonra bu üç eyaletin her birinin kendi beylerbeyi oluşu da onların birbirlerinden farklılaşmalarının ve daha sonra bugünkü üç devleti oluşturmalarına katkıda bulunmuştur. Tunus'taki askeri işgâl ve doğrudan yönetim rejimi 1594'e kadar sürmüştür; ancak beylerbeyi bu dönemde, başlıca desteği olan yeniçerilerin temsil ettikleri gücü hesaba katmak zorunda kalmış ve bu ocağın subaylarından meydana gelen bir divan oluşturmuştur. Kanıtlamanın mümkün olmamasına rağmen, Haydar Paşa'dan sonra beylerbeyinin ocak subayları tarafından belirlendiğini ve sultanın da bunu onayladığını düşünmek mümkündür. Her ne olursa olsun, Tunus o sıralarda imparatorluğun diğer eyaletleriyle eşit statüde bir Osmanlı eyaletidir.

İkinci tipten rejim, alt rütbeli yeniçeri subaylarının ayaklanıp, üst rütbeli subayları tasfiye ettikten sonra, hem kendi başlarına, hem de ülkenin başına aralarından birini dayı ünvanıyla geçirmeleriyle ortaya çıkmıştır. Ancak beylerbeyi görevi kaldırılmamıştır ve padişah buraya düzenli olarak birini atamaya devam etmektedir; bu kişiye dayılar tahammül göstermektedirler, ancak uygulamada hiçbir otoritesi yoktur. Demek ki teorik olarak iktidarın iki başlılığı söz konusudur ve bu sistemi İngiliz dominyonlarındakine benzetmek mümkündür. Beylerbeyin divan tarafından atanıp, bunun sonradan padişah tarafından onaylanıyor olması olasılık dışı değildir. Burada tamamen Osmanlılara özgü bir otorite gevşekliği söz konusuysa da, bundan Tunus'un bağımsız olduğu sonucu çıkartılamaz. Ülke yöneticileri Türktür veya Türkleşmişlerdir; yeniçeriler hep Türkiye'den devşirilmektedirler; yeni kurulan makamlar olan bey (kara kuvvetleri komutanı) ve kapudan paşa (donanma komutanı) Türkçe adlar taşımaktadır. Tunus kara güçleri ve özellikle donanması, Babıali istediğinde Osmanlılara yardım etmektedir. Beyler dayıları devirip yerlerine geçince, yönetsel ilişkiler düzleminde İstanbul ile Tunus arasında hiçbir değişiklik olmamıştır. Fiili özerklik devam etmektedir, ama bağımlılığa ilişkin dış biçimlere saygı gösterilmektedir; beylerbeyi atamasının onaylanması, sultan adına hutbe okutulması, basılan paraların sultanın tuğrasını taşıması, padişaha armağan gönderilmesi, hükümdarın Tunus'a gönderdiği atama ve görev uzatma fermanları vs. gibi...

Ali oğlu Hüseyin'in 1705'te iktidara gelmesiyle rejim yeniden değişmiştir. Bu kez tek bir kişi ülkenin reel başkanı ile padişahın temsilcisinin yetkilerini kendi elinde toplamıştır; artık aynı zamanda hem bey, hem de beylerbeyidir (veya Hüseyni Beylerin elkabı arasında bulunan Farsça biçimiye mirmiran). Cezayir'in tersine, gerçek bir ırsi hanedan kurulmuş ve iki buçuk yüzyıl iktidarda kalmıştır. Bu iktidar yoğunlaşması İstanbul açısından Tunus'un statüsünde herhangi bir değişiklik gerektirmemiş, Tunus hâlâ bir Osmanlı eyaleti sayılmaya devam etmiştir. Padişahların bu duruma dayanarak gönderdikleri fermanlar buna tanıklık etmektedir ve Fransız işgâline kadar sürmüştür. Öte yandan Tunuslular padişaha çeşitli kereler askeri yardımda bulunmuşlardır (1795 Trablus, 1810 Girit, 1822-1827 Yunan seferleri; hatta Tunus filosu Navarin'de tamamen yok olmuştur).

Fakat 1835 yılı civarında, Tunus ile İstanbul arasındaki ilişkiler, Tunusluların Trablus'u ilhak projeleri üzerine gerginleşmiştir. Zaten bir de Fransızların Cezayir'deki ilerlemelerinden kaygılı olan padişah, bu projeyi reddettikten başka Trablusgarb'ı eski statüsüne getirerek, doğrudan İstanbul'a bağlı bir eyalet yapmıştır. Tunus için de aynı şeyi yapmayı düşünmektedir ve bu proje yüzünden Fransa'yla zıtlaşma ortamına girilmiştir. Uzun süre bir yanda sultan, öte yanda bey, her ikisi de kendi projesini gerçekleştirmeye uğraşmıştır. Padişah Osmanlı eyaleti olan Tunus'un İstanbul'a sıkı sıkıya bağlı olduğunu, Bey ise Tunus'un padişahın egemenliğini tanımakla birlikte, ona bazı haklar sağlayan bir iç özerkliğe sahip bulunduğunu göstermeye çalışmaktadırlar. Çeşitli olaylar olmuş, ama Padişah sonunda taleplerinden (örneğin vergi ödenmesi gibi) vazgeçmiş, Bey ise valilik atama kararnamesi talep etmeye ve almaya devam etmiştir. Artık bu atama beylerbeyi ünvanıyla değil de, vali ünvanıyla yapılmaktadır; ayrıca ferik yerine müşir rütbesini de almıştır. Bey bunun dışında İstanbul'da bir temsilciye sahiptir, ama bunun yabancı güçlerin temsilcileri gibi diplomatik bir niteliği bulunmamaktadır. Türkiye'de başlatılan anayasal ve kurumsal reformlar, 1857'de Temel Misak'ın yayınlanmasıyla Tunus'ta da yankılanmışlardır; son olarak da Ahmed Bey Kırım savaşına katılmaya özen göstererek bir birlik göndermiştir.

Tunus'un 1864 yılında içine düştüğü güçlükler, yabancı güçlerin ülkeye müdahalelerinden çekinen Osmanlı hükûmetini bu eyalete müdahale etmeyi ve Tunus ile İstanbul arasındaki bağları güçlendirmeyi düşünmeye itmiştir. Tunus cephesinde, Türklerle yakınlaşmanın en büyük taraftarı Hayreddin olmuş, hatta bu vezir 1871'de yakınlaşmayı belirleyen bir ferman yayınlatmayı bile başarmıştır; ama bu ferman ölü doğarak, uygulanamamıştır. Tunus'un başveziri olan Hayreddin, Batılı güçlerin entrikalarına karşı çıkmanın çarelerini aramış, ama cesareti kırılarak Türkiye'ye geri dönmüştür. Onunla birlikte Tunus yönetici çevrelerindeki Türksever akım sona ermiştir. Osmanlılar Fransızların 1881'de Tunus'u işgâl etmelerine itiraz etmişlerse de, buna somut düzlemde karşı çıkmak üzere hiçbir şey yapmamışladır; fakat Fransız himayesi ancak 1923'te Lausanne antlaşmasıyla tanınmıştır.

Trablusgarb'e gelince, bu ülkede kurulan birbirlerini izleyen rejimler hem Cezayir ve Tunus'takilere benzemekte, hem de fark-

lılıkları bulunmaktadır. Diğer iki eyalet için de olduğu gibi, ilk rejim bir askeri işgâl rejimi olmuş ve eyalet bir beylerbeyinin yönetiminde doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır. Turgut Reis'in Trablus'u Malta şövalyelerinden zaptettiği 1551'den 1609'a kadar ülke, padişah tarafından atanan beylerbeylerce yönetilmiştir. Cezayir ve Tunus'ta da olduğu gibi, beylerbeyine yeniçeri divanı yardımcı olmaktaydı ve bu iki kentte de olduğu gibi, yeniçerilerin bir isyanıyla yerel rejim değişmişti. Nitekim yeniçeriler 1609'da subaylarına ve beylerbeyi Ahmed Paşa'ya karşı ayaklanarak, ast rütbeli subaylarından birini Ocak başkanı olarak atamışlardır. Süleyman adındaki bu yeniçeri böylece 1711'e kadar sürecek olan dayılar rejimini başlatmıştır. Fakat padişah Trablus'a, rolleri yalnızca temsille sınırlı olan beylerbeyi-paşalar atamaya devam etmiştir. Ancak Trablusgarb üzerindeki Osmanlı vesayeti diğer iki Ocak'takinden daha hissedilir düzeyde olmuşa benzemektedir; çünkü belki de İstanbul'dan bağımsızlık kopartmanın peşinde olan Süleyman'ın padişahnı gönderdiği adamlar tarafından 1614'te tutuklandığı ve idam edildiği görülmektedir. Her ikisi de Sakızlı ve Rum kökenli olan ve İstanbul'la iyi ilişkiler sürdüren Sakızlı Mehmed ve Osman beylerin otoriter yönetiminden bıkan yeniçeri ve korsanlar, sert yönetimden hoşlanmadıkları için isyan etmişler ve bunun arkasından bir anarşi dönemi gelmiştir; bu dönem esnasında iktidar için aralarında mücadele etmişler, Tunuslular da bu sırada Trablusgarb'ın işlerine karışmayı denemişlerdir. Ülkeyi biraz hale yola sokmak için, beylerbeyi Halil Paşa içine hapsolduğu simgesel rolden çıkmış ve 1687'de dayı Mehmet el-İmam'ın iktidarının güçlendirilmesine katkıda bulunmuştur, fakat bu dönem kısa sürmüş ve anarşi ülkede yeniden hükmünü icra etmeye başlamıştır. Bu durum sipahi subaylarından olan ve Turgut Reis zamanında Trablus'a yerleşen, Türk korsanının ardıllarından olan Karamanlı Ahmed'in yerli halk tarafından iktidara taşınması ve divan tarafından desteklenmesine kadar sürmüştür. Karamanlı Ahmed Temmuz 1711'de dayı ve paşa ilân edilmiştir. Böylece yeni bir rejim ve Trablusgarb'ı 1711'den 1835'e kadar yönetecek olan Karamanlılar hanedanı dönemi başlamaktadır.

Fakat padişah Karamanlı Ahmed'i başlangıçta paşa olarak kabul etmemiş, Halil Paşa adında birini bu makama atamıştır, ama Ahmed onu yakalatmış ve öldürtmüştür. Ancak Ahmed beylerbey-

lik fermanını ancak 1713'te alabilmiştir. Böylece adeta Tunus'takiyle aynı anda olmak üzere, Trablusgarb'ta da ırsi bir yönetim kurulmakta ve bu İstanbul tarafından sessiz kalınarak kabul edilmekte, ama Osmanlı eyaleti olma statüsünde bir değişiklik olmamaktadır. Öte yandan bu ırsi sistemin kendine özgü bir yanı bulunmaktaydı; iktidardaki bey ölünce mirasçısı askerler tarafından ve halk ile ulemanın onayıyla seçilmek zorundaydı; ama bu gene de bir formalite olarak kalmıştır. Karamanlı Ahmed'in halktan "emir elmüminin" ünvanını da aldığını belirtelim; bu ünvan hutbede söylenmiş ve ardılları tarafından da taşınmıştır ki, bu padişahın herhalde hiç hoşuna gitmemiştir.

Ahmed'in yerine 1745'te oğlu Mehmet ve onun yerine de 1753'te oğlu Ali geçmiş ve bunların ikisi de İstanbul tarafından beylerbeyi olarak kabul edilmişlerdir. Fakat Ali'nin saltanat döneminin sonlarında karışıklıklar çıkmış ve Osmanlı yönetimi Trablusgarb işlerinde yeniden boy göstermiştir. Nitekim Trablus halkı Ali'nin icraatından memnuniyetsizlik göstererek padişaha şikâyette bulunmuş ve yeni bir beylerbeyinin atanmasını istemiştir; bu da Türk egemenliğinin boşuna bir söz olmadığının kanıtıdır. Ali'nin torunlarından biri olan Yusuf Bey kendini bazı kabileler tarafından beylerbeyi ilân ettirince, Cezayir Ocağının eski memurlarından olan ve padişah tarafından beylerbeyi olarak atanan Seydi Ali Trablus'a müdahale ederek, başkente bu ünvanla yerleşmiştir. Çeşitli Trabluslu çıkar grupları kadar Tunus beyi Hamuda Paşa'nın da karıştıkları çeşitli olaylardan sonra, Yusuf Bey ve babası Ahmet Bey Trablus'u işgâl etmişler, Seydi Ali Mısır'a kaçmıştır. Ahmed bey yaşlı Ali Paşa tarafından beylerbeyi olarak atanmıştır, ama İstanbul atama fermanını göndermemiştir (1795). Ertesi yıl Yusuf iktidarı eline geçirmiş ve sonunda 1797'de beylerbeylik fermanını almıştır. Fakat bu onun, padişahınkinden farklı bir dış siyaset izlemesini engellememiştir, çünkü Mısır seferlerinin en kızgın zamanında ve Babıali'nin azarlamalarına rağmen Bonaparte'la bir anlaşma yapmıştır.

Amerikalılarla kısa bir çatışma döneminden sonra Yusuf İstanbul'a yanaşmış ve Trablusgarb filosu Türklerin yanında Yunan savaşına katılmışır. 1832'de yeni hanedan karışıklıkları çıkmıştır. O sırada Osmanlı temsilcisi Mehmet Şakir Efendi Trablus'ta bulunmaktadır (Yusuf Beyin görev uzatılması fermanını getirmiştir).

Bu karışıklıklar iki yol sürmüş, sonunda Mehmed Şakir Efendi halkın artık Karamanlıları istemediğini gözlemleyerek, sükûneti ve düzgün yönetimi sağlamanın yegâne yolunun Trablusgarb'a Osmanlı birlikleri göndermek olduğu sonucuna varmıştır. Bu eylemin bir amacı da, Trablus'u ilhaka yönelik Tunus emellerini engellemek olacaktır.

Mayıs 1835'te Osmanlı asker ve gemileri, Mustafa Necip Paşa'nın komutasında Tunus'a gelmişlerdir. Bu paşa Yusuf'un ardılı Ali Paşa'yı azledip, tutuklamış ve kendini de Trablus valisi yaparak, herkesin onayını almıştır. Karamanlı ailesinin diğer mensupları intihar etmiş, kaçmış veya tutuklanmıştır. Ülke hızla sükûnete geri dönmüş ve Eylül 1835'te Mehmed Raif Paşa doğrudan İstanbul tarafından vali olarak atanmıştır. Artık Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgâline kadar ülke doğrudan Osmanlı yönetimine bağlanmış, böylece Türk fethinin başlangıcındaki rejime geri dönülmüştür.

♦ ♦ ♦

Tunus veya Trablusgarb'da olduğu gibi, Osmanlıların Cezayir'deki mevcudiyetlerinin dışavurumu, uygulamada Türk tarzı bir yönetimin yerleştirilmesiyle olmuştur. Valiler, ordu, başlıca memurlar Türkiye, Ege adaları kökenliydiler veya Türkleşmiş dönmelerrden oluşmaktaydılar. Resmi işlemler, kayıtlar, mektuplaşmalar Türkçeydi; ünvanlar Türkçeydi ve Osmanlılar halktan sünni olmalarıyla da farklılaşmaktaydılar, çünkü yerli halk malikiydi. Ancak Türklerle Cezayirliler, Tunuslular veya Trabluslular birarada yaşamaktan daha fazlasını yaparak birbirlerine karışmışlardır ve daha ilk baştan beri çok sayıda olan karma evliliklerden, özellikle Cezayir'de nüfusun hiç de ihmal edilemeyecek bir bölümünü oluşturan"kuloğulları" türemiştir.

İnsanlar arasındaki temaslar uygarlıkların temasına; belirtileri dilde, adetlerde, beslenmede, kıyafette ve özellikle sanatta ortaya çıkan etkilere yol açmıştır. Tunus, Trablus ve Garb Ocaklarının diğer kentlerinde olduğu gibi, Cezayir'de de Türk sanatının etkisinin inkâr edilemeyeceği ekâbir evleri çok sayıdadır. Bazı camiler ilhamlarını doğrudan Türk camilerinden almışlardır; başta Tunus'takiler olmak üzere yeniçeri kışlaları Türk tarzının çok aşikâr kanıtlarıdır; çini süslemesi de ilhamını Türklerden almıştır –en

azından XVII. yüzyılda–.

Daha sonra siyasal bağların –bazen herşeye rağmen gevşemektedirler– ve Ocakların yaptıkları askeri yardımların dışında, örneğin Tunus ordusunun Türkiye'de Sultan II. Mahmud'un başlattığı ıslahatın izinden giderek dönüştüğü, modernleştiği de görülmektedir. Ters yönde ise, Türkiye'ye fesin girmesi Tunus etkisiyle olmuştur, Tunuslu fesçi ustalar İstanbul'a gelerek yeni kurulan feshane işçilerini yetiştirmişlerdir. XIX. yüzyılda Tunus'tan İstanbul'a ve İstanbul'dan Tunus'a gönderilen heyetlerin üzerinde durmanın gereği yoktur; bu heyetler geçici zorluklara rağmen iki kent arasındaki ilişkilerin sıkılığına tanıklık etmektedirler.

Yabancı güçlerin Osmanlı İmparatorluğunun Batı ve Mısır'dan Cezayir'e kadar olan Akdeniz eyaletlerini ellerine geçirmek için her çareye başvurdukları bir sırada, Türk yöneticiler bu toprakları, başta diplomasi olmak üzere, ellerinden gelen her yolla savunmaya çalışmışlardır, çünkü bu eyaletleri İmparatorluğun ayrılmaz parçaları saymaktadırlar. Ama ne yazık ki, Avrupa'yı çok uzun süre korkutmuş ve onlara egemenliklerini bu uzak ülkelere kadar yayabilme olanağını vermiş olan güce artık sahip değillerdir. Başka bir cepheden ise, Garb Ocakları Batılılar tarafından tehdid edilmeye başlayınca, dayılar ve beyler Osmanlıların desteğini aramışlardır. Onlar da Tunus'u belli bir süre ve Trablus'u da daha uzun bir süre korumayı başarmışlardır; sonuncu eyalet tamamen bir Türk eyaleti haline yeniden getirilmiştir ve bu Osmanlıların XIX. yüzyılda Akdeniz siyasetlerindeki yegâne gerçek başarısı olmuştur.

İstanbul bile Garb Ocakları arasındaki ilişkilerin zaman içinde gevşemelerinin birinci nedeni Osmanlı gücünün azalması; padişahların bu eyaletlere ilgi duymamalarıdır. Ama bu durum aynı zamanda bu eyaletlerin ekonomik getirilerinin düşük olmasından da kaynaklanmıştır. Ayrıca eyaletlerin özerkliğini teşvik eden uzaklık da etkili olmuştur, çünkü dayı, bey, yeniçeriler veya reisler gibi yerel yöneticiler Türk beylerbeylerin misillemelerinden korkmalarına gerek olmadığını çabuk farketmekteydiler. Cezayir ve Tunus'un Osmanlıların diğer eyaletlerinden çok daha fazla kendi ekonomileri bulunmaktaydı ve bu Doğu Akdeniz'den çok Avrupa'ya yönelikti (İspanya, Fransa, İtalya), bu da ihmal edilmemesi gereken faktörlerden biri olmuştur. Ama yerel yöneticilerin İstanbul'la bağları hiçbir zaman kopartmak istememelerinin nedeni, simgesel

olsa bile bu bağın onların güvenliklerinin garantisi olmasıydı. Garb Ocakları hiçbir zaman tam bağımsız olmamış ve bu fikir bazı dayı veya beylerin zihninden geçer gibi olduğunda da, padişah kendi egemenliğini tartışmaya sokmayarak az veya çok geniş bir iç özerkliğe tahammül göstermiştir. Osmanlı padişahları bağların tam kopmasına tahammül etmezlerdi. Türklerin tepki göstereceği kaygısı, sonuçta pek zararlarına olmayan bir durumun rahatlığı beyleri ve dayıları, aslında her iki tarafı da tatmin eden bir statüyü muhafaza etmeye götürmüştür.

Aslında belki pek sağlam olmayan ve değişiklik gerektiren, ama yaşayan ve üç yüzyıl boyunca fazla bir zarara uğramadan sürebileceğini göstermiş olan bu yapıyı Avrupalıların müdahalesi tahrip etmiştir.

♦ ♦ ♦

Bu olayların hepsi nisbeten iyi bilinmektedir ve bu konuda çalışmalar, araştırmalar ve yorumlar yapılmıştır. Ama İstanbul ile Garb Ocakları arasındaki ilişkiler konusunda gene karanlık noktalar bulunmaktadır. Önce, her zaman kesin olarak belirlenemeyen kronolojide, sonra ve özellikle olayların daha derin yanlarında; örneğin yeniçerilerin kökeni, devşirilme biçimleri (zaten bunlar ikincil önemde konulardır) konusunda çok az şey bilinmektedir. Bana göre bunların kendi ocakları içindeki yükselmelerine, yerel hayata uyum sağlamalarına ilişkin boşluklar daha önemlidir. Öte yandan, bey veya dayı olan bu önderler nasıl seçilmekteydiler? Bu hıristiyan kökenli eski köleler yüksek mertebelere nasıl gelmekteydiler? Rejim değişiklikleri, askeri darbeler nasıl gerçekleştirilmekteydi? İstanbul yönetiminin tepkisi tam olarak ne olmaktaydı?

Yerel düzlemde ise başka sorular vardır ve bunlar hiç de en önemsizleri değildir, çünkü doğrudan ülke hayatına ilişkindirler. Ocakların sivil ve askeri önemli kişileri nasıl toprak ve mal ediniyorlardı? Elde edilen toprakların tabi olduğu rejim neydi? Acaba bu Osmanlı tımar sistemi miydi, yoksa başka birşey miydi? (Kabile topraklarının dışındakiler) Bir "Türk" aristokrasisi nasıl oluştu? Büyük memur hanedanları var mıydı? Ocaklar İstanbul'a katkı paraları ödemekte miydiler? Eğer evetse hangi biçimde ve bunlar ülkeden nasıl toplanmaktaydılar vs...

Birgün cevap bulacakları umuduyla kendi kendimize sormaya cesaret ettiğimiz bazı sorular...

ÇALIŞMALARIN İLK YAYINLANDIKLARI KAYNAKLAR

I. BÖLÜM: İSTANBUL

1. Osmanlı mali düzenlemeleri. XVI. yüzyılın başında İstanbul'da İhtisab Kurumu, **Cahiers de Tunisie,** no. 14, Tunus, 1956.

2. XII. yüzyılın sonunda İstanbul ihtisabına ilişkin bir belge, **Mélanges Louis Massignon**, c. 3, Şam, Institut Français d'Etudes Arabes, 1957.

3. XVII. yüzyılda İstanbul'da kahve, **Le Café en Méditerranée, Histoire, Anthropologie, Economie, XVIIIe-XXe siècle,** Aix-en-Provence, Institut de Recherches Méditerranéennes, Université de Provence, t.y.

4. XVI. ve XVII. yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar, **Minorités techiques et métiers.Actes de la Tale Ronde du GIS Méditerranée,** Senanka manastırı, 1978, Aix-en-Provence, Institut de Recherche Méditerranéennes, 1989.

II. BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU, BATILILAR VE TİCARET

5. Venedik, Türklere ilişkin haberlerin merkezi, **Venezia, centre di mediazione tra Oriente e Occidente (sec. XV-XVI.), Atti del IIe Convegno Internazionale della Cività Veneziana,** 1973, c. 1, Fondazione Giorgio Cini, Firenze, Leo S. Olschki, 1974.

6. İnebahtı deniz çarpışmasının İstanbul'daki yankısı, **Il Mediterranneo nella secondo metà dell '500 alla luce di Lepanto,** Fondazione Giorgio Cini, Firenze, Leo S. Olachki, 1974.

7. Bir Osmanlı vakanüvisinin gözünden İnebahtı deniz çarpışması, **Cahiers de Linguistique d'Orientaliste et de Slavistique,** no. 1-2, Aix-en-Provence, 1973.

8. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Venedik denizciliği ve Doğu Akdeniz'deki rakipleri, **Mediterraneo e Oceano Indiano. Atti del VO. Colloquio internazionale di storia maritima,** 1962, Fondaziono Giorgio Cini,Firenze, Leo S. Olschki, 1970.

9. Osmanlı İmparatorluğu ve XVI.-XVII. yüzyıllardaki Asya ticareti, **Islam and the trade of Asia, Colloquium of the Near Eastern History Group,** Oxford, Bruno Cassirer ve University of Pennsylvania Press, 1977.

10. Osmanlı imparatorluğunda XVIII. yüzyılda ticaretin dönüşümü, **Studies in Eighteenth Century Islamic History,** Ed. Thomas Naff ve Roger Oven, **Papers on Islamic History,** 4, Carbondale ve Edwardsville, Southern Illinois University, 1977.

III. BÖLÜM:
ARAP ÜLKELERİYLE İLİŞKİLER

11. Osmanlı vergi düzenlemeleri, Basra Eyaletleri (XVI. yüzyılın ikinci yarısı) **Journal of the Economic and Social History of the Orient,** X/2-3, Leiden, E.J. Brill, 1967.

12. Osmanlı imparatorluğu ile Tunus arasındaki ilişkilerin XVI.-XIX. yüzyıllar arasındaki gelişimi, **Cahiers de Tunisie,** no. 26-27, Tunus, 1959.

13. Türk Cezayir'i ve Sahra, **Le Sahara. Rappots et contacts humains.** 7eme Colloque d'Histoire. Aix-en-Provence, 1967.

14. Osmanlı imparatorluğunda Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'ın statüleri, Aix-en-Provence, Aix-Marseille Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, t.y.

İMGE kitabevi

Robert Mantran, 1917'de Paris'te doğdu. Sorbonne Üniversitesi'ni ve Yaşayan Doğu Dilleri Yüksek Okulu Türkçe bölümünü bitirdi. Doktorasını oryantalizm ve türkoloji alanında yaptı. İstanbul Arkeoloji Enstitüsü'nde çalıştı, Galatasaray Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Fransa'da Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nde görev aldı. Tunus Üniversitesi'nde ders verdi. Şu anda Aix-en-Provence Üniversitesi (Marsilya) Türkoloji Bölümü yöneticisi ve Türk ve Osmanlı tarih ve uygarlığı alanında öğretim üyesi.

Mantran'ın başlıca yapıtları:

Histoire de la Turquie, Paris, P.U.F., 1983 (5. Basım).

La Turquie, Paris, Hachette, 1955.

Réglements Fiscaux Ottomans, Les provinces syriennes, Şam, 1951.

XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, çev. M. A. Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara, Verso 1986; Ankara, TTK 1990.

XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul, Eren, 1991.

L'Eurasie, XIe-XIIIe Siècles, Paris, P.U.F., 1983 (Georges Duby ile).

Osmanlı tarihi 600 yıla, "Yedi İklim"e yayılan devasa bir alan, ancak bunca yıllık çabalardan sonra insanlarımız bu tarihi, çarpışma tarihlerini ifade eden birkaç rakam, birkaç paşa adı, birkaç padişah adından ibaret olarak algılamaktadır. Çünkü Osmanlı tarihi konusunda şimdiye kadar gösterilen çabalarda halka yer verilmemiştir. Oysa iktisat ve toplumdan söz etmeden, halktan bahsetmek mümkün değildir. Araştırmalarının büyük bölümünü Osmanlı tarihi üzerine yapmış Robert Mantran'ın burada sunduğumuz makaleleri Osmanlı tarihinin ekonomik ve toplumsal boyutuna, dolayısıyla insana ağırlık vermektedir.

ISBN 975-533-127-1
9 789755 331270